भारतीय कर्मकाण्डीय विधि व विज्ञान पुष्प– ५ वें

देवपूजा विधि व विज्ञान

सचित्र

वैदिक व पौराणिक मंत्र–पंचसूक्तमंत्र–देवे–लघु प्राणप्रतिष्ठा विधि
आरती संग्रह आणि
विधि व सूक्तें यांतील विज्ञान

गो. प्र. भावे

नवज्योति प्रकाशन– मयूर को० हा० सो० ब्लॉक ३, कॉलेज गल्ली,
मुंबई टेलिफोन एक्सचेंज जवळ, दादर–मुंबई २८

श्रीसूक्त
यंत्रम्
श्री

अंतरंग दर्शन (अनुक्रमणिका)

पूर्वार्ध-विज्ञान कलिका

उत्तरार्ध-विधि कलिका

पुस्तकाच्या अंतरंगाकडे

प्रयोजन— पश्चिमेकडून येणाऱ्या केवळ भौतिकी व भोगप्रधान विचार-सरणीमुळें, आम्हा भारतीयांच्या संस्कारप्रधान आचार विचारावर मरणप्राय आघात होत आहेत. आमची भारतीय विचार प्रणाली, भौतिकी शक्तीला ताब्यांत ठेवणाऱ्या अतिभौतिकी अशा त्रिधाशक्तीचें ज्ञान करून देणारी आहे. अशा शक्तीसंबंधें ज्ञान देणारा व आचार विधि साहित्य असणारा वैदिक व

पुरोहित वर्ग पश्चिमेकडून येणाऱ्या विचारधारेशी परिचित नसतो यामुळे त्या दोन्ही विचारप्रणालींचा समन्वय त्याना जमत नाही.

यामुळें आमच्या नवशिक्षित सामान्यजनमानसात, त्या श्रेष्ठ आचारधर्मी सवधाने प्रथम दुर्लक्ष, नतर उपहास व चालढकल ह्या गोष्टी सुरू झाल्या आणि तसे आचारविचार हे वेडगळपणाचे थोताड आहे असे ठरत आहे. अशा परिस्थितीत जर त्या कर्मकाडाचे नवीन विचारसरणीला पटेल असे स्पष्टीकरण करण्यात आले, तर त्या मरणप्राय आघातातून आमची सध्यां धोक्यात *आलेली संस्कृति पुन उजळेल व टिकेल, ह्या भावनेनें आमच्या कर्मकाडीय* विधिविधानापैकी काहींचा तसा खुलासा करण्याचा हा एक प्रयत्न वैदिक, पुरोहित व सामान्य वाचकवर्ग, ह्यापुढें ठेवण्यात येत आहे सामान्यतः लक्षात येत नाही वा येणार नाही अशा कर्मकाडीय कृतीतील विशेषज्ञानाची कल्पना देणे, या अर्थानें येथें ' विज्ञान ' हा शब्द मुख्यतः उपयोगिलेला आहे

भारतीय कर्मकाण्डाची मांडणी— देश, काल, अर्थ व स्थानिक परिस्थिति या सर्व गोष्टी लक्षात घेऊन, आरोग्यावर दृष्टि ठेवून सर्व व्यक्ति व सर्व समाज, तसेच त्याना उपयोगी अशा जीवानांही, शांति, पुष्टि व तुष्टि कशी मिळविता येईल, व हें कार्य करीत असतांना अतिभौतिक विश्वशक्तीशीं पूर्ण सहयोग कसा साधिता येईल, अशा दृष्टीनें आमच्या कर्मकाण्डातील प्रत्येक कृति व तिला लागणारें साहित्य ह्याची पूर्ण विचारी योजना त्यात केलेली आहे पण तें सर्व वाङ्मय जगश्रेष्ठ अशा 'संस्कृत' भाषेंत आहे व त्या भाषेकडे तर आम्ही नवशिक्षितांचे दुर्लक्ष आहे पण याच्या उलट त्या संस्कृत भाषेतील ज्ञानाकडे पाश्चिमात्य विचारवत मात्र *आस्थेने व आपुलकीनें पाहूं लागले आहेत. म्हणून आता आपणच आमचे* 'जुनें ठेवणें' पहाणे योग्य व इष्ट आहे, असे पटेल

पुस्तकाची ठेवण :— देवपूजा ही गोष्ट सध्यां तरी सर्व सामान्यांना हवीशी वाटते, पण ती आधुनिक विज्ञानी दृष्टींत बसावी अशी त्यांची अपेक्षा दिसते हें ध्यानांत घेऊन सदरहू पुस्तकाचा सपूर्ण पूर्वार्ध ' विज्ञान कल्पिका ' या नांवानें, आणि सर्व मत्र, विधि व सपरील ' विधिकल्पिका ' या नांवानें दिला आहे.

विधिकलिकेतील विशेषः— देवपूजच्या उपलब्ध असलेल्या सर्व पुस्तकामध्ये पुरुषसूक्त तेवढें देतात, पण या पुस्तकात श्रीसूक्त, गणपति अथर्वशीर्ष, संक्षिप्त रुद्र, महिम्नपंचक, हीं दिली असून त्याशिवाय देवे, लघु-प्राणप्रतिष्ठाविधि, आणि निरनिराळ्यावेळीं उपयुक्त अशा मुद्रा, या इतरत्र न आढळणाऱ्या गोष्टी दिल्या आहेत

आकृति विशेष :— पूजेच्यावेळी आवश्यक अशा आठ मुद्राकृति, श्रीसूक्त यंत्र आणि मंत्रजप पद्धतीच्या दोन आकृति, इतक्या आकृति दिल्या असून देवतापंचायतनाच्या पाच चित्राकृति, व त्यातील देवतामांडणीतील दिशाचा सुलासा या सर्व गोष्टी इतर कोणत्याच देवपूजा पुस्तकात नाहींत, त्या दिल्या आहेत

ऋणमोचनः— मदरहू ग्रंथ ज्या चारपाच वैदिक संहितापाठी सज्जनाच्या दृष्टीखालून गेला, त्यापैकीं विद्याविनोद नारायण शास्त्रीं (आजर्लेकर, अनेक वैदिक ग्रंथाचे लेखक, उत्तम वैदिक व पुरोहित) आणि श्री गंगाधर शास्त्री दोंडये (पुणें, तज्ञ, आचारशील विद्वान) ह्या उभयताचा मी फार ऋणी आहे कारण त्यानी माझें ' विज्ञानी ' लिखाण, शालेय गुरुजी विद्यार्थ्यांचे लिखाण तपासितात, तसे, तपासून जरूर तेथें योग्य मार्गदर्शन केलें या पुस्तकातील विज्ञानी दृष्टीची आज फार जरूर आहे, म्हणुन लुप्त होत चाललेल्या इतर कर्मकाण्डीय ग्रंथातील विज्ञानी दृष्टीचे असे बरेच ग्रंथ लिहून वाढण्यास आशीर्वादात्मक प्रोत्साहन देणारे श्री संत नाना महाराज तराणेकर (इंदोर) याचा आणि रामदासी बाण्याचे कट्टर हिंदुत्ववादी शुद्धि अध्वर्यु श्र विश्वनाथजी (मथुराश्रमवासी) यानी आमचे बुद्धिवादी सज्जन व पुरोहित वर्ग ह्याना आवर्जून आव्हान देणार ग्रंथ परीक्षण केले, याबद्दल त्याचाही मी ऋणी आहे तथापि—

' न्यूनाति रिक्त विद्वद्भि–र्शोधितव्यम् '

लेखक

प्रकाशकांचे निवेदनः— " सध्याच्या सांस्कृतिक ग्लानीच्या काळात आपल्या शास्त्र, कला विद्या इत्यादींचे उज्जीवन नवीन रीतीने केले नाही तर आपली सनातनी परंपरा उत्सन्न होऊन कोणती तरी परकीय संस्कृति ते स्थान काबीज करील " ह्या उद्‌गारातील सूचित प्रेरणा ध्यानात घेऊन आम्ही श्री. गो प्र भावे यांच्या सहकार्याने सदरहू प्रयत्न केला आहे. हे विज्ञान मालेतील त्याचे ५ वे पुष्प आहे.

ज्या प्राचीन भारतीय ऋषि मुनीजवळ आधुनिक नवविज्ञानाला चकित करून सोडील इतकी निश्चित व अनुभूत अशी क्रांतदृष्टि होती, एवढेच नव्हे तर त्याचे ते सिद्धांत व शोध आजही सिद्ध व टिकाऊ आहेत. म्हणून ते ' सनातन ' च आहेत, त्या भारतीय ऋषिमुनींच्या आजकालच्या नव भौतिकी विज्ञान धार्तालुब्ध, अस्मिताशून्य अशा वंशजांनी शक्य तितक्या लवकर आपल्या भूतकाळाकडे पहावे, या हेतूने हा व अशा स्वरूपाचे आणखी काही ग्रंथ प्रकाशित करून अल्प असे समष्टिऋण फेडण्याचे धारिष्ट करीत आहोत. त्याला उदार आश्रयाची अपेक्षा आहे.

— प्रकाशक.

आशीर्वाद

आपले ' पूजाविधि व विज्ञान ' हे अभिनव स्वरूपाचे पुस्तक वाचले. त्यातील प्रत्येक सूक्ताचे स्वरूप व त्यामागील विज्ञानी दृष्टि, यज्ञाचे अप्रतीम विज्ञानी वर्णन, शिवपिंडीचे गूढ-प्रदोष पूजेचे महत्त्व हे विषय आणि पूजाविधि—त्यातील मंत्र, विधान, व पूजासाहित्य या प्रत्येकामधील सखोल व व्यापक दृष्टीचे विज्ञान, ह्या गोष्टी वाचून आनंद वाटला व समाधानही झाले.

आजच्या सुधारणेच्या काळात भारतातील प्राचीन ऋषिमुनींच्या ज्ञानावर तुम्ही जो प्रकाश टाकून जरूर ते मार्गदर्शन केलेत व याच स्वरूपाची कर्मकाण्डीय पुस्तके काढू इच्छिता याबद्दल तुम्हास धन्यवाद व मंगल सुयश चिंतितो मंगलमय प्रभु तुम्हास दीर्घायुष्य देवो व वैदिकधर्मावरील अशाच निरनिराळ्या विषयावर वाङ्‌मय प्रसिद्ध होऊन जनताजनार्दनास योग्य मार्गदर्शन होवो ही सदिच्छा. 'सर्वेऽत्र सुखिन सन्तु, । सर्वे सन्तु निरामय सर्वे भद्राणि पश्यंतु । मा कश्चित् दुःख माप्नुयात् '

इन्दोर
१६–२–१९७२

— नाना तराणेकर

श्री माननीय गो. प्र. भावे यांचे ' देवपूजा परिचय ' हे देवपूजेवरील एक आगळेंच पुस्तक आहे. आजवर प्रकाशित झालेल्या भिन्न भिन्न पुस्तकांत देवपूजेविषयी केवळ परंपरागत क्रियात्मक माहितीच आढळेल पण श्री भावे गुरुजी यांनी देवपूजेंतील प्रत्येक कृतीमागील हेतु समजावून सांगितला असून, पूजेंत म्हणावयाच्या मंत्रामागील व विशेषत: सूक्तामागील वैज्ञानिक दृष्टीकोनपण स्पष्ट केला आहे.

सध्याच्या वैज्ञानिक प्रगतीचे जसे काहीं लाभ आहेत, तसेच काही तोटे पण आहेत. भौतिक विज्ञानाच्या प्रगतीचा अनुभव किंवा त्यापासून उपलब्ध होणाऱ्या सुखसोयी कुठल्याही माणसास पैशानें विकत घेता येतात व त्यामुळेंच आता उपासनादि अध्यात्मिक गोष्टींची गरजच काय ? त्यासाठी लागणाऱ्या समदमादि गुणांची आवश्यकता काय ? अशा प्रकारचे प्रश्न तरुण जिज्ञासू मंडळीकडून विचारण्यात येतात. खरें म्हणजे पौरोहित्य करणाऱ्या वर्गास या प्रश्नांची उत्तरें देता आली पाहिजेत. पण तसे फारच थोड्याप्रसंगी घडवें, व सामान्य जिज्ञासूच्या मनातील श्रद्धा-आदर विचलित होण्याची पाळी येते. परंतु ही अडचण ' देवपूजा-परिचय ' या पुस्तकानें निवारण केली असून पुरोहितांची व जिज्ञासूची मोठीच सोय झाली आहे.

सनातन वैदिकधर्मांतील निरनिराळ्या संस्कारामागील व आचारामधील वैज्ञानिक भूमिका सुस्पष्ट करण्याचे व्रत वयोवृद्धावस्थेंतही अखंड चालवणाऱ्या श्री भावे गुरुजींना उदंड आयुरारोग्य वेदोनारायणानें द्यावे व तरुण पिढीला, त्यांच्या ज्ञानगंगेचा लाभ घेण्याची प्रेरणा द्यावी हीच त्याचे चरणी प्रार्थना.

माघ शु. ७ शके १८९३ रथसप्तमि — ब्रह्मचारी विश्वनाथशी.

२२-१-७२ — मधुराश्रम.

शुद्धिपत्र

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
४४	१०	ह्या आम्हां	ह्यात आम्हा
४८	६	वाह्यर्थं	हा शब्दच नको
४८	७	मगलावाह्यर्थं	मगला वाप्त्यर्थं
८९	४	मडी	वेडी
१३६	१४ टीप	विष्णुपति	विष्णुपत्नी
१४२	४	नासाईधात्	नसारधात्
१५१	११	श्री विष्णूच्या	श्री विष्णूची

देवपूजा परिचय

प्रथम दल

पूजा कां, कोठें व कशी करावी ?

देवता ही एक श्रेष्ठ शक्ति आहे सहवास व नित्य सानिध्य ह्यामुळें व्यवहारात जसा अनेक गोष्टी साध्य होतात, तशीच गोष्ट देवपूजेची आहे. इष्ट देवतेच्या नित्य सहवासाने व पूजनाने देवाविषयी आदर व आपलेपणा वाढतो, देव माझा व मी त्याचा असा प्रेमांकुर वाढतो, म्हणूनच देवपूजा करावयाची श्रेष्ठ शक्तीशी सहवास, हालचाल व व्यवहार करावयाचा असतो सुख, समाधान, समृद्धि, व शांति मिळण्यासाठीं देवपूजा हा एक प्रत्येकाने करावयाचा विधि (कृति-कर्म) आहे. त्यासाठी काही साहित्य हवे, तसे स्थान म्हणजे जागाही हवी

देवघर

देवाची पूजा करण्याच्या ठिकाणाला ' देवघर ' म्हणतात येथें संध्या-वंदनादि विधि व देवपूजा हें एकदैन कर्म करावयाचे असतं देवघर विस्तृत

मोकळें म्हणजे इतर कोणतीच अडगळ नसलेले, चागली हवा व उजड असलेले असावे ते व त्यातील साहित्य अगदी स्वच्छ असून तें असे ठेवलेले असावे की, देवघर पहाताच मनाला आनद व्हावा व प्रसन्नता वाटावी त्यातील जमीन फरशीपेक्षा मातीची असणें अधिक चागलें कारण मत्रातील शब्दाचे स्पदन–प्रतिवाहित्व सवात जास्त चागले मातीत असत पण फरशीमध्यें प्रतिरोधकत्वच जास्त असते त्याच्या आजूबाजूलाही गडबड किंवा आरडाओरड होईल असे काही नसावे देवपूजेच्या वेळी तरी शातता असावी देवघर म्हणजे दिव्य शक्ति उत्पन्न करण्याचें स्थान– ' पॉवरहाऊस आहे स्वत च्या घरात ते ईशान्य भागात असावे

साहित्य

देवासाठी लाकडी देव्हारा (चदन किंवा शिसवीच्या लाकडाचा शोभिवत आकाराचा देव्हारा) वा चौरग असावा पूजा करण्यासाठी बसावयास शक्य तर एकसघ फळीचा – चदन वा आबा, फणस यांच्या झाडाचा – झाड हा लाकडातील ' ब्राह्मण जातीचा भाग '– असावा त्यावर दर्भासन– ऊर्णासन (लोकरीचे) असावे दिवा म्हणजे समई किंवा टागता विजेचा सौम्य प्रकाशी (निळसर वा हिरवा) दिवा असावा हें मुख्य स्थाई साहित्य नेहमी स्वच्छ ठेवावे देव ठवण्याचा चौरग पूजकाच्या आसनापेक्षा उच असावा (सन्मान दर्शक) पाट न घेता केवळ आसनही चालेल

नित्य पूजेचीं उपकरणीं

ताब्याचा तांब्या (कलश), पळी, पचपात्री, दोन ताम्हन (एक देव स्नानासाठी व दुसरे उदक सोडण्यासाठी), गध, अक्षता म्हणजे न तुटलेले पण ओले केलेले तादूळ, बुक्का, हळद, कुकु, सिंदूर वा गुलाल, धापूर, उदबत्तीचे घर, नीराजन वा पचारतिक्य, फुलें, तुळस, दुर्वा, बेल, (त्रिदळें), नैवेद्याचे पदार्थ– फळ अथवा गूळ, साखर, दूध इ०, पचामृत (दूध, दहीं, तूप, मध, साखर) देव पुसण्याच वस्त्र इत्यादि देवाची उपकरणी रोजच्या रोज धासून पुसून स्वच्छ करून ठेवली पाहिजे असावीं जेथें स्वच्छता (आर्यहि) तेथें देव

पूजकाने स्नान करून नित्य धूत असे स्वच्छ वस्त्र किंवा रेशमी वस्त्र (हे पण जरूर तेव्हा धुवून स्वच्छ केलेले असावे) नसून मगच देवघरात जावे सायंकाळी देखील पूजकाने धौत वस्त्रांतर करून देवघरात जावे. देव पूजा करिताना उत्पन्न झालेली मन्त्रोद्गारजनित स्पंदने व त्याचे दार्ढ्य नित्य टिकून रहावे, यासाठीच वरील निर्बंधाची फार जरूरी असते

देवघर हे दिव्य शक्ति उत्पन्न करून ती संचारक्षम स्थितीत ठेवण्याचे केंद्र असल्यामुळेच ते व त्यातील सर्व साहित्य नीटनीटके, नित्य शुद्ध म्हणजे शक्त्युत्पादनक्षम ठेवणे, यासाठी पूजकाने वरील सर्व निर्बंध पाळणे जरूर आहे. समष्टि उपासनेची मठ–मंदिरादि स्थानेही वरील निर्बंधाने राखिलीं गेली म्हणजेच ती शक्तिकेंद्रे होतात देवदेवतांची 'जागृत स्थानें' असे समजले जाते तेथें, विशिष्ठ शक्तीच्या तीव्र लहरी उत्पन्न होतात अमुक ठिकाणी अमुक देवता अत्यंत 'जागृत आहे असे जे एकतो तेथे उपासकाच्या विशिष्ट उपासनेमळें उत्पन्न झालेल्या दिव्य शक्तीच, ते स्थान, केंद्र बनलेले आहे, असे समजावे एवढेच नव्हे तर यात्री किंवा उपासक ह्यामधील तत्सदृश संवेदनाला तेथें चालनाही प्रतीत होते देवघर व देवस्थानातील '<u>गाभारा</u>' (जेथें देवतेचे वास्तव्य असते तो अन्तर्भाग) पूज्य, पवित्र व महत्वाचा समजला जातो त्यातील रहस्य वरील वस्तुस्थितीत असते देवघर रहात्या घरात ईशान्येस असावे व देवाचे मुख पश्चिमेला असावे पूजकाने पूर्वाभिमुख असावे

धार्मिक कर्मकांडाचें उद्दिष्ट

पूजकाची (स्थानिक, देशीय व तत्कालीन) परिस्थिति व्यक्ति व कौटुंबिक जन ह्यांचे आरोग्य व सुखसमृद्धि आणि पूजकातील जीवाचा विश्वचालक शिवाशी संबंध जोडून तो अनुभव घेणे ही ध्येये साधणे, ह्या दृष्टीने प्रत्येक धार्मिक कर्मकांडाची म्हणजे कृतींची मांडणी व योजना शास्त्रकारांनी केलेली आहे ह क्रम, ह्याचा अल्प खुलासा करून मग पुढे मंत्र–तंत्र वा साहित्य–उपचार इत्यादि कृतींचा व त्यामागील आधुनिक विज्ञानी दृष्टीना जाणून ऊहापोह करण्याचा प्रयत्न करू

*

देवपूजेमागील दृष्टि

(अ) व्यवहारी दृष्टिः– जसे (१) पूजासाहित्या सबधानें ' यथा मिलितोपचारद्रव्यैः पूजयामि ' अशा विचारी स्वरूपाचे आदेश सांगून कृति करविणे, ह्यात पूजकाच्या परिस्थितीचा विचार केलेला असून ते विचार कोणत्याही काळातील परिस्थितीला योग्य व लागू पडणारे आहेत असे सहज ध्यानात येईल. (२) 'अस्माकं सकुटुंबानां... द्विपदचतुष्पद सहितानां क्षेमआयुरारोग्यैश्वर्याभिवृद्धयर्थं ' हा संकल्पविधि किती व्यवहारू व व्यापक अभ्युदयदर्शी हेतूचा आहे ? अशा संकल्प–वाक्यात संसारी मनुष्याच्या स्वाभाविक, मानसिक वासना व्यक्त केल्या असल्याने त्यात व्यवहार, व्यापकता व अभ्युदय ह्याचा समावेश होतो. यामुळें कोणाही विचारी माणसाला सकल्प मंत्र उच्चारिताना आनंद तर वाटेलच; पण त्या बरोबरच ' संकल्प ' मंत्रादेशाचे महत्वही ध्यानात येईल

(आ) आरोग्य दृष्टि – (१) स्थानशुद्धीसाठी 'गोमयासारख्या सर्व श्रेष्ठ कृमिघ्नाचा उपयोग, सडासंमार्जनासाठी पण त्याचाच उपयोग (२) देहशुद्धीसाठी जलस्नान, व धौतवस्त्र परिधान ह्यासारखे बाह्यशुद्धीचे आदेश व उपाय (३) वर्षातील निरनिराळ्या नैमित्तिक प्रसंगी 'पंचगव्य * (गव्य म्हणजे गाईपासून मिळणारा पदार्थ व त्या दूध, दही, तूप, 'गोमूत्र व गोमय या पाच वस्तूंचे मिश्रण) प्राशनविधीचा आदेश व त्यापासून होणाऱ्या शारीरिक परिणामाचा दर्शक मंत्र ' यत्वगस्थिगतं पापं देहे तिष्ठति मामके । प्राशनात्पंचगव्यस्य दहत्यग्निरिवेन्धनम् ' (४) धूप (विविध प्रकारचे गुग्गुलादि पदार्थयुक्त धूप) जाळणे इत्यादि गोष्टी वैयक्तिक व स्थानिक आरोग्याला मचालक, पोषक व वर्धक अशाच आहेत असे नाही का ?

---

* गाईच्या शेणाच्या लेपनामुळें ॲटमबॉंब, तत्सम स्फोट व त्याचे दुष्परिणाम कसे टळतात हे रशियन शास्त्रज्ञानी नुकतेंच सिद्ध केले आहे, व पंचगव्यावर त्याचे संशोधन सुरु आहे

(ई) जीवशिवैक्य–साधक दृष्टिः– ह्या विषयाचा संबंध अंतरिंद्रियें व अतींद्रियविज्ञान ह्याशी आहे तो असा– त्या त्या देवताचीं म्हणजे, वैश्विक शक्तीची केंद्रें, आणि पूजकाच्या शरीरातील मर्मे व चर्मे ह्यातील ग्रंथी ह्यांचा मंत्रोच्चारजनित स्पंदनाचा संबंध जोडून तो संपर्क कायम ठेवण्यामुळें देवता आवाहन, स्थिरीभवनादि, मंत्रोच्चारित क्रिया जीवशिवाचा संबंध जोडितात

'पूज्' या मूळ धातूचा अर्थ आदर करणे, सत्कार करणे, सेवा करणे, असा आहे 'दात न थे तब दूध दिया' अशी सोय करून ज्यामुळें आपण जगलों व वाढलो, त्या शक्तीबद्दल, त्या परमेश्वराबद्दल कृतज्ञता व्यक्त करण्याचें पूजा हें एक कार्य आहे. तें प्रत्येकानें करावयाचे असतें

देवपूजेचें स्वरूप व प्रकार– पूजकाची मानसिक वळकळ व करण्याची तयारी यावर पूजेचे स्वरुप अवलंबून असतें

× प्रकार – श्रीमद् भागवताचा एकादश स्कंद यात आठ व अग्निपुराण यात सहा पूजास्थानें (विश्वाधार अशा चिच्छक्तीची स्थानें) सांगितलेलीं आहेत त्यापैकी पुढें दिलेल्या कोणत्याही एका ठिकाणी परिस्थितीप्रमाणे पूजा करावी असे सांगितलेलें आहे भागवताप्रमाणे तीं पूजास्थानें अशीं– प्रतिमा, भूमि, अग्नि, सूर्य, उदक, ब्राह्मण व स्वगुरु; पण अग्निपुराणात पहिली सहा स्थाने मान्य केलीं आहे। या पूजास्थानात कोणी कोणत्या उपचारानें पूजन करावें हें पुढील कोष्टकावरून सहज ध्यानात येईल

× अर्चायां स्थण्डिलेऽग्नौ वा सूर्ये वाप्सुहृदि द्विजे ।
द्रव्येण भक्तियुक्तोऽर्चेत्स्वगुरुमात्ममायया ॥

(१) किंवा अग्निपुराणात
'अप्स्वग्नौ हृदये सूर्ये स्थण्डिले प्रतिमासु च ।
षट्स्वेतेषु हरेः सम्यगर्चनं मुनिभिः स्मृतम् ॥
अशी पूजा स्थाने सांगितली आहेत

देवता, उपचार व अधिकारी (पूजक)

	स्थान	उपचार	अधिकारी
१)	अग्नि	हविर्द्रव्यें, गधादिसर्व उपचार	कर्ममार्गी
२)	जलाशय (जसे नदी)–	फुलें उदक समर्पण	सर्वसामान्य लोक
३)	हृदय	मानसिक ध्यान	योगी
४)	सूर्य	जप, अर्घ्य, उपस्थान	विचारी, बुद्धिवादी
५)	भूमि– (प्रोक्षणादि सस्कार केलेली जमीन)	नमस्कार	केवळ भाविक, अल्पबुद्धिक.
६	मूर्ति	पुष्पादिसाहित्य व मत्र	सर्व उपासक, पूजक

(२) पूजा पद्धतीची निराळी माडणी (कल्याण उपासनाकाप्रमाणे)

			परिणाम
१)	अभिगमनपूजा	देवतेची जागा स्वच्छ करणे, शुद्ध करणे निर्माल्य काढून ठेवणे इत्यादि	सार्ष्टि मुक्तिप्रद
२)	उपादानपूजा	गध, फूल, इत्यादि सामग्रीचा सग्रह करणे	समीपता मुक्तिप्रद
३)	योगपूजा	इष्ट देव हें आपलेच रूप आहे, स्वत-मध्येंच देवाला भावनेनें पहाणे	सरूपता मुक्तिप्रद
४)	स्वाध्याय पूजा	मत्रार्थावर लक्ष ठेवून जप करणें, स्तोत्रादिकाचा पाठ करणें, गुण, नाम, लीलादिकाचे कीर्तन करणे, वेदातादि शास्त्राचा अभ्यास करणे	सायुज्यता मुक्तिप्रद
५)	इज्यापूजा	अनेक उपचाराद्वारा आराध्य वा इष्ट देवतेची पूजा करणें	मुक्तिप्रद

द्वितीय दल

पंचायतन पूजा परिचय

देव म्हणजे दिव्य शक्ति पाच प्रकारच्या शाक्तर दिव्य शक्तींची एकत्र पूजा म्हणजे पंचायतनपूजा होय इष्ट ध्येय साध्यसाधन दृष्टीनें

त्याची रचना म्हणजे पूजा स्थानी मांडण्याची पद्धति पुढें देत आहे पण त्या पूर्वी त्यांच्या प्रतिकाचा परिचय करून घेऊं

पांच देवता व त्यांची घरगुती प्रतीकें

गणपति, शिव, हरि, भास्कर व अम्बा ह्या त्या पाच देवता होत स्फुल्लींग हा जसा अग्नीचे केंद्रित शक्ति स्वरूप असते, किंवा बीज हें जसे वृक्षाचे केंद्रीकृत किंवा केंद्रीभूत सूक्ष्म स्वरूप असतें, त्याचप्रमाणे वरील देवदेवता प्रतीकरूपाने आहेत.

वरील पाच देवांपैकी देवी (अम्बा) ह्या देवतेचीच कोठें धातुमय प्रतिमा (कोठें सुवर्णमुखी देवी म्हणून स्वर्णमाणिकाचा खडा असतो) असते, तर कोठें ललितापंचमीच्या पूजा निमित्तानें करंडकाचे झाकण ' देवी ' म्हणून असते इतर देव पुढें दिलेल्या स्वरूपात असतात जसे-- नर्मदा नदीतील लाल रंगाचा पाषाण म्हणजे ' गणपति ' यालाच सामान्यत ' नर्मदा गणपति ' असे म्हणतात काही घराण्यात धातुमय गणपतीची लहान मूर्तीही असते. ज्याला ' बाण ' असे म्हणतात तो पण नर्मदेतील लहान पांढरा पाषाण तो शिव असतो गडकी नदीतील काळ्या रंगाचा गोल किंवा लांबट असा पाषाण तो विष्णु (त्याला ' शालिग्राम ' म्हणतात) आणि चापट बैठकीचा गोलाकार ' स्फटिक मणि ' वा ' सूर्यकांत मणि ' तो सूर्य या स्वरूपात असतो अशा प्रकारचा पंचदेव पूजा, पंचायतन पूजा-ही भारतातील सर्व संप्रदायाच्या संरक्षणाच्या, व्यक्तिविचार स्वातंत्र्याच्या, पण टिकाऊ समाजधारणेच्या दृष्टीने, आद्य शंकराचार्यांनीं जास्त जोरानें प्रचारित केली असे मानितात

पांच देवता – पांच शक्तिः-- गणपति हा बुद्धिदाता आहे बुद्धि (सद्बुद्धि, चतुरबुद्धि, सर्व श्रेष्ठ बुद्धि) रूपी शक्ति प्राप्त होण्यासाठीं गणतीची उपासना करावयाची असते शिव देवता परमोच्च ज्ञानाचे विश्वचैतन्य ज्ञानाचें, मूर्तस्वरूप आहे. सर्व प्रकारच्या परमोच्च वैभवाचें आगर विष्णु ही देवता आहे भास्कर म्हणजे सूर्य ही सर्वश्रेष्ठ अशा तेजाची तेजःसामर्थ्याची, देवता आहे आणि अम्बा म्हणजे देवी ही अद्वितीय सामर्थ्याची, शत्रु म्हणजे विरोधी शक्तींचा नाश करणारी, देवता आहे. अशा ह्या पांचही प्रकारच्या शक्ति प्राप्त करून घेणें हा पंचायतन पूजेचा हेतू आहे.

एका वैदिक शक्तीचे पंचाविष्कार

१ श्री गणेश प्रमुख पंचायतन   २ श्री शिवप्रमुख पंचायतन

३ श्री विष्णु प्रमुख पंचायतन   ४ श्री सूर्य प्रमुख पंचायतन

५ वी देवी प्रमुख पंचायतन

भारतीय धर्मसंस्कृतिधारणेप्रमाणे देवतापंचायतनाच्या मांडणीत मध्य भागीं मुख्य देवता असावी चित्राची समोरची वरची बाजू ही प्रसिद्ध पूर्व, खालची बाजू पश्चिम, उजवीकडे दक्षिण व डावीकडे उत्तर असून त्या पद्धतीने उपदिशा समजाव्या आधुनिक नकाशातील दिशापद्धति निराळी आहे

कोंकणप्रांती गुहागर या गावीं शिवप्रमुख पंचायतन देवतामंदिर तसेंच हर्णै या बंदर गावीं विष्णुप्रमुख पंचायतन मंदिर आहे काशी येथील विश्वेश्वर मंदिर हें शिवप्रमुख पंचायतन स्थान आहे अशीं निरनिराळी पंचायतन स्थानें भारतात अन्यत्र आहेत तथापि सूर्यप्रमुख पंचायतन स्थान मात्र तुरळकच आहेत तीं सर्व हिंदु धर्मियांच्या समृद्धिधारणसाठी उपासना स्थानें आहेत भारतीय हिंदु धर्म यावच्चंद्रदिवाकरौ टिकून रहावा व तो तसा राहीलच. याचें सर्व श्रेय आद्य शंकराचार्यांनीं केलेल्या देवतापंचायतन पूजा प्रतिष्ठापना व प्रचारकार्य यांनाच आहे अवतारी व्यक्तींची प्रतिभा दृष्टि म्हणतात ती हीच

स्वत चे व अखिल विश्वाचे चालना, धारणा, पोषण व नियमन करणारें असे जें सामर्थ्य त्याच्या या पाच शक्तिदेवता घटक आहेत इष्ट ध्येय प्राप्तीसाठी एक मुख्य मानून इतर देवता त्या देवतेशीं सहकार्य करणाऱ्या आहेत असे मानून, त्या विचाराने गणेश प्रमुख– विष्णु प्रमुख– शिव प्रमुख– देवी प्रमुख– आणि सूर्य प्रमुख– अशी पाच प्रकारची पचायतने व त्याची पूजा केली जाते यामुळें प्रत्येक पचायतनात मुख्येतर देवतेची– देवतारूप शक्तीची स्थाने निरनिराळी असतात ' स्वस्थानवर्जिता देवा दु खशोकभयप्रदा ' (निश्चित स्थाने सोडून भलत्याच क्रमाने पूजिलेले देव दु खशोकभय देणारे होतात) अशी स्मृतिवचनें पचदेवताच्या माडणीसाठी सुचविलेली आहेत म्हणून पचायतनात मुख्यदेवता मध्यें माडून इतर देवता कोठें माडाव्या याचे शास्त्र आहे त्याला अनुरूप अशी पंचायतनाची मांडणी येथें चित्ररूपाने केलेली आहे पचमहाभूतें व पाच देवता याचा परस्परानुबधी सबध आहे व त विज्ञानी सत्य आहे

पंचमहाभूतें–पचोपासना व पचीकरण –आद्य शकराचार्यांचा 'पचीकरण' या नावाचा एक ग्रथ आहे. त्यात 'त्रिवृत्करण' नावाचा सनातन वैदिक धर्माचा अत्यत मौलिक असा वैज्ञानिक स्वरूपगर्भ असलेला न्याय आहे त्यात सगुण ब्रह्माची पृथ्वी, आप, तेज, वायु व आकाश ही एक एक गुणाचीं प्रतीके, अशी पाच रूपें सांगितली असून ' पचदेवता ' ह्या, त्या त्या भूतामधील अंशरूप चैतन्य चिच्छक्तीची अभिव्यक्ती आहे, असे सांगितले आहे त्याचा सबध असा —

महाभूत	अभिव्यक्तीचे नाव (देवता)
पृथ्वी	शिव
आप जळ	गणेश
तेज	सूर्यशक्ति
वायु (मरुत्)	महेश्वरी–देवी
व्योम	विष्णु

व्यक्तीमधील चिदंश जो जीव, तो ज्या घरात असतो, ते घर म्हणजे देह, तो वरील पंचमहाभूतांचा बनलेला आहे. यामुळे उभयतांचा संबंध परस्परानुबंधी असल्याने योग्य व सहज आहे असे विज्ञानविषयक सत्य आहे. यावरून भारतीय हिंदु समाजामधील शैव, शाक्त, वैष्णव, सौर या गाणपत्य हे उपासक केवळ सांप्रदायिक आहेत असे नसून पंचदेवोपासना ही प्रत्येक व्यक्तीच्या मानसिक ठेवणीला अनुरूप असणाऱ्या धारणेची द्योतक आहे, असे ठरते. एवढेच नसून ती जगातील प्रत्येक मानवी व्यक्तीला योग्य व जरूर अशी सहज विचारधारा आहे, असे ठरते. याचा अर्थ पंचोपासना ही जागतिक विज्ञानाधिष्ठित अशी मनुष्यत्वदर्शक विचारधारा आहे, असे सिद्ध होते.

रोगनिवारणार्थ पंचदेवोपासना

प्राणिमात्राचे शरीर पंचमहाभूतोद्भूत आहे. त्यापैकी मनुष्य हा एकच प्राणी पंचभूतोद्भूत रोगावर उपाय म्हणून पंचभूताधिष्ठात्री देव–देवतांचा उपयोग रोगनिवारणासाठी करू शकतो. त्यासाठी चरक, सुश्रुत, माधवनिदान इत्यादि आयुर्वेदीय ग्रंथामध्ये तत्तत्वोद्भूत रोगनिवारणासाठी तत्तत्वाधिष्ठात्री अशा देवतेची उपासना सुचविली आहे. जसे वायुतत्वोद्भूत रोगावर सूर्योपासना, जलतत्वोद्भूत रोगावर गणेशोपासना किंवा कुष्ठासारख्या रक्तदोषावर उपाय म्हणूनही सूर्योपासना ही सुचविलेली आहे. मयूर नावाच्या कवीने कुष्ठरोग निवारणासाठी 'सूर्यशतक' नावाचे उपासना-विधान सांगून तो रोग नष्ट * करून दाखविला (पंचदेवोपासना–उपासनांक

* कृष्ण भगवानाचा मुलगा साम्ब ह्याला कुष्ठ रोग झाला. त्यासाठी गरुडाने कुष्ठरोग तज्ज्ञ वैद्य शाकद्वीपातून आणिले व सूर्योपासना करवून साम्बाला रोगमुक्त केला असे भविष्य–पुराणाच्या ब्रह्मपर्वात सांगितले आहे. (२) वायुदोषोद्भूत रोगासाठी सूर्योपासनेचा ठराविक विधि या अतिसारासारख्या जलतत्वोद्भूत रोगावर उपाय म्हणून 'गणेश आराधना' सांगितली आहे (माधवनिदान–अतिसार निरूपण)

१९६८) आयुर्वेदीय उपचारपद्धतीमध्ये रोगाचे निदान कफ, वात, पित्त या प्रकृतीच्या मूलाधार तत्त्वावरून निश्चित केले जाते. त्या तीनही तत्त्वामध्ये वायुतत्त्व हे इतर दोनही तत्त्वांचा वाहक असून त्याचा प्रकोप असल्यास तो आटोक्यात आणण्यास जसा जास्त वेळ लागतो, तशी त्यावरील उपाय योजनाही सावधगिरीने व दूरदर्शित्वाने करावी लागते. यामुळे सूर्योपासनेचे श्रेष्ठत्व व अतिमहत्व योग्य वाटते. ' विभुत्वादाशुकारित्वाद् बलित्वादन्यकोपनात् स्वातन्त्र्याद् बहुदोषत्वाद् दोषाणाम्प्रबलोऽनिलः ' असे वायुतत्त्वाचे महत्त्वादर्शक आयुर्वेदीय वचन आहे.

उपासनेसाठी पाच देवतांची पाच सूक्तें

भौतिक व्यवहारात शक्ति उत्पन्न करण्याकरिता पाणी, कोळसा इत्यादि खनिज पदार्थ वा विद्युत् अणु इत्यादि निरनिराळे पदार्थ उपयोगिले जातात. व त्याचप्रमाणे आधिभौतिक व आध्यात्मिक शक्ति उत्पन्न व्हावी यासाठी, व देवतेची कृपा व्हावी म्हणून वेदादि ग्रंथात त्या त्या देवतेचे निरनिराळे मंत्र आहेत, त्यांना ' सूक्तें ' असे म्हणतात. ती ती सूक्तें म्हणजे ' सूक्त मंत्र ' म्हणत म्हणत त्या त्या देवतेची पूजा यथासांग करावी. देवता प्रसन्न व्हावी यासाठी उपयोगी अशी वैदिक व पौराणिक सूक्तें पुढे दिल्याप्रमाणे आहेत.

श्री विष्णुसाठी– पुरुषसूक्त किंवा विष्णुसूक्त या पवमान, विष्णुसहस्रनाम

श्री शंकरासाठी– रुद्रसूक्त, शिव महिम्न (महिम्न वेदोक्त नाही) शिवसहस्रनाम

श्री गणपतीसाठी– गणपत्यथर्वशीर्ष सूक्त, ब्रह्मणस्पतिसूक्त गणेशसहस्रनाम

श्री सूर्यासाठी– सौरसूक्त सूर्यस्तुति, आदित्यहृदय

श्री देवीसाठी– श्रीसूक्त वा देव्यथर्वशीर्ष, देवीसूक्त, अंबाष्टक

या प्रकारे सूक्तपठन केल्याने कोणत्या प्रकारची शक्ति उत्पन्न होते याची माहिती त्या त्या सूक्तांच्या मागाहून दिलेली आहे (याच ग्रंथात ही सूक्ते पुस्तिकेत दिली आहेत)

पूजा पद्धति व तिचें स्वरूप

देवपूजा सामान्यतः दोन प्रकारची असते (१) मानसपूजा व (२) सगुण मूर्तिपूजा. प्रस्तुत पुस्तिकेंत मुख्यतः सगुणमूर्तिपूजा कोणत्या माहित्यानें कशी करावी ह्याची माहिती पुढें सविस्तर यावयाची असल्यानें त्यापूर्वी 'मानसपूजे' ची थोडक्यात माहिती देऊन मग सगुणमूर्तिपूजेकडे वळू.

(१) मानसपूजा परिचय – इष्ट देवतेची मूर्ति मनात आणून गंध पुष्पादि एकेक पदार्थ मनानेच त्या देवदेवतेला अर्पण करावयाचे असतात. म्हणजे या प्रकारच्या पूजेंत प्रत्यक्ष त्या त्या पदार्थाची जरूर नसते पण त्या त्या भौतिक वस्तूचे अक्षरात्मक प्रतीक वाणीने उच्चारून तो तो पदार्थ त्या मूर्तिला मनानेच अर्पण करावयाचा असतो यामुळें 'मन' हें एकच इंद्रिय (अवयव नव्हे) व वर्णोच्चारापुरता 'वाणी' हा अवयव ह्या दोहोंचाच संबंध या प्रकारच्या पूजेंत येतो. ती मानसपूजा पद्धति अशी – देवतेच्या नावाचा 'ॐ श्री महालक्ष्म्यै नमः किंवा ॐ श्री गणपतये नमः' असा चतुर्थ्यंत–उच्चार करून मग 'ॐ लं' पृथिव्यात्मकगंधान् गंधान्कल्पयामि, (गंधमुद्रेनें) 'ॐ हं' आकाशात्मक पुष्प–पुष्पाणि–कल्पयामि, (धूपमुद्रेनें) 'ॐ यं' वायवात्मक धूप कल्पयामि, 'ॐ रं' अग्न्यात्मक दीप कल्पयामि (दीपमुद्रेनें), (नैवेद्य मुद्रेनें) 'ॐ वं' अमृतात्मक नैवेद्य कल्पयामि एवढ्याच पांच उपचाराची मानसपूजा केली जाते 'कल्पयामि' या शब्दाऐवजीं 'समर्पयामि' हा शब्दही म्हणतात ही वर्ममार्गीय मानसपूजा होय सर्वपूजा मुद्रांची कृति व आकृति या पुस्तिकेंत पुढें दिलेल्या आहेत. एकट्या 'नैवेद्य' मुद्रेने सदरहू मानसपूजा केली तरीही चालत, असें मुद्राशास्त्र मानते पण सामान्य वृत्तीच्या मनुष्याला देवतारूप चिदंशाशीं सहज तल्लीन होण्याला ही मानसपूजा कठीण किंवा अशक्यही आहे म्हणून सर्व प्रकारच्या प्रत्यक्ष वस्तु घेऊन मग त्या त्या वस्तू वा उपचार घेऊन मूर्तिपूजा करणे अत्यंत सुलभ व सोपें जाते, म्हणून त्याचा विचार करू या

[२] (अ) वैयक्तिक सगुण पूजा – सगुण मूर्तिपूजा ही सामान्य स्त्रियांच्या व धारणेच्या मानवाला सुगम, सुलभ व सुसाध्य आहे कारण ह्या पूजेमध्यें

मूर्ति हा एक पदार्थ पूजकासमोर असतो मानसपूजेप्रमाणे केवळ कल्पना-गम्य व कल्पनारूप नसतो. या प्रकारात ते प्रतिक जणु आपल्यासारखा मानवच आहे असे समजून स्नान, खान, पान, आभूषण धारण, भोजन–तांबूल सेवन, शयनापर्यन्तचे सर्व विधि योग्य तऱ्हेने नित्यनियमाने यथाभाग करावयाचे असतात याचे नाव सगुण पूजा

या विधीतील प्रत्येक क्रिया ठराविक मंत्र म्हणत, ठराविक साहित्याच्या मदतीने करावयाची असते अशी क्रिया करिताना पूजकाची कर्मेंद्रियें व त्या बरोबर मन ही या प्रतीकाशी आपलेपणाच्या प्रेमळ भावनेने गुंतलेली असतात अशा नित्याच्या क्रियेमुळें पूजक, त्या प्रतीकातील शक्तीशी पूर्ण जिव्हाळयाने समरस होऊन जातो आणि मग ती शक्ति पूजकाचे त्याच्या हेतूप्रमाणे म्हणजे संकल्पाप्रमाणे, कार्य करू शकते उपासकाच्या आंतरिक भावना-दार्ढ्याच्या क्षमतेप्रमाणे काही कालावधीने पूजक स्वत मधील आत्मशक्ति व प्रतीकामार्फत उत्पन्न झालेली वैश्विक शक्ति याचा मिलाफ, मीलन किंवा ऐक्य अनुभवू शकतो याचेच नाव आत्मसाक्षात्कारी सगुण पूजा व तिचे फल वा परिणति होय अशा वैयक्तिक सगुण पूजा विधानात सुवासिक पुष्पें, सुगंधी धूप, वा उदबत्ती, घंटा सनई इत्यादिकाचा मंजूळ नाद ह्या गोष्टी पूजकाच्या दैवी शक्तीशी एकतानता व्हावी ह्यासाठीच मागितलेल्या आहेत

(आ) भारतीय समष्टि–दृष्टीची सगुणपूजा – भारतीय मठ–मंदिरातील देवतेच्या प्रतीकरूप मूर्तीची सगुणपूजा–वैयक्तिक प्रतीक पूजेप्रमाणेच, सर्व साहित्याने करावयाची असते जरी त्या देवतेचा ठराविक पूजक नियमितपणे पूजा करीत असतो, तरीही त्या त्या देवतेचे उपासक मठ–मंदिरात येऊन पूजा सुरू असताना समूहाने व सोईनें त्या कृत्यात सामील होतात व पूजा संपना[illegible] घरोघ[illegible] जातात

मठ–मंदिरातील सगुण पूजेतील काही विधि वैयक्तिक गृहातील पूजेपेक्षा थोडे निराळे वा जास्तही असतात जसे वाद्य आरती–भूपाळी यासारखे

मूर्तिरूप प्रतीकातील शक्तीला चालित वा जागृत म्हणजे कार्यक्षम करण्याचे विधि, तसेच रात्री शेजारतीचे विधि, हे विधि, बहुधा सामुदायिक रीतीने केले जातात त्या विधीतही उपासक व्यक्ति आपापल्या मानसिक तयारी-प्रमाणे तल्लीन होत असतात, आणि व्यक्तिव्यक्ती मिळून उत्पन्न झालेल्या शक्ति, मठमंदिरस्थित प्रतीक मूर्तीतील शक्तीशी मिळालेली असते यामुळेच मठ-मंदिरांना समष्टित्व म्हणजे सामुदायिक-सामाजिक असे महत्व प्राप्त झालेलें असते. व्यक्तिगत उत्पन्न झालेल्या शक्तीची अनेक स्पंदने मठ-मंदिरस्थित मूर्तीत शिरून उत्कालित होऊन, त्या मंदिरात एक सारखी वहात असल्याचा परिणाम म्हणजेच त्याच देवतेची 'जागृतस्थिति' होय याचेच नाव 'जागृत देवस्थान.' वैयक्तिक देवघरातही अशीच स्थिति अनुभविता येते, पण केव्हा? व्यक्तिगत उपासना दाढर्यामुळेच अशी स्पंदने उत्पन्न होतात व त्या पंचायतन प्रमुख देवतेमध्ये तेजरूपाने किंवा अन्य प्रकाराने दिसतात, आणि अनुभविता येतात

(६) हिंदुतर समष्टि सगुणपूजा :- इस्लामी, ख्रिस्ति, याहुदी या धर्मीयामध्यें सामुदायिक (समष्टि) पूजोपासनेवरच जास्त जोर दिला जातो, असे स्थूल विधान करिता येत ते एकेश्वरवादी म्हणजे ते मानतील तोच एक देव व इतर देवशक्ति नाहीच, अशा वृत्तीचे ते असल्याने, ख्रिस्ति किंवा याहुदी यांच्या समष्टि-सगुणपूजेमध्यें थोडी सामुदायिक गंभीरता भासते कारण देवतेचे प्रतीक समोर असतें, पण इस्लामीयात मुख्यत शुष्क कवाइतच भासत कारण त्यात प्रतीक नसल्यानें पंचभौतिक इंद्रियाना गम्य असे काहीच नसतें केवळ निर्गुण निराकार असे जें ते मानितात व जें केवळ अतींद्रिय ज्ञानगम्यच असत, असे सामान्य मानवी धारणेला अनाकलनीय असे काहीतरी भाषावर्णोच्चारित असे काहीतरी, मुख्यत श्रवणेंद्रिय गम्य, एवढेंच काही तरी, असात 'एवढेंच खरें' या अव्यावहारिक विचारसरणीमुळे इस्लामियाना समष्टि-मन पूजनाच्या नादब्रह्याचे म्हणजे वाद्यवादनाचे नितात वावडें आहे, असे भासविले जातें या उलट हिंदु, बौद्ध किंवा जैन समष्टि-पूजेमध्यें नादब्रह्माची जोड दिल्याने सर्व इंद्रियामध्ये सामष्टिना व

समतोल, उत्पन्न होऊन व्यष्टि समष्टि दोन्हीही स्थिति एकतानतेच्या आनंदात तल्लीन झालेल्या असल्याचे दिसतें. एवढेंच नव्हे, तर अनुभविता येतें तशी नादब्रम्हाची जोड ख्रिस्ती वा याहुदी धर्मीय पूजेंत नाही. पण मक्केमधील ' काबा ' हें स्तम्भरूप पवित्रतम प्रतीक असे मानिले जातें. त्याचे दर्शन, स्पर्श, आलिंगन व चुंबन, पुष्पधूपसमर्पण हे व्यवहार करून मग ' काबा ' सभोवार सात सांमसुखी प्रदक्षिणाही घालून ते उपासना * समर्पितात

सारांश, व्यष्टि किंवा समष्टि :— वैय्यक्तिक किंवा सामुदायिक देवतापूजन हा अनेक उपचारयुक्त पूजाविधि भारतीय हिंदु पूजा पद्धति इतका सर्वांगीण रोचक व वेधक ख्रिस्ती, याहुदी, इस्लामी किंवा चिनी जपानी बौद्ध धर्मीयात नाही. त्याचे एक कारण त्यांची त्यांची सृष्टिसबंधीची भौगोलिक परिस्थिति हे आहे पण थाईलॅण्ड, कॉम्बोज, जावा, बाली या देशातील बौद्धधर्मीय पूजाविधि व उपचार अन्य स्थानीय बौद्धधर्मीयापेक्षा जास्त सोपस्कारयुक्त असतो तथापि इतर कोणत्याही धार्मिक मूर्तिपूजेंत म्हणजे देवपूजेंत भारतीय हिंदू पूजापद्धती इतकी ' एकांत अनेकत्व व अनेकात एकत्व ' पाहण्याची व अनुभवण्याची दृष्टी , नाही हें सत्य आहे

देवतापूजेचे इतर प्रकार — भागवत व अग्निपुराण यामध्यें देवपूजेची जी निरनिराळी स्थाने सांगितलेली आहेत, ती सर्व सगुणदेवतेचीच स्वरूप-स्थाने आहेत यामुळें त्या त्या ठिकाणी पूजन केल्यानेही इष्टफल मिळू शकतें प्रत्यक्ष मूर्ति समोर ठेवून अडचणीच्या परिस्थितीमुळें, उपचार समर्पण करणे शक्य नसेल तरच त्या त्या ठिकाणी सुचविलेल्या पद्धतीप्रमाणे, पूजा केली, तरी इष्टफल प्राप्त होते

तृतीय दल

पूजाविधीमधील कांहीं विज्ञान रहस्यें

' मनुष्यगंधनिवर्हणम् विधि— षोडशोपचार पूजाविधीमध्ये सवल्पा-नतर आसन विधि व मनुष्यगंधनिवर्हण विधि हे शास्त्राने सांगितलेले आहेत

* सचित्र आठवडी टाईम्स आफ इंडिया— ७ फेब्रु १९७१ व ' नॅशनल जिऑग्रफिक ' या अमेरिकन मासिकात (जाने १९६६ व नंतर यात) सचित्र वर्णन आहे

ते वैकल्पिक म्हणजे पूजा करणाऱ्याच्या इच्छेवर सोपविलेले आहेत पण ते करणे चांगले ते का याचा खुलासा असा आहे संध्या–विधीमध्ये ' भूतोत्सारण विधि ' व त्याचे मंत्र सांगितले आहेत ते त्या त्या ठिकाणी सूक्ष्मरूप भूतादिकांची व प्राण्यांची आपल्याला पीडा न व्हावी यासाठी सांगितले आहेत तसेच मंत्र व विधि आसनसिद्धीसाठी करावयाचे असतात ' मनुष्यसंधानेयर्हणविधि ' याचा अर्थ मानवी शरीराच्या अवयवामार्फत देवताच्या शरीराला (मूर्ति या प्रतिमातर्गत शक्तीला) स्पर्श करिताना, त्याला त्रास न व्हावा म्हणण्यापेक्षा, त्याच्या सूक्ष्म शरीरावर अनिष्ट परिणाम न व्हावा, व आपणही शुद्ध व्हावे, म्हणून (निबर्हण–न होऊ देणे– नाहिंसा करणे इत्यादि) म्हणावयाचे मंत्र (जसे– येभ्योमाता...पर्यन्त) म्हणावयाचे असतात या विधीतील हेतु व तत्साधक मंत्र ह्यात फार मोठें व श्रेष्ठ असे विज्ञान भरलेले आहे कसे ते पहा—

मानवी शरीरापेक्षा त्या त्या देवदेवतांची शरीरे अत्यंत सूक्ष्म व दिव्य परमाणूची–मंत्रोद्भूत शक्तीतील सूक्ष्मतम परमाणूची–बनलेली असतात यामुळें आम्हालाही आमच्या शरीरातील परमाणू तत्स्पर्शयोग्यतेचे बनवित रहाणे वा बनवणे, तितके सूक्ष्मतम–संवेदनक्षम म्हणजे कमी दोषयुक्त करविणेच, योग्य असते स्नानाने आपले शरीर नुसते बाह्यत स्वच्छ होते. पण मंत्रोक्तस्नानाने तें शरीर पवित्र होते आणि अशा रीतीने पवित्र केलेलें आपले शरीर, पुरुषसूक्तादि मंत्र व न्यासांनी देवतारूप– (त्या त्या इंद्रियामधील ग्रंथीरूप शक्तिकेंद्रांना जागृत करून देवतारूप बनवणे) बनवावयाचे एवढें कार्य झाल्यानंतर देवपूजेचा अधिकार येतो देवदेवतांना अशा आपल्या अशुद्ध अपवित्र शरीरपरमाणूचा स्पर्श किंवा वासही सहन होत नाही, उदाहरणार्थ, विडीच्या धुराचा वास, कांद्याचा वास, मद्याचा वास सहन न होणारी माणसे * आपण पहातो याचा अर्थ तो तो पदार्थ

* १ गौरांगप्रभूंची भावसमाधि न लागणे रामकृष्ण परहंसांना जखम असलेल्या नरेनचा (म्हणजे विवेकानंदाच्या जखम असलेल्या शरीराचा)

सहन न होणाऱ्या माणसाची ती ती इंद्रिये (अवयव नव्हेत) तितकी नाजूक, त्वरित सूक्ष्म परिणामी, सूक्ष्म संवेदनक्षम (म्हणजे अशक्त किंवा निर्बल नव्हेत) झालेली असतात, हेच खरे हे शास्त्रीय सत्य, विज्ञानशास्त्रीय सत्य, आधुनिक भौतिक विज्ञानशास्त्रही कबूल करिते फार काय ? सूक्ष्मतम संवेदनक्षम यंत्रें (म्हणजे भौतिकी वस्तूंचे पदार्थ) तयार करून सूक्ष्मतम कार्यें त्या त्या यंत्रामार्फत ते शास्त्रज्ञ करून घेतात भारतीय कर्मकांडीय विधी-मध्यें असेंच दूरदृष्टीचें व श्रेष्ठतीचें विज्ञान भरलेलें आहे. फार काय, आमचें सोवळें ओवळें किंवा स्पर्शास्पर्श हीं थोतांडें किंवा धर्मावरील कलंक नसून आमच्या वैदिक धर्माच्या उच्चतम विज्ञानाची इतरत्र न आढळणारीं अशीं वैशिष्ट्यें आहेत, हें लक्षात घ्यावें. एवढेंच नव्हे तर ह्याचा त्वरित विचार करून तदनुरूप आचरण करणारे कृतिवीर (केवळ वाचावीर नव्हे) बनण्याची नितान्त जरूरी आहे

न्यास व मुद्राविधि

चंद्रावरून परत आलेल्या अमेरिकन व रशियन माणसांना तें खाली पृथ्वीवर परतल्यावर काही दिवस इतराचा स्पर्शही होणार नाही अशा स्थितीत ठेविले ह्यातही असेंच स्पर्शास्पर्श विज्ञान भरलेले आहे हा केवळ शरीरावरील बाह्य भौतिक परिस्थितीच्या परिणामाचा विचार झाला पण आमच्या कर्मकांडांत शरीराच्या अंत:शुद्धीसाठीं शक्ति केंद्रें जागृत करून शरीरांतील इंद्रियें शुद्ध म्हणजे संस्कार (स्पंदने) ग्रहणक्षम व्हावीं म्हणून न्यासादि विधि आहेत

स्पर्श होतांच आग होणें, एक मद्यपानयुक्त व्यक्ति सभेंत येताच त्याच्या वासानें स्वामी रामतीर्थांना त्रास होणें, घाणेरड्या रोगानें पीडिलेल्या एका बाईनें गर्दीत घुसून येशूख्रिस्ताला केवळ स्पर्श केल्यानें येशूला बसलेला शक्ति-पाती धक्का (ल्यूक या भक्ताच्या येथें ख्रिस्ताच्या शुभवर्तमानात ८४६ या स्तंभांत वर्णन आहे) या गोष्टी वगैरे विज्ञान जिनिल्याच नाही ना सिद्ध करित ?

भारतीय शरीरविज्ञानशास्त्राप्रमाणे कर्मेंद्रियें व त्याचा प्रत्येक भाग, ज्ञानेंद्रियें व त्याचा प्रत्येक भाग, हे स्थूल, सूक्ष्म, सूक्ष्मतम आणि अतिसूक्ष्मतम रक्तवाहिन्यांच्या द्वारा– अनेक सूक्ष्मतम ग्रंथींशी × जोडिलेले आहेत त्यासाठी निरनिराळे प्रकार आहेत ते हाताच्या बोटाच्या विशिष्ट भागाच्या स्पर्शानेंच करावयाचे असतात प्रत्येक बोटाच्या अग्रस्थानी ठराविक देवता म्हणजे शक्तिधारक ग्रंथी असून त्या अग्रस्थ ग्रंथीचा स्पर्श, देहातील निरनिराळ्या ठिकाणच्या शक्तिशाली व शक्तिधारक ग्रंथींशी ※ लावून अपेक्षित शुद्धि, वा चेतना उत्पन्न करावयाची आणि इंद्रियें व अवयव चित्संवेदनक्षम बनण्याची पूर्वतयारी करणें ह्या गोष्टी त्यास क्रियेनें करावयाच्या असतात हे न्यास विधीचे मुख्य कार्य आहे

' कराग्रे वसते लक्ष्मी... करमध्ये तु ' इत्यादि श्लोक, हृ वरील उद्दिष्ट प्राप्तीसाठीच असतात देवतीर्थ, ऋषितीर्थ वा पितृतीर्थ ह्या उजव्या हाताच्या व अंगुल्यांच्या प्रक्रिया, अंगुलीच्या पेरावरील जपपद्धति, हस्तसामुद्रिक शास्त्रप्रमाणे तळहात व हाताची पेरें आणि त्या त्या ठिकाणचे ग्रहाधिपति याना गंध कुंकुमार्पणासाठी ठराविक अंगुलीचाच उपयोग करणे, आहुती देण्यासाठीं ठराविकच अंगुलिक्रम उपयोगिणें, इत्यादि सर्व कर्मकाण्डीय कृत्यामध्यें पंचभौतिक शक्ति, वैश्विक शक्ति आणि त्याचा, शरीरस्थ मेंदु, पंचप्राण व जीवांतील चिदंश ह्यांशीं संपर्क साधून देणाऱ्या अनेक गूढ विज्ञानी रहस्यांचें सांकेतिक स्पष्टीकरण सांगितलेलें आहे. व ते फक्त कर्मानुष्ठान करणाऱ्यानाच (केवळ वाचिवीराना नव्हे) अनुभविता येते

× जसे– अग्निग्रंथी, ब्रह्मग्रंथी, विष्णुग्रंथी, रुद्रग्रंथी व त्याचे नियंत्रक गणपति, ब्रह्मदेव, विष्णु व शिव

※ जास्त माहितीसाठी 'प्राचीन ब्रह्माण्डज्ञान व आधुनिक नवविज्ञान' –गो प्र भावे १९७० –नवज्योती प्रकाशन–दादर–मुंबई २८

मुद्रा – मुद्रा हें प्रत्येक प्राणिमात्राचे एक सह-ज, स्वभाव-ज असे कार्य आहे. मनुष्येतर प्राणी आपापले विकार कर्मेंद्रियांच्या मदतीनें म्हणजे हालचालीने व्यक्त करीत असतात, पण मनुष्यप्राणी आपले विकार व विचार, आपली हस्त-पादादि कर्मेंद्रियें, चक्षुरित्यादि ज्ञानेंद्रियें, ह्यांच्या हालचालीने व आविर्भावांनि व्यक्त करीत असतो अशा कृतींत मनुष्याचीं बहिरिंद्रियें व अंतरिंद्रियें आणि काही वेळा जाणत वा अजाणत अतींद्रियें, ही सर्व जरूर ते कार्य करीत असतात मनकवडेपणा परचित्तज्ञान, दूरदर्शन, दूरश्रवण इत्यादि चमत्कार म्हणून वाटणाऱ्या गोष्टी मुद्राविषयाशी निगडित आहेत 'मुद्रा' 'मुद–आनंद–ददाति' तसेच 'असुरान्' द्रावयति 'कुविचारान् नाशयति' 'मुद ददाति देवान्द्रावयत्यसुरानपि' हा मुद्रा शब्दाचा अर्थ आहे मुद्रा करिताना बोटें, बाहू, शिरा–रक्तवाहिन्या, स्नायु, ज्ञानतंतु यांवर दाब पडतो त्याचा परिणाम पाठीच्या कण्यामधून मेंदूकडे जाणाऱ्या मुख्य नाड्यांवर व तद्वारे मनाचे कार्य करणाऱ्या मेंदूवर होतो हा मदु मध्यमेंदूच्या मागच्या मानेकडील डोक्याच्या भागात आहे मुद्रांचा संबंध शरीरातील मेंदू व सूक्ष्मतम ज्ञानतंतु ह्यांच्याशीं येतो * मंत्र म्हणत मुद्रा करिताना त्या त्या स्थानातील देवतारूपी शक्तिकेंद्रें जागृत होऊन शरीरावर व अंतरिंद्रियावर उत्कृष्ट परिणाम होतो म्हणून मुद्रांचे पूजा विधानात व इतर कर्मकांडीय कृतीत फार महत्व आहे प्रस्तुत पुस्तिकेत फक्त पूजा विधानांतील मुद्रांचाच विस्तार व विचार करावयाचा आहे त्या मुद्रा म्हणजे 'सुरभिज्ञानशूर्प–योनि' इत्यादि आहेत. देवपूजामुद्रा (आकृति पहा) त्या प्रत्यक्ष करा व कोणत्या अवयवावर व इंद्रियावर ताण पडतो ते सूक्ष्मपणे अनुभवा

मुद्रा	निरीक्षण व रचना	कृति व विज्ञान
(१) मृगी मुद्रा—	मृग म्हणजे हरीण त्याचे लाबट चिचोळें तोंड व उभी दोन शिंगें देवाला नैवेद्य दाखवितांना ही मुद्रा करतात अगदी लहान मुलाला अन्न भरवितांना अशाच कृतीने आई अन्न थोडे थोडे बोटानी भरविते (III) यज्ञांत हवनाहुती घेण्याचे मापही याच मुद्रेवर बसविले आहे	कृति— अंगुली व तर्जनी ही दोन बोटे सरळ उभी करून अनामिका व मध्यमा एकत्र जोडून त्यांच्या मुळाशी अंगुष्ठाचे टोक जोडावे म्हणजे मृगी मुद्रा होते. विज्ञान— या रचनेमुळें बोटे व तत्संबंधी शरीरावयव व इंद्रियें त्यांशी जडित असलेल्या ग्रंथीवरील दाब या ताण आणि तद्द्वारे मेंदुभागाशी साधिलेला व होणारा चैतन्य जागृती-कारक स्पर्श ही गोष्ट साध्य होते
(२) नैवेद्यमुद्रा—	अनामिकेच्या मध्य पर्वाला अंगुष्ठा-ग्राने स्पर्श करणे	
(३) योनी मुद्रा—	या मुद्रेंतील बोटाच्या रचनेचा आकार स्थूलमानाने योनीसारखा होतो	विज्ञान— या मुद्रेमुळे नाभिस्थित ग्रंथीशी संबंध येतो

मुद्रा	निरीक्षण व रचना	कृति व विज्ञान
(४) सुरभि मुद्रा—	पाचही बोटांची विशेषरचना चित्रांत पहा	विज्ञान— या मुद्रेचा पचन शक्ति नीट ठेवण्याशी संबंध आहे शरीरातील पृथ्वी व जलतत्त्व किंवा वायु व आकाशतत्त्व यांचे मीलन साम्य होते या मुद्रेच्या मदतीने पित्तविकार शमतात मूत्रविकार नष्ट होतात म्हणून षट्चक्र भेदनक्रियेला ही मुद्रा सहाय्यक होते परंतु अव्यवस्थित क्रियेनें मृत्यूचा धोकाही संभवनीय असतो
(५) वेणु मुद्रा—	कृष्ण 'वेणु' नावाची स्वरनलिका (अलगुजें, वासरी) वाजवीत असतांना तो एक पाय वक्र व दुसरा पाय सरळ ठेवितो ह्या निरीक्षणाच्या आधारावरील मुद्रा	कृति—'अगवक्रअधरी धरि पावा' ह्या प्रकारची पाय, हात, बोटें व शरीर ह्याच्या रचनेने सुषुम्ना नाडी स्थिरावयाची तयारी होते व तद्द्वारे कुंडलिनी जागृतीची पूर्व तयारी होते. तें योग विज्ञान या मुद्रेत आहे

प्रत्येक देवतेच्या पूजनात तिच्या आवाहनादि उपचार समर्पण प्रसंगी अशा भिन्न भिन्न मुद्रा आहेत त्याचा येथें विचार केलेला नाही

सगुण पूजाविधि हा आपल्या भारतीय पूर्वजानीं परंपरागत करून ठेविला आहे. त्याचबरोबर, ठराविक दिवशी कुलदेवता पूजन, कुलधर्म व कुलाचार पालन करणें आणि अशा रीतिनें समाजधारणा टिकली व जोपासिली जावी अशी योजना पूजाविधीच्या रूपानें केलेली आहे. भारतीय संस्कृतीमधील चिवटपणा व जिवंतपणा अशा कृतीनें टिकविला गेला व टिकविला जात आहे. हें अंधानुकरण वा थोतांड नाहीं.

पूजोपचार प्रकार व समर्पण पद्धति — देवदेवताना (प्रतीकाला) उपचार समर्पण करण्याचे मुख्य सहा प्रकार आहेत— ते असे १०८, ६४, १८, १६, १० व ५ उपचार घेऊन ते समर्पण करणे म्हणजे त्या देवदेवतेची यथासांग पूजा झाली असे शास्त्र आहे यापैकी १०८ व ६४ हे उपचार देवाच्या तांत्रिक (म्हणजे तंत्रशास्त्राच्या पद्धतीने केलेली पूजा) पूजेंतच असतात सामान्यतं षोडषोपचार (१६) पूजा वा पंचोपचार (५) पूजा सर्व लोकानी स्वीकारिलेली आढळते कोठें दशोपचार (१०) पूजाही करितात अनेक उपचार घेऊन पूजा करणे अशक्य असल्यास केवळ गंध लावून फूल अर्पण करून पूजा केली तरीही चालते इतका दूर दृष्टिचा व्यवहारच भारतीय शास्त्रकारानी दाखविलेला आहे पण ही सवलत अडचण असेल तेव्हा पुरतीच आहे

देवपूजेंतील षोडशोपचार— ❀ १)पाद्य २) अर्घ्य ३) आसन ४) आचमन ५) स्नान ६) वस्त्र ७) गंध (अक्षता, हळदकुंकु, शेंदूर) ८) पुष्पादि ९) धूप १०) दीप ११) नैवेद्य—फल इत्यादि १२) तांबूल १३) दक्षिणा १४) प्रदक्षिणा १५) नमस्कार—मंत्रपुष्प—आरती १६) प्रार्थना हे षोडषोपचार.

❀ आश्वलायन परिशिष्ट, आचारेंदु इत्यादि ग्रंथात पूजोपचाराची सविस्तर माहिती दिलेली आहे

देवपूजेंतील दशोपचार– १) पाद्य २) अर्घ्य ३) आचमन ४) मधुपर्क (दही, तूप, मध व थोडे पाणी हा उपचार नित्याचा नाही) ५) आसन ६) गंध ७) पुष्प ८) धूप ९) दीप १०) नैवेद्य

पंचोपचार– दशोपचारामधील शेवटचे पाच ह्या पद्धतीची पूजा केवळ अडचणीच्या वेळीच गंधफूल वाहूनच करावयाच्या पद्धतीची आहे. पण अडचणीची किंवा वेळेची सबब सांगून नित्य तशी पूजा केल्यास स्वत चे धार्मिक वा अधार्मिक उत्कर्षाचे किंवा प्रगतीचे नुकसानच होते तसेच एखादा उपचार अथवा उपचार पदार्थ उपलब्ध नसेल तर केवळ त्या उपचाराचे केवळ स्मरण करून तुलसीपत्र किंवा अक्षता वहाव्या असेही सांगितले आहे

पूजेंतील मुख्य विधि व त्यांतील रहस्यें– दशोपचार वा षोडषोपचार हे मागें सांगितल्याप्रमाणे सगुणोपासनेतील विधि आहेत त्यामध्यें पाद्य, अर्घ्य, आचमनीय, स्नानीय ह्या उपचार अर्पण विधीत पाणी हा मुख्य पदार्थ असून उपयोगाप्रमाणे इतर काही पदार्थ त्यात घालावयाचे असतात. सगुणोपासनेच्या कृतीत म्हणजे विधीत प्रतीकामधील ईश्वरांश जाणून त्याला आपल्या उद्दिष्ट कार्यसिद्धीसाठी बोलावून स्वागतापासून प्रार्थनापर्यंतचे सर्व कार्यक्रम नीट उरकून घ्यावयाचे असतात यासाठीच या, बसा, स्थिर व्हा, शांत व्हा व उपासकाची विनती ऐकून तो सादर करीत असलेली सेवा घ्या आणि त्याची विनती मान्य करा. ह्या सर्व कार्यासाठी पुढील कृति म्हणजे विधि करावयाचे असतात अशा या विधीमध्यें काहीं मर्यादा वा बंधने घातलेली आहेत म्हणून त्याचा थोडक्यात विचार करू.

देवता आवाहन पद्धतिः– आवाहन म्हणजे बोलाविणे हें काम ज्ञानेंद्रिया-कडून करावयाचे असते ते असे इष्ट देवतेची मूर्ति मनात आणून, डोळे मिटून, फुलें, तुलसी इत्यादि घेऊन समोरच्या प्रतीकरूप मूर्तीत ती देवता आली अशी भावना करून उपचार त्या समोरच्या देवतेवर वहाणे

(१) आवाहन मंत्रः– 'आवाहनार्थे पुष्पाणि वा अक्षतान् समर्पयामि ' फुले निदान ४–५ असावी.

(२) आसन – 'आसनार्थे तुलसीपत्रम् समर्पयामि ' (देवतेला प्रिय असेल ते पत्र)

(३) पाद्यम् – पाद्य पूजेसाठी शुद्ध साधे पाणी, निदान चार पळया हे पाणी दात्याने किंवा पळीने मूर्तीच्या पायावर घालावयाचे अथवा पुष्पाने मार्जन करावयाचे असते. पायापासून प्रारंभ करण्यात पूजकाचा नम्र भाव दिसतो उपासकाच्या आसनापेक्षा देवतेचे आसन उच्च (उंच) असावे ह्यातही हाच आदरपूर्ण विनम्रभाव आहे

(४) अर्घ्यम् – म्हणजे पूजा सत्कारासाठी अर्पिलेले पाणी– निदान चार पळया, त्यात गंध, अक्षता व फुले एक दोन तरी असावी देवतेला अनुसरून अर्घ्यामध्ये दुर्वा, तुळशी, हळद, कुंकु व अक्षता किंवा जायफळ, लवंग, कंकोळ (ह्याचे थोडे चूर्ण) हे पदार्थही घालण्याची चाल आहे शिव व सूर्य ह्यांशिवाय इतर देवताना शंखाने अर्घ्य देणे चांगले सध्येमध्ये जी अर्घ्ये देतां ती केवळ पाण्याचीच असतात कारण ती सूर्यमंडल मध्यस्थित तेजाला देत असतात पण पंचायतन पूजेतील सूर्याचे प्रतिक स्फटिकमणि वा सूर्यकांत मणि असेल तर त्याला द्यावयाचे अर्घ्य इतर देवताना द्यावयाच्या अर्घ्याप्रमाणेच द्यावयाचे असते. अर्घ्य हे देवतेच्या हातावर वा योग्य भागी द्यावे

(५) आचमनीयम्– हे पिण्यासाठी किंवा चूळ भरण्यासाठी अशा हेतूने द्यावयाचे असते. म्हणून ते पाच सहा पळया देणे इष्ट हे शुद्ध पाणीच असून ते देवतेच्या मुखाजवळ न्यावयाचे असते. देवपूजेत अर्घ्यपात्र केवळ पळीशिवाय निराळे असावे. क्वचित् ' मधुपर्क ' हा विधि विशेष प्रसंगी करण्याचा असतो. मधुपर्क (म्हणजे दही व मध यामध्ये थोडे पाणी मिसळून देणे किंवा फक्त मधच). हा विधि देवतेच्या सन्मानासाठी करितात लग्न-कार्यातील ' मधुपर्क ' या विधीतही सन्मान हाच मुख्य हेतु असतो पण नित्य पूजेत तो न केला तरी चालतो

(६) स्नान– हा षोडपोपचारामधील महत्वा उपचार आहे प्रथम शुद्धोदकाने स्नान नंतर हे पंचामृत स्नान (दूध, दही, तूप, मध व साखर हे पाच पदार्थ म्हणजे पाच अमृते) 'यत्पुरुषेण' या मंत्राने सुरू करावयाचे असते क्रमाने ते ते पदार्थ त्या मंत्राने देवाला अर्पून, (देवावर ओतून वा चाळून) प्रत्येक पदार्थ लावल्यानंतर शुद्ध पाणी ओतून, दुसरा पदार्थ अर्पण करावा अशी कृती पाच वेळा त्या त्या पदार्थासंबंधाचे मंत्र (वैदिक वा पौराणिक म्हणत) करावयाची असते शर्करा स्नान हे अमृत, अंग स्वच्छ होण्यासाठी किती व्यवहारी धोरणाने शेवटी योजिलेले आहे, हे सहज ध्यानात येईल देवता प्रतीकातील तेज व कांति प्रतीत होण्यासाठी अशा पंचामृतस्नानाचा किती चांगला (म्हणजे स्पंदन वाहकत्वासाठी किती चांगला) उपयोग होईल वा होतो हे अनुभवगम्य विज्ञान या स्नानविधींत भरलेले आहे. हं उपासकानी ध्यानात घ्यावे पंचामृतही नसेल तर केवळ दुग्धस्नानाने * त्याची पूर्णता होते

सुगंधी तेल–अत्तर.– हे देवाच्या मस्तकापासून पायापर्यंन्त लावण्याचाही पर्याय आहे वेळ व पदार्थोपलब्धीप्रमाणे निरनिराळी सूक्ते म्हणत स्नानाभिषेक करावयाचा असतो यावेळी वाद्यनाद व घंटानादही करावा. धूपही जळत असावा या सर्वांचा अंतिम हेतु पूज्य पूजकाची म्हणजे देवता व उपासक, ह्यांची एकतानता व्हावी, हा आहे 'ओम् देवस्यत्वा'– अमृताभिषेकस्तु शांति पुष्टिस्तुष्टिश्चास्तु' या मंत्राने अभिषेक पूर्ण होतो व मग देवाला शुद्धाचमन देऊन स्वच्छ व शुद्ध वस्त्राने पुसून आपापल्या जागी ठेवावे तेव्हा 'ओम् तदस्तु मित्रावरुणा हा मंत्र म्हणावयाचा असतो देवा, या वसा, स्थिर व्हा, या अर्थाचे 'सुस्थिरो भव, शांतो भव, अभिमुखो भव, सुप्रतिष्ठितो भव, वरदो भव हे शब्द म्हणून गंधपुष्पादि अर्पण करावयाचे असते

* १ दूध सामान्यत ताम्रपात्रांत घेऊ नये, पण हा निर्बंध स्नान, तर्पण, दान ह्या विधीत बाधक नाही ताम्राचा त्वरित अग्निवाहकत्व हा गुण ध्यानात घेऊनच हा निर्बंध सांगितलेला आहे

(७) **वस्त्र** – देवतेला समर्पावयाचे, द्यावयाचे किंवा नेसवावयाचे वस्त्र, रेशमी वा कापसाचे न फाटके, धुतलेले किंवा कोरे असावे वस्त्र वा अलंकार रोज नवीन नसून तेच पाण्याने प्रोक्षण करून समर्पावे वस्त्राचा अभाव असता अक्षता किंवा तुलसीपत्र (देवतायोग्य ते पत्र) द्यावे देवता भिन्नत्वाप्रमाणे, वस्त्र भिन्न असावे (जसे विष्णूला पिवळे, शंकराला पांढरे आणि गणपति, सूर्य व देवी ह्यांना लाल वस्त्र प्रिय) तथापि शुभ्रवस्त्र सर्वदा चालते. शुभ्र वर्णात सर्व वर्णांचा–किरणांचा–रंगांचा समावेश आहे शुभ्रवर्ण तेजाचे प्रतीक आहे हे विज्ञान आहे

(८) **उपवस्त्र** – नेसण्याचे वस्त्र दिल्यावर अंगावर घेण्याचे वस्त्र प्रतीक म्हणून (उपवस्त्र–उपरणे) यज्ञोपवीत द्यावे रोज नवीन नको स्त्री देवतेलाही यज्ञोपवीत समर्पण चालते त्याअभावी देवतेला अक्षतादि अर्पाव्या.

(९) **गंधोपचारः**– * या उपचारात केशर–कस्तुरी, चंदन, हळदकुंकू, काजळ, सिंदूर, इत्यादि वस्तू येतात या वस्तू त्या त्या ठिकाणी समर्पाव्या ' गंधान् समर्पयामि ' असा शब्दप्रयोग या हेतूनेच आहे

आभरणोपचार – कंठसूत्र, कंकण इत्यादि अलंकार ते ते मंत्र म्हणत अर्पावे चंदन व कुंकू भालप्रदेशी, काजळ नेत्रांना, शेंदूर केसात व हळद गळस्थळी किंवा कुंकवापूर्वी भालप्रदेशी अर्पावी

(१० ते १३) **पुष्पादि अर्पण व धूपदीप नैवेद्य समर्पण** – ह्याबद्दलही पुढे पूजासाहित्य समर्पण विज्ञान ह्यात स्थूल विचार केलेला आहे

---

* गंधोपचार अर्पण – ताम्रपात्रातील गंध, सहाणेवरील गंध चर्मपात्रातील गंगोदक देवाला समर्पण्यास अयोग्य, देवांना लावावयाचे गंध करांगुलीने वा त्या जवळील बोटाने म्हणजे अनामिकेने लावावे मनुष्यांना मधल्या बोटाने व पितरांना तर्जनीने (आंगठ्याजवळील बोटाने) लावावे त्या त्या स्थानस्थित देवता म्हणजे शक्ति यांशी ह्याचा संबंध या नियमी आहे त्यास विचारात याचा थोडा जास्त विचार केलेला आहे

(१४ ते १६) नमस्कार–प्रदक्षिणा व विसर्जन.— ह्याबद्दलही पुढें पूजा साहित्य समर्पण विधीत विचार केला आहे

पुष्पांजली व प्रार्थना — ह्यात देवदेवतापासून अपेक्षित (संकल्पात विनंती केल्याप्रमाणे अपेक्षित) आशिर्वाद मिळावा म्हणून नम्रभावाने विधि-विधानातील चूकभूल इत्यादिबाबद्दल क्षमायाचना केलेली आहे अशा रीतीने ठराविक वेळी, ठराविक हेतूने, जीवशिवैक्य साधण्याचा नित्याचा प्रयत्न म्हणजे पूजाविधि हा एक मार्ग आहे त्यामुळें मन शांति, समाधान, मन स्थैर्य ह्या गोष्टी साधिता येतात व त्याचा योग्य तो परिणाम शरीरावर, त्याच्या शक्तीवर, कांतीवर दिसतो व वाढत जातो इति शम् '

चतुर्थ दल

पूजासाहित्यामधील विज्ञान रहस्यें

पूजा साहित्य

(अ) उपकरणीं — हे साहित्य ताम्रधातुचेच प्रशसिलेले आहे कारण ताम्राचा आरोग्य व शीघ्रस्पदनवाहित्व ह्यांशीं घनिष्ट संबंध आहे देव्हारा नसल्यास देव ताब्याच्याच ताम्हनात किंवा ताब्याच्या कमलाकार भाड्यात ठेवावे असा निर्देश आहे पिण्याचे पाणी देखील ताम्रपात्रात ठेवून तेच प्यावे ताम्र हा पदार्थ आरोग्यवर्धक आहे असे वैद्यक बजाविते

(आ) आसन — पूजकाचे आसन देवतास्थानापेक्षा खाली असावे त्यात पूजकाने देवतबद्दल आदर व्यक्त करण्याचा हेतु आहे पण पूजकाचे आसन जमिनीवरच (प्रथम दर्भासन अथवा मृगचर्म घालून त्यावर ऊर्णासन (लोकरीचे वस्त्र) व त्यावर धौत कार्पाससवस्त्र असावे. कारण बैठकीचा सवध मऊपणा, शीत निवारण, व शीघ्र स्पदन क्षमता ह्यांशीं पण

आहे. आरोग्य व देवपूजेंतील एकतानता साधणे हे दूरदर्शी विज्ञान त्यात आहे.

(इ) कलश, शंख, घंटा, दीपः– या वस्तू देवपूजेंत आवश्यक असतात. नित्य व नैमित्तिक पूजेंत कलशपूजन हा विधि असतो कलशही ताम्ब्याचाच असावा (सोन्या चांदीचा त्याज्य नव्हे, पण तें धातु जसे सर्वसुलभ नव्हत व स्पंदनक्षमतेच्या दृष्टीनेही थोडे गौण) असा आग्रह दर्शविलेला आहे. त्याचा मुख्य हेतु त्यांत घेतलेलें जल पूजेसाठीं मंत्रपूत करून मगच तें पूजाकर्मांत उपचार शुद्धीसाठीं तसेंच देवतेच्या म्हणजे अभिमानी अशा शक्तीच्या उपयोगासाठीं वापरावयाचें असतें. म्हणून त्या त्या अर्थाचे मंत्र म्हणत ते पवित्र करावयाचे असते. गंगोदकासारखे पवित्र जल त्या कलशात मिसळूनही तदर्थवाचक ' गंगे च यमुने चैव ' हा मंत्र म्हणतच कलश पूजन करावयाचे असते.

[illegible] × [illegible] या उजव्या [illegible] स्नानात [illegible] या देवतेचे मंत्र म्हणजेच सूक्तें म्हणत स्नान, असे कृत्य असल्यानें त्यासाठी स्वतंत्र अभिषेक पात्र सामान्यतः ताम्ब्याचे असावे तथापि देवता भिन्नत्वाप्रमाणे सुवर्णपात्र (देवीला) ताम्रपात्र (गणपती व सूर्य यांना) शंखाचे शिंग (शिवाला) व शंख (विष्णूला) असे प्रकारही सांगितलेले आहेत तथापि

× शंख– गोमुखी– व्याघ्रमुखी असे अनेक प्रकार शंखाचे आहेत तसेच उजवा शंख या शास्त्रीय ह्या वस्तु त्याचे उपयोग व पूजा ह्याचे शास्त्रही वेगळेंच आहे त्याचा प्रस्तुत विषयाशी संबंध नाहीं शंख, त्याची घडण, त्याचे प्राप्तिस्थान यावद्दलचे आधुनिक शास्त्रीय विज्ञान हा भाग आपल्या प्राचीन शास्त्रांनी पूर्ण जुळता व पटणारा आहे पण ते विचार येथ अप्रस्तुत आहेत बहुतेक उजवे शंख विषुववृत्ताच्या दक्षिणेकडील समुद्र किनाऱ्याच्या देशभागात आढळतात पृथ्वीच्या विषुववृत्तावरील गती व वारे यांशी शंख उजवा बनण्याचा संबंध आहे

शंकराशिवाय सर्व देवांना शंखोदकस्नान चालते तीर्थ म्हणूनही शंखोदक घेतात शंकराचे गभाऱ्यात शंख नसतात वैद्यशास्त्रात पचनक्रिया सुधारण्यासाठी जसे ताम्रपात्रोदक उपयोगी तसेच शंखोदक हे अपचनादि विकारावर शंख भस्मप्रमाण परिणाम करित क्षयासारख्या रोगात शंखोदकात इतर भस्में वा औषधी द्रव्यें देण्याची प्रथा (शंखपूजन मंत्रात ' त्रैलोक्य यानि तीर्थानि शंखे तिष्ठति ' हें भौतिक सत्य आहे) शंखातील गुणामुळेंच आहे

घंटा – देव म्हणजे दिव्य वा सवश्रेष्ठ शक्ति मूर्तीत यावी व कार्यकारी व्हावी म्हणून देवतेला मंगल नादाने बोलावणे (आगमार्थं तु देवानां व गमनार्थं तु रक्षसाम्) ह्या हेतु घंटा हे साहित्य वापरण्यात आहे

दीप – दिवा हे अग्नीचे म्हणजे तेजाचे एक प्रतीक म्हणून देवतेजवळ असणारे साधन नंदादीप, अहोरात्र तेवत ठेवण्याचा दीप तो नंदादीप, व त्याशिवाय केवळ पूजेच्या वेळापुरेसा तजाळणारा ' निराजन दीप किंवा पंचारति दीप तेजाळून देवतेसमोर ओवाळवा लागतो नीराजनदीप तुपाचा असून त्यात एक फुलावत असावी दीपातील वातीची संख्या विषम असावी, पण दोन वातीहि चालतात तेलाचा दिवा नंदादीप हा देवाच्या डाव्या बाजूला व तुपाचा दक्षिण (उजव्या) बाजूला किंवा समोर असावा नीराजन दीप देवाच्या पायापासून किंवा नाभीपासून दृष्टिपर्यन्तच उचलून सहा वेळा देवाच्या उजवीकडून डावीकडे ओवाळवा पण पंचारती ही देवाच्या डावीकडून उजवीकडे ओवाळावी दिव्याचे तोंड दक्षिण दिशेस नसावे, ह्याचा व दक्षिणेकडे पाय करून झोप नये ह्याचा संबंध ध्रुवाकर्षणाशी आहे, अनेक वाती (वातिकर्ये) असलेल्या दिव्याला दक्षिण दिशा वर्ज्य नाही पूजेच्या शेवटी करावयाची पंचारती दोन्ही हातानी उचलून देवाच्या पायापासून मस्तकापर्यन्त तीन वेळा तरी ओवाळावी ×

× दीप ओवाळणें – देवतेसमार नीराजनदीप कोठून कसा व किती वेळा ओवाळावा याबद्दल विष्णुरहस्य तृचाभास्कर इत्यादि ग्रंथात निरनिराळी मतें असून संप्रदायपरत्वेंही एकवाक्यता नाही चरणावरून ४ वेळ, नाभीपाशी २ वेळा मुखावरून एक वेळ सर्वांगावरून ७ वेळ ओवाळावी असे निरनिराळे प्रकार सांगितलेले आहेत

देवतेच्या सूक्ष्मदेहावरून ओसाळून स्पर्शित झालेलें तें तेज आपल्या दोन्ही पंजांनीं स्पर्शित करून पूजकानें या हातांनीं आपल्या सर्व शरीरावर स्पर्शावें. शिव ज्योतीचा जीवज्योतीशीं अशा रीतिनें बाह्य व आंतरीक ज्योतीशीं मिलाफ करावयाचा हा हेतु आहे. ज्योतीची ओवाळण्याची मध्ये ह्यांतही तंत्रशास्त्राचें रहस्य आहे पण तें व्यवहाराला अडणार नाहीं इतका विकल्प व पर्यायही सुचविला आहे. पंचारती दीपाच्या ज्वाला व कर्पूर आर्तिक्याची ज्वाळा ह्या गोष्टी सूक्ष्म शरीरधारी अवकाशांतील स्वकुटुंबीय तसेच पार्षदादि जीवांना देवाजवळ येण्याला जणु शिडयाच आहेत, हें त्यांतील विज्ञान आहे

देवपूजेंतील मौलिक कृति

आपण देवाचे व देव आपला ही भावना होण्यासाठी बाह्य जगाचा (अल्पकाळ का होईना) विसर पडून वृत्ति अन्तर्मुख होण्यासाठी, चंचल मनाचे विचार स्थिरावून दिव्य शक्तीकडे ओढून नेऊन तेथेंच स्थिरावण्यासाठी नेत्र, कर्ण, नासिका, जिव्हा, हात, हे मनाला बहिर्यात खावून व भटकू देणारे त्यांनें केवळ अंतर्मुखताप्रवण व्हावे ह्यासाठी, देवतेच्या प्रतीकाला सुगंधानें गुंडाळून, सुवासिक गंध, फुले यांनी तें प्रतीक मोहक, शोभिवंत व आकर्षक दिसेल असे सजवणें, सुगंधी धूप दरवळत ठेवणें, मुखानें देवतेची स्तुती करणें, मधुर आवाजानें गुणगायन करणें, घंटादि वाद्यांचा आवाज कर्णमधुर व स्तोत्रमंत्रांशीं (सूक्तादिमंत्रोच्चारांशीं) सुसंमिलित करणें आणि अशा रीतिनें तेथवर बाह्येंद्रियें देवताकर्मांतीं जीवशक्ती एकीभूत होऊन संमिलित होणें हा हेतु साध्य व्हावा म्हणून सुवासिक गंध पुष्पादिकांनीं करणें ह्या क्रिया करावयाच्या असतात. भस्म लावणें आडव्या (शैवपंथ) उभ्या रेषा (वैष्णव) वर्तुळाकार वा तिलक (इतर मतीय) ह्या पूजामार्गें, सब प्रकारचीं विचार (त्रिविध प्रकृति विकार इत्यादि) [illegible] सर्व प्रकारचीं [illegible] करून [illegible] निर्लेप [illegible] असा हा [illegible] हेतु [illegible] [illegible] अंगीं गुरु [illegible] आणि [illegible] आहे त्यासह पुढें लिहिलेंच आहे

गंध, पुष्प, पर्ण, वर्ज्यावर्ज्य व विज्ञान :–

गंध, हळदकुंकू, व श्वेतपुष्पें, तसेच अक्षता व दूध ह्या वस्तु, हे पूजेंतील उपचार सर्व देवदेवतांना अर्पण करण्यासाठीं चालतात. तथापि देवता भिन्नत्वा प्रमाणे म्हणजे देवतारूप शक्ति केंद्रातील घटकाच्या भिन्नत्वाप्रमाणे गंध व त्याचे घटक, भिन्नभिन्न जातीची, वासाची व रंगाची फुले व पत्रपत्री आणि ती देवाला अर्पण करण्याची पद्धती, नैवेद्य व त्याचे प्रकार, नैवेद्य अर्पण करण्याची रीत, धूपदीपादि प्रकार व ओवाळण्याची पद्धति, अक्षता समर्पण विधि, पुष्पांजली, प्रार्थना व समारोप इत्यादि सर्व उपचाराचा सूक्ष्म व पूजकांच्या व्यवहारी परिस्थितीचा विचार करून उत्कृष्ट मार्गदर्शन उपासनाप्रेरक ऋषिमुनींनी फार कुशलतेने चिकित्सक व विज्ञानी दृष्टीने केलेले आहे त्याचे स्थूल विवेचन पुढें दिले आहे

गंध – चंदनाचें पांढरे किंवा लाल गंध, तसेच केशरी रंगाचे सुवासपूर्ण अष्टगंध (आठ प्रकारच्या सुवासिक पदार्थ मिळून केलेलें तें अष्टगंध, ते देवता भिन्नत्वाप्रमाणे जरी भिन्न असते, तरी त्यात चंदन, केशर, कस्तुरी, गुग्गुल अगरु जटामांसी, सालवेल इत्यादि सुगंधी व आरोग्यदायक व वर्धक पदार्थ असतात) गंधार्पण हें मन प्रसन्न करण्याचें साधन असतें. धूपांत देखील अष्टांग धूप, दशांग धूप, वा केवळ चंदन हे पदार्थही अशाच प्रसन्नतेसाठीं वापरावयाचे असतात. विष्णूला उभें गंध, शंकराला त्रिरेषात्मक आडवे व इतरांना टिळा असा गंधलेपन विधि आहे, त्यातही विज्ञान आहे

पुलें व पत्री :– देवदेवतेला कोणती फुले कोठें कशी वहावी, तसेच तुलसी दूर्वा बेल आदि वनस्पति पत्री कोणाला, कोठें कशी वहावी ह्याचे बारीक वर्णन शास्त्रविधीत केलेले आहे ते कसे ते पाहूं या– (१) सर्व देवाना प्रिय अशी फुलें– जाई,जुई कुंद चाफा, मोगरा, नाग–केशर, अगस्ति, पुष्प, बकुल, पारिजात, कण्हेर, कमळ, मालती, गुलाब, अनंत ही सर्व सुवासिक पुष्पें आहेत त्यातही 'ऋतुकालोद्भव पुष्पाणि समर्पयामि' असे दूरदर्शी

व्यवहारी वर्णन आहे. सर्व पुष्पें ताजी व खराब न झालेली असावी पुष्पादि साहित्य होता होईतो शुद्ध पूजकानें जमवणे, यांत देवताकृपेसाठी स्वतः झटणें हें तप आहे.

बेल, तुलसी, दुर्वा, शमी ही सर्व प्रकारच्या पूजेंत देवताभिन्नत्वाप्रमाणे अर्पावयाची अशी ही सर्वसामान्य पत्री आहे विशिष्ट पूजेंत विशिष्टवाली वहावयाची पत्री त्याचे प्रकार व संख्या ही निरनिराळी आहेत

पुष्पार्पण व विज्ञान — फुलें जशी सृष्टीमध्यें उत्पन्न झालीं, त्या पद्धतीनेंच तीं देवाला वहावीं. म्हणजे पुष्पाचा देठ, देवतेकडे वरून पूजकाकडे पुष्पाचें स्वरूप राहील अशा रीतीनें देवतेच्या त्या त्या भागावर पुष्पें वहावी. देवमूर्ति, वा मणि किंवा देवतापंचायतन हा एक सट अशा रीतीने सजवावा की, ते दृश्य आकर्षक दिसावे या रीतीनें पूजा करीत असताना पूजकाचे नेत्र, हस्त व मन ही एकाच स्थानी केंद्रित रहावी तेवढा वेळ तरी पूजकाच्या मनाला बाह्य जगाचा विसर पडल्या असतो या कृतीच्या जोडीला अर्थाकडे लक्ष देऊन मंत्रमूक्ते, म्हणताना वाचा व चित्त यांची एकतानता व जोड व त्याचबरोबर मंद सुवासान (घ्राणेंद्रियाचा लय) आणि मंजूळ व मधुर नादानें कर्णेंद्रियाची सांगड वा जोड इतर इंद्रियावरावर केली जाते अशा रीतीनें पूजा सर्वोपर्यन्त ध्वनीचे चावट व बहिरोडाळ मन स्वतःचा विसरून चित्रा मारून चिंतामार्गेन शिवाकडे ओढत जाते अशी नित्याची ठराविक वेळेची सवय होता होता लययोगाचा प्रारंभ होतो ही कमाई हात राहिली म्हणजे चित्त स्थिरावत जाते, त्या योगान तेवढा काळ तरी त्याला सात्विक आनंदात जाता व नंगा जावा ह्या मानसशास्त्रीय उच्च स्तरावरील विचार विज्ञानाच्या आधारावर पूजाविधीसारखे अनेक उपाय व योजना भारतीय हिंदु धर्मांत उपराण्डान जागोजाग भरलेले आहेत, व ते विषयपरत्वें व प्रसंगपरत्वे पुढे विशद केले जातील

पुष्प पत्री वर्ज्यावर्ज्यत्व व विज्ञान

१) गणपतीला– तुळस वर्ज्य, पण दूर्वा (अति प्रिय) शमी व रुईही अर्पणीय (नर्मदेतील तांबडा पाषाण हे गणपतीचे प्रतीक) तांबडी फुले व शेंदूर हे पदार्थ– रक्तवर्णी वस्तू जास्त प्रिय

२) शंकराला– केतकी व तुळस (वैकुंठ चतुर्दशीला विशेष महत्त्वाची-चालते, तसा विष्णूला बेल) वर्ज्य पण बेल अत्यंत प्रिय (बाण किंवा लिंग हे शंकराचे प्रतीक) तसेच केवडा वर्ज्य कुंद, कोरांटी, पांढरी कण्हेर, प्रिय *

३) विष्णूला– तुळस पत्र– तुळस मंजिरी अतिप्रिय (विष्णूचे प्रतिक शालिग्राम किंवा बाळकृष्ण वगैरे चतुर्भुज मूर्ति)

४) सूर्याला– तगर, अगस्ति व बेल हीं वर्ज्य. इतर उदा० तुळसी, आघाडा ह चालतील (सूर्यकान्त मणी किंवा स्फटिकाचा वाटोळा मणि हे सूर्याचे प्रतीक) तसेच लाल कण्हेर, जाई, गुलाब चालतील

५) देवीला– बेल प्रिय पण रुई व मदार वर्ज्य. तसेच लाल कण्हेर, जाई, गुलाब प्रिय 'दुर्गा' नावाच्या देवीला दुर्वा वर्ज्य (सुवर्ण किंवा पचरसी धातुमूर्ति हें प्रतीक क्वचित् ललिता देवीचे करंड्याचे झाकण ही,) पण पार्वती, महालक्ष्मी वगैरे सरस्वती नामक देवीला दूर्वा वर्ज्य नाहीत

---

* तुळस शंकराला निषिद्ध नाही नित्य घातली तरी चालते असे एकादशी महात्म्यात स्पष्ट आहे तसेच विष्णूला बेल वर्ज्य नाही केव्हाही समर्पण करावा

पञ्चायतनांत वर्ज्या वर्ज्यनाहीं

दुर्वा, बेल, तुलसी, पारिजातक, नागकेशर याचा अश्वत्थ, औदुंबर तसेच अष्ट गधातील जटामासी, रासवेल ह्या वनस्पती इत्यादि वनस्पतींचा मनुष्याच्या विशेषत स्त्रियांच्या आरोग्याशीं व रोगनिवारणाशीं घनिष्ट संबंध आहे कियहुना सदरहू पदार्थांचा ठराविक वार व नक्षत्र ह्यांशींही वैद्यकशास्त्रदृष्टया अनुभवाचा संबंध आहे.* म्हणून वर्ज्यावर्ज्य हा उल्लेख आहे याचा अर्थ पूजाविधि व पूजोपचार ह्याची आरोग्य व ' शरीर रक्षितो धर्म ' या न्यायाने दूरदर्शी व्यवहारी सांगड घातलेली आहे फार काय सांगावे फुले, मिळाली न मिळाली तरीही, केवळ अक्षता वा तुलसीपत्रे अर्पण केलीं तरीही सर्व पूजा केलीसे होते. (' पत्र पुष्प फल, तोयं ' एवढ्यावरही भागते) तसेच ताजीं फुले न मिळाली तरीही शिळी असून चागली असतील तर तीं तुलसी दलाने गगोदक शिपून पुन उपयोगाची असा पर्याय सुचविला आहे (पर्युषितैश्चापि–शिळी–पुष्पाद्यैरबिल्वैरपि गंगोदकेन संतानि त्रि प्रोक्ष्य एव

---

* वैद्यकीय संबंध – दूर्वा प्रदरनाशक व पाचक, शमी तेजोत्पादक, लाल गाडेरी जास्वंद मधुमेहनाशक आहे दसऱ्याचे शमीपूजन तेजतत्त्ववर्धक व दर्शक आहे. तुळस– वातनाशक व शामक, विषहारक म्हणून अनुपान योग्य, हवा शुद्धिकारक, सरपटणारे प्राणी प्रतिबंधक, औदुंबर– विषनाशक –शामक प्रदरनाशक पळस– कृमयोपयोगी पाराबद्धता, जखम भरणे, कृमिनाशक मोगरा– किमयोपयोगी, शोचरोधक – गुगी आणणारा पिंपळ– वध्योत्वोपयोगी, रेडियम युक्त, श्वासकासादि विकारोपयोगी, बेल–मलसंचय नाशक, सर्दीनाशक, सप्तधातूची शुद्धि करून तेज उत्पन्न करणारे बेलफळ, त्रिदोषनाशक, बिल्वपत्र पाचितजल जंतुघ्न व वंध्यत्वनाशक व मधुमेहनाशक आहे वड– सौभाग्यवर्धक – वडाचा चीक – मधुमेहहारक, दंतपंक्ति मजबूत ठेवणारे लाल जास्वंद– मधुमेहहारक – लाल कण्हेर– विषकारी, अगस्तिपुष्प– पाचक मारक – बद्धकोष्टनाशक

प्रपूजयेत् ' अशी सोय आहे) तसेंच तुळस दहा दिवस, बेल पांच दिवस, कमळ तीन दिवस व पळस फूल एक दिवस शिळें होत नाहीं.

अक्षतांचें सर्वश्रेष्ठत्व ×:— देवपूजेच्या षोडपोचारात गणना नसूनही त्या अक्षता या उपचाराशिवाय, कोणत्याही प्रकारची देवपूजा ' माग ' म्हणजे पूर्ण —(खंडित नाही अशी) होत नाही न मिळणाऱ्या कोणत्याही उपचारा बद्दल अक्षता अर्पाव्या असे शास्त्र सांगतें. अ-क्षत म्हणजे न तुटका न मोडलला म्हणजे पूर्ण असा अक्षता या शब्दानें सामान्यत न तुटलेले तांदुळ असा अर्थ मुख्यत दाक्षिणात्यातील कर्मकाण्डी समजतात हिंदु धर्मातील सर्व धर्मकार्यांत —लग्न मौंज —होमहवन वा यज्ञ —अन्त्यसंस्कारांतर्गत उत्तर क्रियादि कार्यांतही ' अक्षता ' हा पदार्थ लागतोच पण यव —गहू —ज्वारी हे पदार्थंही लग्नादि शुभ कार्यांत उत्तर भारतीयातही अक्षता म्हणून वापरले जातात. " अक्षतास्तु यवा प्रोक्ता, " हें वचन आहे पण देवपूजेंत मात्र अक्षता म्हणजे तांदूळच लागतात. अक्षता म्हणजे धानाचे म्हणजे भाताचे तांदुळ हे समृद्धि, वा परिपूर्णता, या हेतूनें व अर्थानें वापरले जातात, आशीर्वादात्मक क्रिया भाताच्या तांदुळानींच (तंडुलानीं) अभिव्यक्त केली जाते. यातील विज्ञान असे आहे —पृथ्वीवर उत्पन्न होणाऱ्या सर्व धान्यामध्यें— एकदलीय वा द्विदलीय धान्यामध्यें—धानाच म्हणजे भाताचे तांदुळ हे असे धान्य आहे का, त्याच्या एका दाण्यामून सर्वात जास्त दाणे उत्पन्न होतात. म्हणजे तें बहुप्रसवी म्हणजे समृद्धिदातें धान्य आहे. तसे जव, गहू इत्यादि

× अक्षता बहुप्रसवीः— भारत, चीन, आग्नेय आशिया, जपान हे जगातील जास्त वस्तीचे देश असून त्यात खाद्य धान्यात तांदुळ हाच मुख्य पदार्थ आहे तो पदार्थ त्याच भागात सर्वात जास्त पिकतो व तो ते खातात, उलट गहूं हेच मुख्य खाद्यान्न आहे पण यव, गहू पिकविणाऱ्या देशात लोकवस्ती कमीच आहे ल्हासा जावा म्हणजे यवद्वीप यात तांदूळ हे मुख्य पीक व मुख्य खाद्यान्न आहे. तेथेंही फार दाट लोकवस्ती आहे (९ ते १० कोटी) तांदूळ या खाद्यान्नामुळें बहुप्रसवत्वाला मदत होते

कोणतेही धान्य बहुप्रसवी नाही या वस्तुस्थितीवरून ताडुलाक्षताचे महत्व ध्यानात येईल हिंदु धर्मांतील कर्मकाण्ड प्रणेत्या ऋषिवर्यांचें सूक्ष्म निरीक्षण व दूरदृष्टि कोणत्या प्रकारची होती याचें अक्षता योजना हें आणखी एक अति महत्वाचें उदाहरण आहे

पत्र-पुष्प फलसमर्पण— जसे पुष्पें कशी वहावी, तसे बेल, तुळशी, दुर्वादि पत्रें कशी वहावी ह्याचेही मार्गदर्शन विचारपूर्वक केलेले आहे व ते असे— तुळसीपत्र वा मंजिरी उपासकाकडे अग्र करून उपडें वहावे, दूर्वा उपासकाकडे अग्रें करून वहाव्या तसेंच बिल्वपत्र उपडें पूजकाकडे अग्रें करून पण बिल्व-दल (त्रिदल— चतुर्दल वा पंचदल) पूजकाकडे अग्रें करून उपडें वहावें हे नियम विविध अनेक पुष्पें वा पत्री वहावयाची असताना पाळण्याचे कारण नाहीं विडयाची पाने उताणी व आपलेकडे अग्र करून ठेवावी

[illegible] मग्र करून [illegible] फळें उर्ध्व [illegible] न स्थितात किंवा पद्धतीनें उत्पन्न केलीं, तशा स्थितींत तीं देवदेवताना अर्पण करावीं, अशी योजना कर्मकाण्डात सांगितलेली आहे, असे स्पष्ट होते म्हणजेच निसर्गाशी म्हणजे परमेश्वराच्या कृतीशीं एकरूप व्हावें, ती कृती करीत असताना जीव शिवाचें ऐक्य साधावयाचें हा उदात्तपणाचा कृतिप्रधान हेतु पूजा विधीमध्यें म्हणजे अर्चन ह्या नऊ पैकीं एका भक्तीमध्यें आहे.

पक्वपक्वान्नी नैवेद्य व फल ताम्बूल समर्पण-कृति

सगुण पूजेंतील नैवेद्य समर्पण करणे हा एक महत्वाचा उपचार आहे अन्ननिवेदन करणे म्हणजे नैवेद्य समर्पण करणे देवतारूपी सूक्ष्म (स्थूल-पार्थिव नव्हे) शक्तीला स्वच्छ कृतीनें सोवळ्यानें— पवित्र व शुद्ध मनानें केवळ आपल्याच त्या देवतेसाठीं शुद्धभावानें तयार केलेली भक्ष्य भोज्य, लेह्य, चोष्य, व पेय यापैकीं कोणत्याही एका प्रकारची भौतिक वस्तू अर्पण करावयाची असते. ती कशी द्यावयाची त्याची मांडणी अशी— अर्पण

करावयाचा पदार्थ तो एका पात्रात देवापुढें वा बाजूला पाण्यानें एक चतुरस्त्र मंडल करून ते नैवेद्यपात्र पाटावर ठेवावे. त्यावर गायत्री मंत्र म्हणून तुलसी–पत्राने प्रोक्षण करावे. पात्रासभोवार 'सत्यं त्वरतेन परिषिंचामि' असे म्हणून पाणी फिरवून 'अमृतोपस्तरणमसि' असे म्हणून अपोशन द्यावे व मग डोळे मिटून देवतेची आकृति डोळ्यासमोर आणून 'मृगी' मुद्रेनें देवतेच्या मुखाकडे त्या नैवेद्यावरून हात करत 'ॐ प्राणाय स्वाहा,'– 'ओम् अपानाय स्वाहा' इत्यादि मंत्रांनी पाच ग्रास देऊन, सहावा ग्रास 'ॐ ब्रह्मणे स्वाहा' असे म्हणून द्यावा. मग मध्यें पिण्यासाठी म्हणून थोडें पाणी द्यावयाचे व पुन पूर्ववत् मंत्र म्हणून सहा घास अर्पण करावयाचे. नतर 'उत्तरापोशन हस्तमुखप्रक्षालन समर्पयामि' असे म्हणून पुन पळीभर पाणी द्यावे.

विज्ञानः– 'देव हा वासाचा धनी' अशी म्हण आहे, त्यात अर्थ आहे. देवाला नैवेद्य वरील पद्धतीने अर्पण करित असताना डावा हात पूजकाने हृदयाला लावून मान खालीं हृदयाकडे वळवून आपण देवाला नैवेद्य पदार्थ देत आहोंत हा अंतकरणांतील भावनेशीं एकरूप होऊन ताज्या नैवेद्यपदार्थांचा वास जणुं काय देवतेच्या मुखाकडे नेत आहों अशी कृति उजव्या हाताच्या 'मृगी' मुद्रेच्या हालचालीनें व्यक्त करावयाची असते. मन चित्तांत विरून जातें. देवतेच्या नैवेद्यावर कोणाची दृष्टि पडू नये म्हणून त्यावर झाकण असावे. ते काढून मगच नैवेद्य अर्पावा. देवालयात देवाला नैवेद्य अर्पण करीत असताना पडदा सोडितात, तो यासाठीच.

पंचपक्वान्नांचें स्वरूपः– (१) भक्ष्य पदार्थ– भाकरी पोळी– इत्यादि (२) भोज्य पदार्थः– भात वा खिचडीचे अनेक प्रकार (३) लेह्यः– पंचामृत, खीर, लोणचे, मिरची, इत्यादि चाटून खाण्याचे पदार्थ (४) चोष्य– चोखून खाण्याजोगे आंब्यासारखे पदार्थ (५) पेय– दूध, लापशी इत्यादि द्रवरूप तो शिजलेले पदार्थ अर्पण करावे– यावरुन पचपक्वान्ने म्हणजे काय हें ध्यानात येईल

सामान्यत महाराष्ट्रीय पद्धतीच्या महानैवेद्यात वरील बहुतेक सर्व पदार्थ असतात. पत्रपुष्पाप्रमाणे देवदेवतांना प्रिय असेही पदार्थ शास्त्रात सांगितलेले आहेत. ते असे–मोदक, गुळ (गणपतीला), खीर (विष्णूला); गुळभात (सूर्याला), शिरा (देवीला), दहीभात (शंकराला) हे पदार्थ विशेष प्रिय तांबूल * समर्पण नित्य पूजेत असावा, पण त्याचप्रमाणे दक्षिणा न ठेविली तरी चालेल तथापि आणतार मात्र ठेवतातच नीराजन दीपाबद्दल वर वर्णन आले आहेच

प्रदक्षिणा व नमस्कारः– देवघरातील नित्य पूजेत जरी प्रदक्षिणा नको, तरी ती स्वतःभोवतीच करावी देवालयातील पूजाविधिमध्ये प्रदक्षिणा हवी. देवता भिन्नत्वाप्रमाणे (गणपतीला) १ वा ३, (शंकराला) सोमसूत्री किंवा अर्धी, (विष्णूला) चार, (सूर्याला) दोन किंवा सात व (देवीला) एक नमस्कार मात्र करावाच साष्टांग नमस्कार, सर्वांत उत्तम यानंतर पुन आरती मंत्रपुष्पांजली (देवे) मग मंत्रजप करून तो देवाच्या उजव्या हातावर उदक सोडून देवालाच अर्पण करावा देवाच्या बँकेत ही पूजकाच्या खाती जमा असते मग 'आवाहन न जानामि इत्यादि मंत्रांनी क्षमा प्रार्थना व इष्ट वस्तूची याचना आणि तीर्थ ग्रहण केले की पूजाविधि संपला

निर्माल्य विसर्जन व विज्ञान:– देवपूजेपूर्वी म्हणजे सकाळीं लवकर निर्माल्य (देवावर अर्पिलेले उपचार) काढून तो 'उत्तरे विसृज्य' उत्तरेस टाकावा असे का ? नीराजन ज्वाला, तीर्थ व शंखोदक ह्यांचा आरोग्य व आध्यात्मिक सूक्ष्म शक्ति ह्यांशीं जसा संबंध आहे. तसा निर्माल्याचा संबंध भक्तोपासकाशीं आहे. त्याचा विचार असाः–

---

* पानवेलीची दोन पाने, त्याला चुना व वर सुपारी हा साधा विडा, पण (१) शिरा काढलेली पानें, फोडलेली सुपारी, चुना, कात, केशर, कस्तुरी, बदाम, अक्रोड, जायपत्री जायफळ, वेलदोडा, लवंग, व स्वर्ण—सोनेरीवर्ख हा त्रयोदश गुणी विडा होय

प्रत्येक देवतेचे — सूक्ष्मदावतीचे — भोवती भक्तपरिवारमय सेवक, याना 'पार्षद' असे म्हणतात — त्या सूक्ष्म शक्तींशी निगडित अशा अंशशक्त्या म्हणजे ते पार्षद असतात व त्यांचे पूजन देवतेच्या पूजेनंतर उत्तराग पूजा म्हणून (म्हणजे त्या पार्षदांची नावे घेणे) करितात. हे कृत्य नित्य पूजेंत नसते— त्यामुळें त्या देवतेचा निर्माल्य हा प्रसाद म्हणून त्या पार्षदांना द्यावयाचा. ते पार्षद उत्तरेकडे असतात. म्हणून निर्माल्य त्या दिशेला टाकावयाचा.

'इलेक्ट्रॉनिक्स' च्या मदतीने जशी हल्ली अवकाशसंशोधनी कार्ये केली जातात, त्याप्रमाणे या पार्षदरूप शक्त्या त्या देवतेशीं अग्रभूतत्वानें निगडित असतात. म्हणून त्यांच्या संपर्कानें कार्य साधवयाचे असतें. त्या त्या देवतेचे पार्षद गण ठराविक क्रमाने पुढें दिले आहेत.

(१) गणपतीचे— गणेश, गालव, गार्ग्य, मुद्गल, सुधाकर; (२) शिवाचे— बाण, रावण, चंडीश, नंदी, भृंगी, रिटी; (३) विष्णूचे— रमा, ब्रह्मा, शुक, सनक, सुनन्दन, सनातन, सनत्कुमार, विश्वक्सेन, उद्धव- अक्रूर; (४) सूर्याचे— माठर, पिंगल, दंड, चडांशु, (५) देवीचे— शक्ति, उच्छिष्ट, चाडाली, गणेश, रवि, चंद्र

जपगणना, साहित्य व विज्ञान

कोणत्याही संकल्पानें केलेल्या नित्य वा नैमित्तिक उपासनेनिमित्त केलेल्या मंत्रजपाची गणना म्हणजे गणती, मोजणी करणे आवश्यक असते. कारण मंत्रजपस्पंदनांनीं शक्तिप्रवाह उत्पन्न होत असतो व तो प्रवाह केवढा मोठा, केवढया शक्तीचा असावा व आहे हें समजणें जरूर असतें. त्या प्रवाहाची घनता किंवा दार्ढ्य जेवढें असेल, त्याच्या सहाय्यानें जापकाचें सामर्थ्य अजमाविता येते. याचा अर्थ जापकाने उत्पन्न केलेले शक्तिकेंद्र (Power House) किती शक्तिशाली आहे, हें त्या गणनेवरून ठरवितां येते. त्यामुळें त्याचें मापक म्हणजे 'मीटर' असणें जरूर म्हणून जपगणना करण्याची माला हे, त्याचे मीटर होय सदरहू मापकाची बनावट कशी असावी, आकार

केवढा असावा, त्या मापकातील शक्तिवाहक शक्ति संग्राहक व शक्तिवितरक केंद्रे व कशा प्रकारचे असावे, या सर्वांचे अनुभवगम्य व अनुभवजन्य असे शास्त्र भारतीय तज्ञ ऋषिमुनींनी म्हणजे शास्त्रज्ञांनी (Scientists) बनविले आहे म्हणून त्याचे स्थूल ज्ञान तरी असणे जरूर. वास्तववस्तु हे पळा।

जपमाला साहित्य व प्रकार– जपमाला म्हणजे जपगणनेचे मीटर. वर्णमाला, करमाला व बीजमाला असे मालेचे तीन प्रकार आहेत

वर्ण म्हणजे अक्षरे 'अ' पासून 'ह' पर्यन्त (सोळा स्वर व तीस व्यजने व पुढे ह पर्यन्त चार) अशी ५० अक्षरे उर्फ वर्ण होतात मंत्राच्या प्रारंभी किंवा शेवटी प्रत्येक वर्ण सानुस्वार उच्चारणे जसे– अ, आ, ई क, ख, घ, ग, शं, ह, पर्यन्त एकदा मंत्र जपून मग ह, स, ष, श, . अं पर्यंत उलट क्रमाने म्हणजे अनुलोम व विलोम पद्धतीने जप केल्यास ती संख्या शंभर होते यानंतर पुन अकार व कादिसप्तवर्ग जसे– अ, क, च, ट, त, प, य, श, असे आठ वर्ण घेऊन जपसंख्या १०८ होते क्ष,–क्ष हे अक्षर म्हणजे विलोमाचा मेरुमणी समजून तो ओलांडावयाचा नसतो अशा प्रकारच्या अक्षर मालेला मनोमाला किंवा अ–क्ष, माला असे म्हणतात अशा मालेत वर्ण हेच मीटरचे साहित्य किंवा घटक असते अशा प्रकारच्या जपगणना पद्धतीला अभ्यास व दक्षता लागते ही पद्धति मनाच्या केंद्रीकरणावर अवलंबून असते यामुळे ही पद्धति सुलभ, सुगम व सुसाध्य नव्हे

(२) करमाला.– हाताच्या चार अंगुल्या व त्याची फक्त दहा पेरे उलट मुलट पद्धतिने अंगुष्ठाच्या अग्राने त्या दहा पेराना स्पर्श करुन दशमापाने मंख्या मोजावयाची जसे . अनामिकेच्या (करागुलीजवळच्या बोटाच्या) मध्य पेरापासून प्रारंभ करुन करागुलीची (कनिष्ठिकेची) तीन पेरें – मूल, मध्य, अग्र, – अनामिका व मध्यमा याची अग्रे आणि तर्जनीचे (आगंठ्याजवळील बोटाचे) अग्र, मध्य व मूल ह्याना अगुष्ठाग्राने स्पर्श करण्याने दहा ही गणना होते – मध्यमेचे मूल व मध्य ही दोन पेरे मेरुमणि समजून ओलाडू नये व मग उलट तर्जनीचे मूल–मध्य अग्र अशाक्रमाने पूर्ववत् अनामिकेच्या मध्यापर्यंत यावयाचे या करमाला पद्धतीने दशसख्येनेच गणना होत असते तसेच या पद्धतींतही मनाला अवधानाने बधित करुन ठेवावेच लागते या पद्धतींतही मन व अंगुल्या ह्या दोहोंचा समन्वय करावयाचा असतो. साराश, अक्षमाला व करमाला ह्या दोन्ही जपगणनापद्धतींत इतर कोणत्याही वस्तूंचे सहाय्य लागत नाहीं.

(३) बीजमाला – तुलसी वा चदनकाष्ठ, कमल बीजमणि (कमलाक्ष), पोवळें, रुद्राक्ष, मोती, स्फटिक सुवर्ण, रजतमणि, नीलमणि वज्रमणि पदमरागमणि इत्यादि अनेक वस्तूची माला बनवून तद्वारे जपगणना करणे ह्याला बीज माला साहित्य गणना म्हणतात.

मणि वा बीज गुंफण पद्धति – बीज वा मणि, सुवर्ण, रजत, किंवा रेशमी सूत्रात गुंफावे प्रत्येक मण्यामध्ये गाठ असावी मणि मुखापुढे मणिमुख किंवा पुच्छाकडे पुच्छ असावे मोठा मणि मेरुमणि असून तो ऊर्ध्व मुख असावा, आणि अशा रीतीने तयार केलेल्या मालेवर पुढील संस्कार करून मगच ती जपामाठी घ्यावी अशा या बीज गुंफण पद्धतीमध्ये अगुल्यग्र–जनित स्पंदनें मण्यामार्फत सौकर्यानें व त्वरित प्रसृत होऊन ती स्पंदनोद्भूत शक्ति शरीरात प्रसारित व्हावी हें ध्येय आहे.

जपमाला संस्कार.– आचमनादि देशकालादि उच्चार करुन "श्रीपरमेश्वर प्रीत्यर्थ नूतन घटितायां मालायां पूजाजपानुष्ठानार्हतासिध्यर्थं तत्संस्कार करिष्ये " असे म्हणून ' ओम् ह्रीं सिद्धये नमः ' या मंत्रानें मालेवर पंचोपचार

अर्पावा व मग ' ॐ मं अविघ्नं कुरु माले त्वं गृह्णामि दक्षिणे करे, जपकाले तु मनन प्रसीद मम सिद्धये, असे आवाहन करून ती माला मस्तकावर धारण करून वस्त्रात किंवा गोमुखीत घेऊन हृदयाशी धरून देवतेचे वा मंत्रार्थाचे चिंतन करीत जप जपावा. अनामिकेवर माला धरून अंगुष्ठाग्राने मणि फिरवीत जावे. मेरुमण्याशी येताच माळ फिरवून पुन्हा जप सुरू करावा. जप पूर्ण होताच, ' गुह्यातिगुह्य गोप्त्री त्वं गृहाण मत्कृतं जपम् सिद्धिर्भवतु मे देवि त्वत्प्रसादान्महेश्वरी ' असे म्हणून देवतेच्या वाम हस्तावर उदक देऊन जप देवतेला अर्पण करावा. पुरुष देवता असेल तर ' –गोप्ता त्वं सिद्धिर्भवतु मे देव त्वत्प्रसादान्महेश्वर ' असा मंत्र म्हणावा. असे केल्याने उपासकाच्या नावाने देवतेच्या बँकेत जपरूपी भांडवल जमा होत असते. त्यामुळे उपासक धनको बनून देवता पुण्य संचयाची संरक्षक ऋणको बनून रहाते. *

भाषा साहित्य, मणि संख्या आणि विज्ञान – माळेतील मण्यांची संख्या सामान्यतः एकशे आठ (मेरुमणि १०९ वा) असावी, पण २७ किंवा ५४ ही पण मणि संख्या असल्यास चालते. संख्याशास्त्र शून्यापासून अनंतापर्यंत पसरलेले आहे. शून्यलब्धि ते अनंत या संख्याशास्त्रात (Science of Numerology) अनेक तत्त्वज्ञानाची आधिभौतिक विज्ञानाची, तसेच दैविक आणि आध्यात्मिक ज्ञानाची गूढे भरलेली आहेत. शून्यानंतर १ ते ९ व नंतर शून्यच. एकं पासून परार्धपर्यंतची भारतीय दशमान गणना पद्धति १८ विविध अंकांची आहे. अशा प्रकारची विविध भारतीय व मराठी संख्या गणना पद्धति जगातील इतर कोणत्याही प्रगत समाजगटात नाही. हजी भारतीय गणनेच्या पद्धतीत विस्तार आहे या संख्याशास्त्राचा मेळ

मनुष्यासंबंधीच्या सामुद्रिकशास्त्राशीं, ज्योतिःशास्त्राशीं, तदंगभूत नवग्रहो-पासनेशीं, यौगिकशक्तीच्या नऊ अंगांशीं, योगशास्त्रीय सप्तचक्रें नि ब्रह्मद्वारा पर्यन्तच्या शक्ति केंद्रस्थानाशीं, त्याचप्रमाणें मानवी शरीरांतील उच्चार नलिकांशीं संबंध असून ते सर्व १ ते ९ या आकड्यांत परिगणित आहेत शरीरारोग्यशास्त्रांतील नवरसांशीं, गायनशास्त्रांतील मुख्य नवरागांशीं व नवरत्नांशीं संबंधित अशी ९ ही संख्या आहे सारांश १ ते ९ या आकड्यांना वैज्ञानिक महत्त्व आहे. हे ध्यानांत घेऊनच माळेतील मण्यांची संख्या देखील

२७, ५४, १०८ म्हणजे ९ या आंकड्याशीं संबंधित परिगणनेशीं जोडिलेली आहे. *ख्रिस्ती, ज्यूदी वा मुस्लीम धर्मीय लोकांत जप गणनेसाठी माला वापरतात;* ' पण माळेची मणिसंख्या वा गुंफण पद्धति किंवा माळेचे साहित्य ह्यांतआम्हा हिंदुधर्मीयाइतकी सूक्ष्म दृष्टि व चिकित्सा व त्या माळेवरील संस्कार ही दृष्टि व कृतीही त्यामध्यें नाही जैन व बौद्ध यामध्यें हिंदुधर्मीयाप्रमाणें बरोच सूक्ष्म दृष्टि जपसाहित्याबद्दल आहे

बीजमाला साहित्य व विज्ञानः— *खालच्या कोष्टकावरून बीजमाला* साहित्याचा व्यवहार, आरोग्य व परमार्थ ह्यांशी कसा संबंध आहे हे ध्यानात येईल . *जपमाला वस्त्राच्छादित किंवा गोमुखी सारख्या रेशमी पिशवीत* नाभिस्थानाजवळच धरावी असावी ? मंत्रोच्चारजनित स्पंदनें व देहस्थित कुंडलिनी शक्तिस्थान यांचा त्वरित संपर्क घडावा हाच उद्देश ह्या कृतीमध्यें आहे.

माळा साहित्याचें नांव	उपयोग	जप परिणाम[2] व देहावर परिणाम
१ पोवळें	देवी गणपति व मंगळ ह्यांना प्रिय	महस्रपट–पित्तशामक
२ मोतीं	सद्य फलदायी–संपत्ति समृद्धिकारक-मोक्षलाभार्थ	लक्षपट–पित्तशामक, वाजीकर
३ स्फटिक	भोगप्रद, विद्यासिद्धिसाठीं	१० हजारपट–गंडमाला दाबक
४ चांदी ५ सुवर्ण	कामना पूर्तीसाठी	चांदी–दशलक्षपट सुवर्ण–शामक–कोटीपट विषनाशक–क्षयग्रंथी दाबक
६ हीरक, पाच इत्यादि	सिद्धी प्राप्तीसाठी–तांत्रिक कामात उपयोगी	रत्नमणि १० हजारपट हृद्रोग शामक पाचक
७ शंख	लक्ष्मी प्राप्त्यर्थ, धर्मसिद्ध्यर्थ	वात नाशक, यकृत् पुष्टिदायक
८ कमळ बीज (पद्माक्ष)	सर्व कार्योपयोगी–कृष्णप्रिय	दशलक्षपट वीर्यवर्धक
९ रुद्राक्ष[1]	सर्वसिद्धिप्रद–शंकरप्रिय	अनंत पट रक्तदाबहारक
१० तुळशी काष्ठ व चंदन काष्ठ	विष्णुप्रिय–सर्वकर्मोपयोगी स्त्रिया व शूद्र ह्यांना चालणारी	तुलसी काष्ठ–त्वरित इच्छित देणारे चंदन-शतपट–शामक–क्षुधावर्धक
११ कुशग्रंथी	पापनिवारक	शतकोटी पट–रक्तग्रंथीवर्धक
१२ पुत्रजीव मणि	पुत्रपौत्रधान्यसमृद्धिकारक	दशपट वाजीकर
१३ हत्तीचे दात	सर्व प्रकारच्या आकर्षण प्रयोगासाठी	अस्थिशक्तिवर्धक

१. रुद्राक्ष १ ते १४ मुखापर्यंत असतात त्यांचे महत्त्व मुखपरत्वे भिन्न आहे

२. माळामण्यांचे शरीर व आरोग्य ह्यांच्या दृष्टीनें अनेक उपयोग आयुर्वेदात सांगितलेले आहेत

जपगणना – मंत्रफल पूर्णता

मंत्र फलित होण्याच्या दृष्टीनें म्हणजे मंत्र पुरश्चरणासाठी सामान्य नियम असा – मंत्रात जितकी अक्षरें असतील, तितके लक्ष जप, त्या मंत्राचा करणे जरूर त्यासाठी १०८ मण्याची माला ही जास्त सोईची ठरते पण मंत्रफल पूर्ण होण्यासाठी, मंत्रसिद्ध होण्यासाठी किंवा मंत्र पुरश्चरण पूर्णता म्हणून 'कलौ चतुर्गुणित ' इतके लक्ष, तो जप व्हावा लागतो, व मग त्याची सांगता ' सांग हवन ' विधीनें करावयाची असते

सारांश, भारतीय कर्मकांड व त्यांतील प्रत्येक कृत्य आधुनिक परिभाषे-प्रमाणें विज्ञानयुक्त तर आहेच पण त्या संकुचित भौतिक विज्ञानापलीकडील अतींद्रियज्ञान पूर्ण आहे, हें सिद्ध होतें ते थोताड नसून अनुभूत व अनुभाव्य असें चिरकाल टिकाऊ सत्य होतें, व पुढेंही तसेंच राहील हें खरें.

पंचम दल

पूजा मंत्रांतील विज्ञान रहस्यें

संकल्प व त्याचें स्वरूप

कोणतेंही धर्मकृत्य हा कृतीयुक्त व्यवहार आहे ज्याप्रमाणे व्यवहारातील कृत्य कोणी–कोठें–केव्हा कसे कशासाठी करावयाचे हें प्रथम ठरवून त्याची योजना आखून मग कृती करावयाची असते, तोच नियम, तीच रीत, प्रत्येक धार्मिक कृत्याची असते म्हणून प्रत्येक धार्मिक कर्मकांडाच्या प्रारंभीं संकल्प हा विधि असतो. संकल्प म्हणजे मनानें ठरविलेला निश्चय किंवा प्रतिज्ञा व ती करावयाची कृति या गोष्टी वाणीनें बोलून दाखविणें व तसें करण्याचें ठरलें हें पाणी घेऊन तें ताम्हनांत सोडणें. लौकिक व्यवहारात स्टॅंप खरेदी करून त्यावर ठरविलेल्या कार्याची सविस्तर नोंद करून हे मी सुमन-स्थितीत लिहून देत आहे, असें लिहून, दिवस वार लिहून, खाली दस्तूर खुद्द ही सही करावयाची साक्षीदारानी पण आपली सही करावयाची आणि मग त्याची नोंद सरकारदरबारी योग्य मार्गानें रजिस्टर करून त्यावर

सरकारी शिक्का मारावयाचा म्हणजे तो व्यवहार योग्य व बंधक होता. तसा सारखाच प्रकार संकल्पाचा समजावा तो कसा हें पाहू—

कोणत्याही धार्मिक कर्मकांडीय कृत्यामध्यें संकल्प म्हणावा लागतोच त्यात कोणत्या गोष्टीचा उल्लेख कसा केलेला असतो ते पाहू—

(१) संकल्पामध्यें कालनिर्देश (२) हेतुनिर्देश (३) व स्थल निर्देश ह्या गोष्टी नेमक्या अगदी अचुक व ठराविक वेळेपर्यन्त नेमक्या उच्चारावयाच्या असतात जसे कालनिर्देश—श्रीमद्‌भगवतो * महापुरुषस्य विष्णोराज्ञया प्रवर्तमानस्य, अद्य ब्रह्मणो द्वितीये परार्धे विष्णुपदे, श्री श्वेतवाराहकल्पे वैवस्वतमन्वतरे, कलियुगे प्रथम चरणे अष्टाविंशतितमे युगे अमुक नाम संवत्सरे,— अमुक अयने— ऋतौ–मासे पक्षे–तिथौ–अमुक वासरे (दिवशीं) अद्य दिवस नक्षत्रे–योगे–करणे–अमुक स्थिते–चंद्रे अमुक स्थिते सूर्ये–शेषेषु ग्रहेषु— एवगुण विशेषेण विशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ— इतका नेमका कालनिर्देश असतो

* कालनिर्देशाचा स्थूलार्थ – भगवान् विष्णूच्या आज्ञेनें प्रवृत्त झालेल्या, काळाच्या, आज ब्रह्मदेवाच्या आयुष्यातील द्वितीय भागात, ज्याची मर्यादा पुष्कळ आहे असा श्वेतवराह नावाच्या ब्रह्मदेवाच्या दिवसात, वैवस्वतमनु या नावाच्या सार्वेतिक कालात, कलियुगाच्या प्रथम भागात, अठ्ठाविसाव्या युगात अमक्या संवत्सरात– अमक्या ऋतूत, अमुक महिन्यात, अमुक तिथीस, अमुक वारी, अमुक दिवस नक्षत्री, अमुक राशीवर चंद्र असताना व अमुक राशीवर सूर्य असताना, गुरु अमक्या ठिकाणीं असताना, इतर ग्रह आपापल्या राशीत असताना अशा कालीं इत्यादि हा नेमका काल निर्देश कोणत्या ज्योतिषशास्त्रीय आधारावर केला ? संकल्पातील संवत्सर–मास ऋतु इत्यादि गोष्टी 'सौर वर्ष गणनेच्या नसून' चांद्र पद्धतीच्याच घ्याव्या ही विशेष सूचना ध्यानात ठेवावी, कारण अलीकडे भारतातही सौरवर्ष ही कालगणना पद्धति नवीनच सुरू झालेली आहे इस्लाम, बौद्ध जैन पारसी यात चंद्र गणनापद्धति प्रचलित आहे तसेच जगातील स्त्री वर्गाच्या मासिक दोषाचा चांद्र निर्णयाशी संबंध आहे सौरमानाशी नाही.

(२) स्थलनिर्देशः– भरत वर्षे भरत खंडे, जम्बुद्विपे, गोदावर्याः उत्तरे दक्षिण–तीरे. इत्यादि (नर्मदा व कावेरी व गंगा– ह्या नावांचा उच्चार त्या त्या भारतीय भागात केला जातो)

(३) हेतुनिर्देशः– 'मम आत्मन श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त फलप्राप्त्यर्थं, अस्माकं सर्वेशां सहकुटुंबानां सहपरिवाराणां क्षेम– स्थैर्य–विजय–अभय–आयुरारोग्यैश्वर्याभिवृद्ध्यर्थं द्विपद्‌चतुष्पदसहितानां, शांत्यर्थं, पुष्ट्यर्थं तुष्ट्यर्थं सकलमंगलावाप्त्यर्थं...मम इह जन्मनि जन्मजन्मांतरे च...पुत्रपौत्र-धनधान्य–विद्या–जय–यश–समृद्धि...द्वारा महाविष्णु प्रमुख पंचायतन देवता-प्रीत्यर्थं– यथामीलितोपचार द्रव्यैः'– इत्यादि ह्या संकल्प हेतु किती व्यापक, उदात्त व दूरदर्शी अशा अभ्युदयासाठी केलेला आहे ह्याचा विचार करून मगच हे सर्व थोताड आहे, या ते ठरवा त्यात समाज धारणेचा व्यापक व टिकाऊ पाया घातलेला आहे ह्याचा विचार करावा[१]. वैयक्तिक स्वातंत्र्य घेत असतांना समाज टिकविण्याची किती श्रेष्ठ विचारसरणी, यात आहे ते पहा

(४) देवता नमस्कारः– यातही व्यापक दृष्टि आहे–इष्ट देवताभ्यो नम । कुलदेवताभ्यो नम । ग्रामदेवताभ्यो नम । स्थानदेवताभ्यो० । वास्तु-देवताभ्यो० । आदित्यादिनवग्रहदेवताभ्यो० सर्वेभ्यो देवेभ्यो० । इत्यादि मंत्र म्हणून देवतेला म्हणजे त्याच्या त्याच्या प्रतीकाला नमस्कार करावयाचा.

पंचदेवताध्यानमध्य व विज्ञान

पूजा संकल्पामध्ये स्पष्ट निर्देश केल्याप्रमाणे स्वार्थ म्हणजे प्रथम व्यापक स्वरूपाचा, केवळ वैयक्तिक संकुचित स्वरूपाचा नव्हे, असा अभ्युदय असून त्याच्या जोडीला त्या अभ्युदयाच्या मदतीने निःश्रेयस प्राप्त करून घ्यावयाचे. ह्या उद्देशाने पंचदेवतांची ध्याने योजिलेली आहेत जसे– गणपतीच्या ध्यानात 'निर्विघ्नं कुरु देव,' देवीच्या ध्यानांत– 'मम वसतु गृहे सर्व-मांगल्ययुक्ता,' हे अभ्युदय प्रधान हेतु आहेत त्याच बरोबर सूर्यध्यानांत[१] 'सवितृमंडलमध्यवर्ति' अशा ठिकाणच्या तेजाचा मालक अशा गौर शक्तीला, विष्णूच्या ध्यानात[२]– विश्वाधारं गगनसदृशं' अखिल विश्वाचा आधार व

१ व २ ह्या टीपा आहेत टाइप पृ. पहा ३५ वर

आकाशाप्रमाणे अविनाशी आणि शकाराच्या ध्यानात – ' विश्वाय विश्ववंद्य निखिलभयहर ' असे आवाहन केले आहे

१ सध्योपासनेंतील ,गायत्रीच्या ध्यानातही याच ठिकाणच्या तेजाचे ध्यान तेच तेज प्राप्त करून घेण्यासाठीं मागितलेले आहे

२ सकल्पामधील महापुरुषस्य विष्णोराज्ञया प्रवर्तमानस्य विश्वाध-तत्वाच्या वैश्विक शक्तीच्या अभिप्रेत अशा सामर्थ्याशी जुळणारा अर्थ ह्या विष्णूच्या ध्यानात आहे

वैयक्तिक व कौटुंबिक वा सप्रदायिक पद्धतीप्रमाणे ज्या प्रमुख देवतेचे पचायतन असेल त्याप्रमाणे त्या त्या देवतेला योग्य अशा सूक्ताचा अभिषेक प्रथम करावा ज्या सूक्ताचा अभिषेक करावयाचा असतो, त्या सूक्तामध्यें त्या देवतेच्या विशिष्ट शक्तीचे आवाहन करून त्या पचायतन पूजेमध्यें एक विशिष्ट शक्तिशाली गट (*Power House*) तयार होत असता अशा रीतीने उपासक वा पूजक शक्तिसपन्न होत असतो पुरुषसूक्त हे कोणत्याहि देवतेच्या स्तुतिपर असल्याने प्रथम पुरुषसूक्त नंतर कोणती इष्ट देवता असेल तिचे सूक्त म्हणून अभिषेक करण्याचा शिष्टसप्रदाय आहे शेवटी ' अतोदेवा म्हणून अभिषेक पूर्ण होतो

पुष्पासादनांतील विज्ञान

देवपूजेसाठी लागणारी फुलें व पत्री म्हणजे तुलसी – दुर्वा – शमीपत्रें – बिल्वदले इत्यादि वस्तु आणणे, जमविणे वा मिळविणे म्हणजे पुष्पासादन (पुष्प + आसादन) या सबधानें काहीं निर्बंध व शास्त्रार्थ सांगितलेले आहेत त्यातही विज्ञान म्हणजे विशेष प्रकारची व्यावहारिक व भौतिक ज्ञानविषयक दृष्टि आहे ती अशी — पूजेकरिता लागणारी फुलें स्वत पूजकाने शुद्ध होऊन म्हणजे प्रातर्विधी उरकल्यानंतर शुद्ध होऊन स्वत स्वत च्या बागेंतून'

१ शहरी रहाणीत ही गोष्ट अशक्य म्हणून अपरिहार्यतेमुळें विकत आणणे हे अशास्त्रीय नव्हे

आणणे ती तोडणे व नीटनेटकी अगदीच सैवडी निवडून स्वच्छ करून ठेवणे. या आदेशांत त्या त्या वास्तुभोवती शुद्ध हवा असावी म्हणून त्या बगीचाची निगा दुरुस्ती वा देखभाल यात व्यावहारिक व शुचिपणाची दृष्टि आहे तशी त्यात आरोग्योपयोगी पुष्प व फळे यांचा समावेश असावाच, ही पण विज्ञानी दृष्टि आहे एवढेच नव्हे तर फुले व पत्रपत्री मिळवितांना कृती कोणती व कशी करावी हा पण सूचना आहेत जसे – पुष्पदायी वृक्ष, झाड किंवा वेल हे पदार्थ मानवाप्रमाणेच जीव व चेतना असलेल्या सजीव वस्तु आहेत म्हणून त्यांना दुःख व त्रास न होईल अशा रीतीने त्यांच्यापासून त्या वस्तु मिळविणे, त्यांची प्रार्थना करून ते पदार्थ मिळवावे अशा आदेशाचे मंत्र आहेत. * उदाहरणार्थ– तुळशी मिळवताना म्हणावयाचा मंत्र– 'तुलस्यमृतजन्मासि, सदा त्वं केशवप्रिये, केशवार्थं चिनोमि त्वां वरदा– भव शोभने,' त्वदंग संभवै पत्रैः पूजयामि यथा हरिम् तथा कुरु पवित्रांगी कलौमलविनाशिनी ' बिल्व पत्रसंपादनमंत्र— ' त्रिदल, त्रिदलाकारम् त्रिनेत्रं च त्रयायुधम् त्रिजन्म पापसंहारम् एक बिल्वं शिवार्पणम् – इत्यादि असे काही फुलांसंबंधानेंही मंत्र आहेत सारांश, वनस्पती जीवनासंबंधानें फार प्राचीन काळींच किती सूक्ष्म विचाराची माहिती मिळविलेली होती हें सिद्ध होतें. २ खाद्य व औषधी वनस्पतीसंबंधीही असे अनुभूत ज्ञान होते व

---

* हे विज्ञान सर जगदीशचंद्र बोस ह्या भारतीय शास्त्रज्ञानें प्रयोगसिद्ध करून दाखवीपर्यन्त म्हणजे सुमारे ५० वर्षापूर्वीपर्यंत नव्हते का ? जड व अचेतन समजल्या जाणाऱ्या खनिज पदार्थासंबंधाचे सूक्ष्म विज्ञान आम्हा भारतीयांना होते हे ' रसशास्त्र ' वरून स्पष्ट होते

२ औषधासाठी लागणाऱ्या वनस्पती व त्यांची मुळे वा शिल्पकामासाठी लागणाऱ्या झाडांची लाकडे ह्यासाठी तिथी, वार, नक्षत्र इत्यादि पाहून मगच त्या त्या वेळी त्या वस्तु मिळवाव्या, व किमयेसारख्या प्रयोगासाठी ठराविक वनस्पतींची पूजा करून, प्रार्थना करूनच, मग त्या वस्तु मिळविल्या तरच त्या ठराविक गुणदायी होतात, अशा अनुभूत शास्त्राज्ञा त्या त्या शास्त्रात सांगितलेल्या आहेत

त्यामुळें व तेही त्या त्या दर्जावर्जत्व मालावधीपर्यंन्तच असते. त्याचेहीं अनुभूत असे भौतिक विज्ञानपूर्ण असे शास्त्र बनविलेले आहे होमहवनादिका-साठी लागणाऱ्या समिधा, त्याची लाकी, रुंदी इत्यादि गोष्टीचे शास्त्र (सायन्स) आहे इतका सखोल विचार आहे म्हणजे ते विज्ञान आता पावेतो तरी पाश्चिमात्याना प्राप्त झालेले नाही. जें थोडें प्राप्त झालेले आहे, त्याचा उपयोग अजून बाल्यावस्थेंतच आहे असे म्हणावें लागते

पूजा प्रारंभ, पूर्वाराधन व विज्ञान

पूजाविधानात मुख्य भाग दोन, १ ला पूर्वाराधन व २ रा उत्तराराधन (महाभिषेकासह). पूर्वाराधन या विधीमध्यें देवतेला आवाहन करून देव ताम्हनात काढून आसन देण्यापासून पचामृत स्नान उरकून गधाक्षतपुष्प धूपदीप— पचामृत नैवेद्यार्पण एवढे सर्व विधि येतात महाभिषेकस्नानादि या विधीमध्यें ताम्हनात असलेल्या देवावर म्हणजे पचायननातील देवावर पुरुषसूक्त किंवा प्रमुख देवता सूक्तानें अभिषेक सपवून ' ओम् देवस्यत्वा सवित ' हा मत्र म्हणून शुद्धोदक देवावर घालून मग स्वच्छ वस्त्राने देव पुसून मूळस्थानात ठेवावयाचे आणि तेथें मग त्याना वस्त्र, गध, फूल, पत्री, धूप, नीराजन, दीप, नैवेद्य, दक्षिणा, महानीराजन, दीपारती, मत्रपुष्प, म्हणून मग प्रार्थना करून तीर्थग्रहण करणे एवढें झाल्यावर पूजा सपवावयाची असते जर महाभिषेक स्नानविधि करावयाचा नसेल तर देव धुवून पुसून पचायतन पात्रात आगच्या जागीं ठेवून इतर उपचार शेवटपर्यंन्त करावे म्हणजे पूजाविधी सपला

अशा या पूजामत्रात प्रत्येक ठिकाणी अनेक प्रकारचे विशेष ज्ञान म्हणजे आधुनिक दृष्टीचें विज्ञान भरलेले आहे त्याचा नमुनेवजा अल्पपरिचय करून घेऊ

(१) पूर्वाराधनविधीमध्यें पुरुषसूक्ताचे पहिले सहा मंत्र उपयोगिले जातात ' सहस्रशीर्षा पुरुष ' हा पहिला मत्र म्हणून देवतेला त्या ' प्रतीकात या ' अशी विनती करिताना ' आगच्छ भगवन्देव, स्थाने चात्र स्थिरो भव '

यावर 'पूजा करिष्यामि तावत्त्व सन्निधोभव' असे म्हणताना मूर्तीच्या वा प्रतीकाच्या हृदयाला वा मध्यभागाला उजव्या हाताच्या आंगठ्याने स्पर्श करावयाचा असतो यावेळी स्थिरो भव, धातो भव, सुप्रसन्नो भव, वरदो भव, अभिमुखो भव, असाही आवाहन * मंत्र म्हणतात शब्दोच्चारोद्भूत स्पंदनांत वैश्विक चित्‌शक्तीला स्पर्शून, ओढून, अपेक्षित ठिकाणीं आणण्याचें सामर्थ्य आहे हें अनुभूत विज्ञानी सत्य आहे. त्यामुळें तें देवताचैतन्य पूजा प्रतीकांत येतेंच. म्हणून तसें समजून तरी पुढील पूजोपचार त्या चैतन्ययुक्त प्रतीकाला करावयाचे असतात. अशा रीतीनें सर्व पूजाविधि पूर्ण केल्यानंतर त्या चैतन्याची आरती मंत्रपुष्प–प्रार्थना करून शेवट पूजा पूर्ण केली जाते– निरोप घेतांना 'गच्छ गच्छ सुरश्रेष्ठ पुनरागमनाय च' ही विसर्जनाची प्रार्थना करावयाची असते. रोजच्या पूजेंत विसर्जन नाहीं.

(२) पंचामृत स्नान – 'पयदधिघृतमधुशर्करा' हे पंचामृतस्नानाचे पांच पदार्थ जीवनशक्तीशी संबंधित असा अवयव व इंद्रियें ह्यांना उत्तम कार्यक्षम ठेवण्याला अतिउपयोगी असून ते पदार्थ ज्या क्रमाने उपयोगावयाचे असतात, त्या क्रमांतही असामान्य शरीरविज्ञानी दृष्टि आहे, हें लक्षणीय आहे सदरहू पदार्थ सूक्ष्म नसांना स्नान किंवा मर्दन योग्य आहेत ही कल्पना जगांतील भारतीय विचारी व्यक्तीशिवाय, अन्य शास्त्रज्ञ व्यक्तींच्या डोक्यांत आता पावेतों आली नाहीं. हें भारतीय विज्ञान आहे.

(३) महाभिषेक स्नानादि विधि व विज्ञान – या विधींत प्रथम मुख्य उपास्यदेवतेचे मूलन (मंत्र) म्हणून मग पुरुषसूक्तमंत्र म्हणत पूजा पूर्ण करावयाची अशा रीतीने पुरुषसूक्तरूपी सोळाही मंत्र त्या त्या उपचाराच्या वेळी म्हणून शेवटची मंत्र पुष्पांजलीरूप प्रार्थना म्हटली म्हणजे पूजा-विधि संपतो

---

* आवाहन विधि.– आवाहन म्हणजे बोलावणे, हा विधि सहस्त्रशीर्षा या मंत्राने करिताना केवळ मानसिक, ध्यानानें इष्ट देवता आपल्या समवेत आली असे मानून तिला बसण्यासाठी आसनादि मंत्रोपचार विधि करावयाचें

(i) दक्षिणा व विज्ञानः– दक्षिणादानात सोन्याचाच उल्लेख केला जातो त्याबद्दलचा मंत्र 'हिरण्यगर्भस्य हेमबीज विभावसो' हा आहे. यात हेम हा शब्द सोने या धातूचा वाचक आहे 'हिरण्यगर्भ' हा शब्द ब्रह्माड-वाचक आहे, तथापि सोने हें अग्नीचे बीज असून, ते दिल्यानें मला पुण्य व शांति प्राप्त होते, असा हेतु त्या मंत्रात अपेक्षित आहे. हा त्या मंत्राचा अर्थ पृथ्वीच्या पोटांत म्हणजे मध्यभागात सोनें आहे, हें आधुनिक भूगर्भशास्त्रानीं तर्किलेलें (अजून तें मत सर्व भूगर्भशास्त्रज्ञ संमत नाहीं.) सत्यज्ञान प्राचीन भारतीय विचारवंतांना होते असे वाटतें. कारण तो पदार्थ बीजरूपानें अग्नीच आहे हे भारतीय शास्त्रज्ञान आधुनिक विज्ञानाला अलीकडे ज्ञात होत आहे– पृथ्वीच्या पोटात जसजसे खाली जावें, तसतसे अग्नीचे म्हणजे उष्णतेचे मान इतके वाढत जातें की, तेथें सोन्याशिवाय इतर कोणताच पदार्थ टिकणेंच अशक्य हा आधुनिक विज्ञानी शोध त्या वेळीं भारतीय उपासकांना माहित होता, असेंच मानणें गैर नाहीं.

(ii) नीरांजन दीपः– 'धूपदीप नैवेद्य समर्पयामि' यातील दीपात सामान्यतः एकच फुलवात किंवा दोन वाती मिळून बनलेली एकच वात असते. पण पूजेच्या शेवटी देवतेचा निरोप घेतावेळच्या नीराजन दीपात अनेक वाती असाव्या त्याला 'पंचारती' असें म्हणतात, पण ह्यातील वातींची संख्या विषमच असावी असा आदेश आहे. त्यांत फार मोठें विज्ञान आहे. आरती

हें खरें, तथापि नित्य पूजेंत पंचामृत स्नानाचे सर्व विधि मंत्र म्हणूनच करावयाचे. पंचामृत स्नान न घालिता शुद्धोदक स्नान घालून सर्व देवतांना स्वच्छ पुसून त्या त्या ठिकाणी ठेवून 'त यज्ञ बर्हिषि प्रोक्षन्' हा पुरुषसूक्ताचा ७ वा मंत्र म्हणून वस्त्रापचारादि विधिमंत्र म्हणत सर्व पूजा शेवटपर्यन्त संपवावी. असाहि प्रघात आहे. कुंकू, काजळ, बटगुंज, इत्यादि पदार्थ देवीला त्या त्या ठिकाणी लावावे. त्यातील जो पदार्थ नसेल त्या ऐवजीं, अक्षता अर्पण कराव्या. शालिग्रामरूप विष्णुमूर्तीवर अक्षता घालूं नये हा निषेध शालिग्राम घटित विष्णुमूर्तिसंबंधीच आहे पाषाणादि घटित विष्णुप्रतीकावर अक्षता समर्पणास निषेध नाहीं

मोत्याळ्याची संख्याही विषमच आहे. रुद्राध्यायांतील अकराव्या चमकातही बहुतेक मंत्र विषम संख्या वाचकच असे आहेत. या प्रत्येकांत पंचभौतिक शरीर व त्यांतील ज्ञानेंद्रियें व त्यांचे व्यापार ह्यांशीं संबंध आहे. भारतीय शिल्पशास्त्राप्रमाणे गृहरचनाप्रकरणात, खिडक्या व त्यांचे गज ह्यांची संख्या विषमच असावी, आढे व त्याच्या एखाद खांबाची पूजा करणे, ओसरीला लावावयाचे खांब, महाले (दुळया) ह्यांची संख्याही विषमच असावी. असे भारतीय वास्तुशास्त्र आहे. चिनी व जपानी मंदिर शिल्पामध्येंही ध्यावयाच्या आलंबाची (Fulcrum) संख्याही विषमच असावी, असें आहे ह्या सर्व विचारसरणींत विषम संख्येचेंच महत्व विज्ञानी दृष्टींनें आहे.

(iii) प्रदक्षिणा व विज्ञान:— गणपति, देवी, सूर्य, शिव किंवा अश्वत्थ ह्यांना घालावयाच्या प्रदक्षिणांची संख्याही अनुक्रमें तीन, एक, सात, अर्धी व सात अशीच विषम आहे यातही अंकशास्त्रीय (Science of Numerology) विज्ञान भरलेले आहे फक्त विष्णु देवतेला चार म्हणजे सम संख्या प्रदक्षिणा घालाव्या, असे शास्त्र आहे

(iv) नमस्कार * व विज्ञान:— देवदेवतांना संतुष्ट करण्यासाठी घालावयाच्या किंवा करावयाच्या नमस्कारांची संख्याही १, ३, ५, ७ अशीच विषम आहे. ह्यातही विज्ञान भरलेले आहे.

---

* नमस्कारः- हस्तांदोलनः— भारतीय पद्धतीप्रमाणे, देवता, पूज्य वा श्रेष्ठ व्यक्ति ह्यांना करावयाचा ‘ नमस्कार ’ दोन हातांनी करावयाचा किंवा देवतेला किंवा गुरुस्थानीय व्यक्तीला करावयाचा नमस्कार साष्टांग किंवा पंचांग (हात, पाय, मस्तक, वाणी व बुद्धि ही पंचांगें, याच्या जोडीला छाती, दृष्टि व जानु हे धरले की, साष्टांग-अष्टांगासह) नमस्कार करावा भारतीय नमस्कार पद्धतीमध्ये नम्रता व आदर हे विचार प्रदर्शित होतात तसेच नमस्कारात, प्रश्न विचारण्याइतपत योग्यता असणाऱ्याचा किंवा अरूर तर सेवाभावाची ज्ञानप्राप्तीसाठीं तयारी असल्याचा भाव, प्रदर्शित

साराश, भारतीय कर्मकांडांतील प्रत्येक कृतींत आधिभौतिक आधिदैविक व अध्यात्मिक दृष्टीचे विशेष म्हणजे असामान्य असें विज्ञान भरलेलें आहे. हे खास पूजाविधींतील, मंत्र कृति, विधान व साहित्य या प्रत्येकात असेच उच्च प्रतीचे श्रेष्ठ विज्ञान भरलेलें आहे व तें विज्ञान प्रयोगसिद्ध अनुभूत असेंच आहे. केवळ तार्किक किंवा अनुमानीयच नाहीं. ह्याचा विचार करण्याची जरूरी, वेळ वा संधि आताच आलेली आहे, असे नाही का वाटत ? *

प्रथमसर – विज्ञान संपूर्ण

होतो पण हस्तांदोलनाच्या किंवा तत्सम एकहस्तीय शुभचिंतनीय अशा पाश्चिमात्य पद्धतीत बरोबरीच्या अहंभावी विचाराचा अर्थ अभिप्रेत असतो. आदर वा नम्रता भाव नसतो इस्लामीयांच्या परस्पर नमस्कारपद्धतीत परस्परांचे दोन्ही हात आपल्या हातात घेऊन वाकून आदरभावी अर्थ असतो. तसाच ' आले कुम् सलाम ' किंवा ' आदाब ए अर्ज ' ह्यातही आदरभाव व नम्रता अभिप्रेत आहे नमस्कार, साष्टांग नमस्कार, प्रणाम, दण्डवत इत्यादि शब्द भारतीय नमस्कार पद्धतीसंबंधीं फार खोल विचार दर्शवितात. ब्रह्मदेश, थायलेंड, जपान इत्यादि देशाचे प्रतिनिधि राष्ट्रपतीपुढें येताना व अधिकार पत्र सादर करताना नम्रतेने वाकून नमस्कार करितात याचे नाव पूर्वेकडील श्रेष्ठसंस्कारित नमस्कार पद्धति स्यात वरील विशेष दृष्टि आहे

* ग्रंथ– ग्रंथ विस्तार न व्हावा ह्या हेतूनेंच या ठिकाणीं विचारांला अर्ध-विराम किंवा पूर्णविराम देणे मला तरी इष्ट वाटलें.

द्वितीय स्तर — विज्ञानकलिका सूक्तमुकुलें —

पंचविध शक्तितरंग

अनुक्रम

सूक्त-परिचय

पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे पंचायतनपूजेतील देव-देवतासंबंधाने म्हणजे त्यांच्यामधील गुण, सामर्थ्य व शक्तिप्रवाह इत्यादि गोष्टींचे वर्णन करणारे विचारपरिप्लुत असे मंत्र असून त्या मंत्रांच्या द्वारा त्या त्या देव-देवतांना आवाहन करून उपासक किंवा पूजक आपल्या मनःकल्पाप्रमाणे फल देण्याची प्रार्थना करीत असतो

पूजापरिचयामध्ये सांगितले आहेच की, देवपूजा ही अभ्युदय व निःश्रेयस हे दोनही हेतू साध्य करण्यासाठी आहे हे हेतू लवकर म्हणजे उपासकाच्या कुवतीप्रमाणे–लायकीप्रमाणे व सामर्थ्या प्रमाणे–योग्य अशा कालावधीत पूर्ण व्हावे, म्हणून विशेष प्रकारच्या तंत्राप्रमाणे त्या सूक्ताची पुरश्चरणे व तत्सांगतापूर्णत्वासाठी होमहवन-अन्नसंतर्पणादि क्रिया कराव्या. हा दुसरा एक उपयोग अशा सूक्ताचा केला जातो एवढेच नव्हे तर त्या सूक्तांतील ठराविक मंत्रांचा उपयोग, त्यांचे पुरश्चरण ठराविक पद्धतीने करून, अनेक प्रकारच्या अभ्युदयी गोष्टीही प्राप्त करून घेता येतात इतक्या व अशा योग्यतेची ही सूक्ते असल्याने त्यांचा येथे अतिस्थूल परिचय करून देण्याचा प्रयत्न आहे ही सर्व सूक्ते 'वेदोक्त' आहेत 'वेदोक्त' असे मुद्दाम सांगण्याचा

हेतू असा की, ती म्हणण्याचा अधिकार स्त्रीवर्गाला नाही. असे का ? तर त्याच्यामागें मोठें विज्ञान आहे. ते असें– वेदोक्त सूक्तामध्यें ॐकार असतो. तो ॐकार सूक्तागणिक उच्चारणे आवश्यक आहे. ॐकाराचा उच्चार करण्याच्या त्रियेशी स्त्रीवर्गाचा गर्भाशय व मासिकदोष ह्यांचा घनिष्ट संबंध आहे आयुर्वेदात त्या स्पंदनाचे परिणाम कसे होतात, हे उल्लेखिलेले आहे 'कलत्र' हा नपुसकलिंगी शब्द स्त्रीला कोणत्या वयात, कां लाविला जातो आणि कान्ता, भार्या, जाया, वनिता इत्यादि शब्द केव्हा व का लाविले जातात, ह्याचा आणि ॐकारयुक्त वेदमंत्राचा घनिष्ट संबंध आहे. हे विसरू नये

पूजेतील महाभिषेकसमयी प्रथम आपल्या मुख्य देवतेचे सूक्त म्हणून मगच पुरुषसूक्ताने अभिषेक संपवावा.

सर्वसूक्त–समन्वय

पंचायतन देवपूजेंतील सर्व मन्त्रामध्यें केवळ उपासक व पूजक यांची वैयक्तिक उन्नति होऊन सुखसमाधान मिळावे हा एकच हेतू नाही. पूजक हा त्याच्या समाजाचा एक घटक असून त्याचा समाजही उन्नत व्हावा आणि अखेरीस सर्व मानवसमाजही अशा उन्नतीस जावा की त्यामुळें 'सर्वेऽत्र सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामयाः' अशी अवस्था सर्वमानवसमाजरूपी समष्टिपुरुषांत दिसावी.

'न क्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभा मतिः' ही स्थिति म्हणजेच 'कृण्वन्तु विश्वमार्यम्' हा भारतीय कर्मकाण्डीय कृतीचा कौस्तुभमणी आहे. असे अनुभवास येईल अशा विचारांनी ओतप्रोत भरलेली सर्व सूक्तें आहेत. म्हणून त्या प्रत्येकाचा, त्यातील विचाराचा, स्थूल परिचय करून देण्यांत येत आहे

गणपत्यथर्वशीर्ष-परिचय

कलियुगांतील त्वरित फलदायी देवता-
साधना परिचय

विख्यात वैदिक देवता

' गणाधीश जो ईश सर्वांगुणांचा । मुळारंभ आरंभ तो निर्गुणाचा ' इत्यादि. विश्वांत प्रथमतः म्हणजे प्रारंभी जे स्फुरण झाले, जे स्पंदन झाले, जो आवाज उत्पन्न झाला, जो शब्द ऐकू आला, तो ' ॐ ' असा [illegible] उच्चार सर्व

विश्वभर पसरला या दीर्घ उच्चारामध्ये 'अ–उ–म्' असा उच्चारध्वनीहोतो. हा 'ॐ' (ओङ्कार) कार हे गणेशदेवतेचे प्रतीक आहे यामुळे गणपती ऊर्फ गणेश ही विश्वातील आद्य म्हणजे आरंभाची देवता आहे, असे समजले जाते. सर्व वैदिक मंत्र ॐकार प्रारंभित आहेत अर्थात् गणपती ही वैदिक देवता आहे. ह्या देवतेसंबंधाचे मंत्र म्हणजे सूक्ते मुख्यत अथर्ववेदातील आहेत

गणपती ही जगन्मान्य विद्यादेवता

हिंदूधर्माप्रमाणे कोणत्याही नित्य वा नैमित्तिक धर्मकार्यामध्ये गणपति–पूजन हे केलेच जाते भूमिपूजनासारख्या कार्यातही प्रारंभी गणपति–पूजन–विधि असतो बौद्ध वा जैनधर्मीयामध्येही विघ्नहर्त्या वा निर्विघ्नकर्त्या देवताप्रतीकाची पूजा केली जाते, तथापि गणपती ही विद्यादाश्री व विद्या प्रचोदक अशी देवता आहे ह्या दृष्टीने त्याची पूजा, उपासना किंवा प्रार्थना केली जाते जसे भारतातील सर्व यती, संत किंवा सज्जन ह्यानी जे जे लिखाण केले, त्या प्रत्येकात सरस्वती म्हणजे विद्यादेवता व तीही गणपतीची पत्नी या दृष्टीने व भावनेने गणपतीची प्रार्थना व स्तुतीच करून आपल्या ज्ञानकार्याने सरस्वतीची प्रार्थनाच केली आहे, हे सर्व सत्पुरुषाच्या लिखाणावरून स्पष्ट होते भारतातील प्रत्येक भाषिक आपल्या मुलाना शिकविल्या जाणाऱ्या विद्येचा प्रारंभ 'श्री गणेशायनम' असा करतो किंवा त्याला अशा आशयाचे शब्द प्रथम शिकविले जातात[१] भारतातील सर्व भाषात प्रारंभीचे अक्षर 'अ' कारच असते युरोपातील सर्व भाषातील प्रारंभीचा वर्ण 'A' 'Alfa' असाच आहे इस्लामी धर्मीयांच्या अरेबिक लिपीमध्ये पहिला

१ अलीकड भारतीय शिक्षणक्षेत्रात मुलाच्या शिक्षणाचा प्रारंभ 'ग, म, भ, न' या अर्थ नसलेल्या वर्णाक्षरानीच केला जातो । तथापि त्यातील 'ग' हा गणेशाचे द्योतक वा प्रतीक आहे गध्याचा 'ग' असे शिकविले जात नाही, एवढे तरी शुचिन्हच ।

वर्ण अकारात्म 'अलीफ' हाच आहे मध्यआफ्रिकेतील बहुतेक भाषातील लिपिगत झालेल्या स्वाहिलीगटाच्या भाषात प्रारभाक्षर 'अ' [या 'अ' वर कमीजास्त जोर देऊन उच्चार केला तर मात्र शब्दाच्या अर्थात बदल होतो] आहे. चिनी जपानी चित्रलिपीत प्रथमाक्षर म्हणजे चित्रद्योतक शब्दाचा प्रारंभ, त्याचप्रमाणे सख्यागणनेच्या एक (१) या सख्येचा उच्चार 'अ' वा 'इ' सदृश होतो. (जसे – 'इचि नी-सान् इत्यादि संख्या गणना) साराश, मानवी उच्चार यत्रातुन निघणाऱ्या आवाजातही 'अ' सदृश उच्चारालाच प्राधान्य दिले जाते ॐकाररूप गणपतीच्या या सर्व व्यवहार-सपन्नतेमुळेच मेक्सिको, पेरू (इका संस्कृतीच्या भागात), तुर्कस्थान, मध्यएशियाचा दक्षिणभाग, जावा, सुमात्रा, फिलिपाइन्स इत्यादि भागात गणपतीच्या मूर्ती सापडल्या आहेत त्यावरून मुख्य पाचखडात गणपतीची उपासना प्रसृत झालेली होती, हे दिसते तसेच या गोष्टींवरून गणपतीदेवतेच्या जगन्मान्यत्वाची व जगद्व्यापकत्वाची स्पष्ट कल्पना येते. गाणपत्य सांप्रदायाचा हा केवढा विजय होता हें ध्यानांत येईल.

चारही युगांतील गणपतीचे अवतार व स्वरूप– श्री गणेशाने चारही युगात धर्मरक्षण व भूभारहरण या कार्यासाठी निरनिराळे अवतार घेऊन ती कार्ये केली असे वर्णन गणेशपुराणात आहे. त्याचे ते अवतार व त्याचे रूप ह्या गोष्टी पुढें दिल्याप्रमाणे होण्या व होणार असे वर्णन गणेश पुराणात आहे

[गणेशपुराण अध्याय १२० मध्यें]

युग	नाव	वाहन	वर्ण	हस्त
१ कृत	विनायक	सिंह	तेजस्वी	१० दशभुज
२ त्रेता	मयूरेश्वर	मयूर	शुक्ल	६ षड्भुज
३ द्वापर	गजानन	मूषक	रक्त	४ चतुर्भुज (सध्याची ध्येयमूर्ती)
४ कलि	धूम्रकेतु	०	धूम्र	२ द्विभुज (पुढें अवतीर्ण होणारी)

कलौ चण्डीविनायकौ

याचा अर्थ, कलियुगामध्ये इष्टकामना सिद्ध होण्यासाठी म्हणजे पूर्ण होण्यासाठी देवी व विनायक हीं दोनच दैवतें हमखास व त्वरित फलदायी होतात, असा आहे आरतीमध्येंही 'गणपति शिव हरि भास्कर अम्बा सुखमूर्ती ' असा उल्लेख आहे म्हणजे गणपती (ॐ आदिब्रह्म) व अम्बा (आदिशक्ती) ह्याच्या संपुटामध्यें इतर देवता ठेविल्या आहेत पच देवोपासनेची देवतापचायतनातील ही अशी माडणी आहे अखिल भारतामध्यें गणपती व देवी यांची देवालयें व उपासक ह्यांची संख्या सर्वांत जास्त आहे. ह्या दोन्ही देवताची उपासना, मत्र, तत्र व यत्र ह्याच्या उत्कृष्ट समन्वयानें केली जाते यामुळें या देवताची सिद्ध, स्वयभू व जागृत अशी अनेक स्थानें भारतात आहेत [१]

गणपति अथर्वशीर्ष

' 'अथर्वशीर्ष ' नावाच्या सूक्ताचे (१) प्रारम्भीचे शातिमत्र जसे, ॐ भद्र कर्णेभि . वृहस्पतिर्दधातु' म्हणून मग (२) ' ॐ नमस्ते गणपतये ' पासून ' शिवसुताय श्रीवरदमूर्तये नम ' पर्यंत दहा मत्र आणि (३) फलश्रुति– ' एतदथर्वशीर्षं ' पासून ' य एव वेद ' पर्यंत ४ मन्त्र असे तीन भाग आहेत. फलश्रुतीच्या शेवटी पुन शातिमत्र म्हणावेच प्रसिद्ध झालेल्या अथर्वशीर्षाच्या म्हणजे मूळ सूक्तात पाठभेद वा अपपाठ आहेत पण येथें दिलेल्या त्या भागात दिलेले मत्र सर्व शुद्ध म्हणजे अपपाठ, प्रपाठ किंवा पाठभेद ह्या सर्वांचा शास्त्रीय व अर्थलक्षी विचार करूनच दिलेले आहेत.

---

१ ह्या देवताच्या सर्वप्रकारच्या उपासनेची माहिती 'मत्रशास्त्र,' नवज्योतिप्रकाशन, कालेज गल्ली, दादर–मुंबई २८) १९७० ची आवृत्ति यात पहावी किंवा ' गणेशकोश –१९६८, व्होरा आणि क, काळबादेवी, मुंबई–२ यात पहावी

साधारण संस्कृत येणारालाही त्या मंत्राचा अर्थ सहज समजण्याजोगा आहे त्यावरून ' गणपति ' म्हणजे ' सर्व काही ' अथवा ' काय नाही ? ' असे दर्शविले आहे त्यामध्ये ' ॐ गं गणपतये नमः ' हा गणपतीचा मूळ उपासनेचा सबीज मंत्र असून ' नमो व्रातपतये ' पासून ' वरदमूर्तये नमः ' पर्यंत ही, अष्टविनायकाचीं आठ नावे आहेत

एकादशिनी व चतुर्थी

गणपतीची एकादशिनी ' अथर्वशीर्ष ' ही सूक्ते एकवीस वेळा म्हणण्याने हू होते, ती अशी— प्रथम एकदाच शांतिमंत्र म्हणणे, नंतर ' ॐ नमस्ते गणपतये ' पासून ' वरदमूर्तये नमः ' पर्यंतचा भाग एकवीस वेळा म्हणणे आणि नंतर फलादेश म्हणून प्रारंभीचा शांतिमंत्र म्हणणे असे केल्याने गणपतिची एकादशिनी पूर्ण होते

प्रत्येक महिन्यातील चतुर्थी हा गणपतीच्या उपासनेचा महत्त्वाचा दिवस समजला जातो. प्रत्येक महिन्याच्या प्रत्येक चतुर्थीला निरनिराळी नावे आहेत त्यापैकी भाद्रपद शुद्ध चतुर्थी (गणेशचतुर्थी) हिला ' वरद ' असे नाव असून, माघ शुद्ध चतुर्थीला ' मंगला ' असे नाव आहे ह्या दोन चतुर्थ्या महत्त्वाच्या मानिल्या जातात

अथर्वशीर्ष म्हणजे काय ? — अथर्व व शीर्ष हे दोन शब्द आहेत ' थर्व ' या धातूचा अर्थ ' चचल होणे ' अ म्हणजे नाही म्हणजे चंचलता नसणे वा नाश करणे यावरून ' अथर्व ' म्हणजे शांतता, स्थिरता शीर्ष म्हणजे डोके. मनाची चंचलता नाहीशी करून डोके शांत करण्याची विद्या म्हणजे अथर्वशीर्ष. एकदाच्या व्यक्तीला या सूक्तपाठाचा चांगला उपयोग होतो, असा अनुभव आहे अथर्ववेद हा एक वेद आहे त्यात ब्रह्मविद्या, आत्मविद्या व अध्यात्मविद्या हे मुख्य विषय आहेत

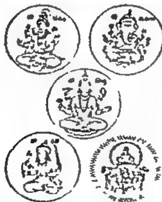
गणपतीचे अथर्वशीर्ष :— देवी, शंकर, नारायण इत्यादि देवतांची अशीच अथर्वशीर्षे आहेत याचा अर्थ त्या त्या देवतेच्या मदतीने म्हणजे उपासनेने शांतता, वा स्थिर चित्तता प्राप्त करणे हा आहे

गणपतीचे म्हणजे 'गणाना पतीचे, स्तवन करून' उपासना करून व्यक्तीच्या मनाची, त्याचप्रमाणें समाजरूपी गणांची स्थिरता, शांतता व एकध्येयी एकरूपता प्राप्त करावी आणि अशा रीतिनें एकंदर विश्वांतही शांतता नांदावी हा मुख्य हेतु व गणपति अथर्वशीर्षाचा आहे. 'सहनाववतु, सहनौ भुनक्तु, सह वीर्यं करवावहै, तेजस्विनावधीमस्तु मा विद्विषावहै' हा समष्टि धोरणेचा शांतिमंत्रही गणपतीअथर्वशीर्षाच्या अखेरीस म्हणण्याचा परिपाठ आहे पण हे ध्येय साधण्यासाठी 'भद्रं कर्णेभि: शृणुयाम देवा' कानानी चागले तेवढेंच ऐकावे, चागले तेवढेंच डोळ्यानी पहावे, सुदृढ अवयवी होऊन सरक्षणक्षम व्हावे व त्यामुळें अनेक वैयक्तिक व सामुदायिक गोष्टी प्राप्त करून घ्याव्या, अशा श्रेष्ठ आशयाचे शांतिमंत्रही म्हणणे जरूर आहे सार्वजनिक गणेशोत्सव करण्याच्या मागें वरील हेतु साध्य करणे ही दृष्टि आहे याचा विपर्यास करून दुरुपयोग न करणे हें ध्यानात घेऊन वागणें हें सर्वांचे कर्तव्य आहे

पुरुषसूक्त परिचय

जागतिक धारणेचे मार्गदर्शक व सर्वदेवपूजोपयोगी असे मंत्र

श्री विष्णु प्रमुख पंचायतन

वेदोक्तवाङ्मयांतीलस्थान

'पुरुषसूक्त' हा विषय चारही वेद, संहिता, ब्राह्मणे, आरण्यके, सूत्रे (श्रौत–आश्वलायन–कात्यायन इत्यादि) व उपनिषदे (श्वेताश्वतर–माण्डूक्य इत्यादि) [illegible], मत्स्यपुराण, ब्रह्मपुराण, भागवत यातही

५ (देव परि)

निरनिराळ्या शब्दांनी आलेला आहे. गीतेतील अकराव्या अध्यायानही तसेंच वर्णन आहे वेदवाङ्मयातही हीं पुरुषसूक्तें कोठें त्रोटक तर कोठें विस्तृत असून मंत्रक्रम व पाठभेद यात सारखेपण नाही अशी वस्तुस्थिति आहे तरी त्यातील विषय व कल्पना ह्या गोष्टी मात्र सर्व ठिकाणीं सारख्याच आहेत. हें पुरुषसूक्त नारायण नावाच्या ऋषीचें आहे

पुरुषसूक्तसंख्या

पुरुषसूक्ताची संख्या निरनिराळ्या ठिकाणी निरनिराळी आहे ती अशी–

(१)	ऋग्वेदीय पुरुषसूक्ते	१६
(२)	वाजसनेय–यजुर्वेदीय (माध्यंयजु०)	२२
(३)	सामवेदीय	७
(४)	अथर्ववेदीय	१६
(५)	तैत्तिरीय आरण्यक (कृष्णयजुर्वेदीय)	१८

पुरुषसूक्तांतील ज्ञान-विज्ञान

'पुरुषसूक्त' या शब्दाचा अर्थ पुरुषासंबधाचे उत्तम विचार (पुरुष – पुरी+वस्, पुर्+उप्, सूक्त–सु+उक्त– सृष्टिरूपी पुरीमध्यें राहणाऱ्या संबधाचीं चांगली वचनें किंवा ज्ञान) या ठिकाणी पुरी–वस् म्हणजे 'सृष्टिरूपी पुरीमध्यें राहणारा' असा अर्थ आहे यातील 'सृष्टि' शब्दाचा अर्थ इंग्रजी-मधील Nature- निसर्ग (सृष्टि) असा संकुचित नसून उत्पन्न केलेलें अखिल 'विश्व' असा व्यापक अर्थ आहे असा व्यापक अर्थ का घ्यावयाचा ? तर त्यात ज्ञाताज्ञात असें जें 'विश्व' आहे, तें म्हणजे 'तो पुरुष' असं स्पष्ट शब्दानीं त्याचें वर्णन आहे वेदातील पुरुषसूक्तांतील पहिला श्लोक म्हणजे सूक्त 'सहस्रशीर्षा पुरुष... दशाङ्गुलम्' हा आहे इतरत्रही त्या पुरुषाचें वर्णन 'सहस्र अनंत' इत्यादि शब्दानीच केलेलें आहे म्हणून सहस्र या शब्दाचा अर्थ 'हजार' असा नसून लक्षणार्थानें हजारो अथवा अनंत अगणित त्यांतील वर्णनावरून घ्यावा लागतो 'स्थिरचर व्यापुनि अवघा तो परमात्मा दशांगुळें उरला' असें वर्णन आहे

ब्रह्माण्डीय पुरुषाचें स्वरूप

ज्याला आपण सामान्यत. ' विश्व ' असे समजतो, ते ब्रह्माण्डाचाच एक भाग आहे (' पादोऽस्य विश्वाभूतानि ') ' त्रिपादस्यामृत दिवि ' विश्व-रूपी एका भागाशिवाय ब्रह्माण्डाचा जो उर्वरित भाग आहे. तो अविकृतच आहे नाश–विनाश, उत्पत्ति, स्थिति, लय इत्यादि घटना त्या अविकृत अशा उर्वरित भागामध्यें होत नसून ब्रह्माण्डभागांमध्येंच होतात ह्याच अर्थानें ' त्रिपाद् उर्ध्वम् उदेत् पुरुष. ' पादोऽस्येहाभवत्पुन ' असे म्हटलें आहे. पृथ्वीरूपी भागावर जशा उत्पत्ति, स्थिति व लय ह्या घटना घडतात, तशा तारका विश्वातही अशा घटना घडतात व घडून आल्या आहेत. नवीन सूर्य, नवीन चंद्र, नवीन तारका इत्यादि उत्पन्न होतात व नष्टही होतात. असे हे सत्र अनंतकालापासून चालूच आहे. पण पृथ्वीवरील चिमुकल्या दृष्टीच्या चिमुकल्या मनुष्यरूप जीवाला उत्पत्तिस्थितिलयविषयक नवीन शोधाचा केवढा खुळा अभिमान वाटत असतो याचा आम्हा ' पुरुषसूक्त ' रचयित्याच्या वगजाना विचार नवो का करायला ?

हा सर्व घटनारूप व्यवहार नित्य नियमितपणें, निपरवादरीतीनें चालत असतो हें काम कोण करतो वा करविनो ? त्या ब्रह्माण्डाचा जव अधीश आहे त्या ब्रह्माण्डाधीशालाच ' परमात्मा ' म्हणजेच रामदासाचा ' थोरला देव ' असे म्हणतात त्या परमात्म्यापासून ' तस्मात् विराडजायत । विराजो अधिपूरुष ' ह्या ' अधिपुरुष ' परमात्म्यापासून उत्पन्न झालेल्या ' विश्व-पुरुषा ' चा अधिष्ठाता आहे या अधिपुरुषाच्या नियंत्रणामुळें तो विश्व-पुरुष सजीवसा झाला.

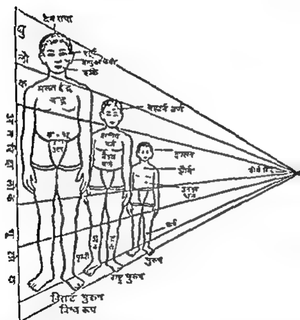
परमात्मा–पुरुष व प्रकृति

' एकोऽहं बहुस्याम् ' ह्या ब्रह्माण्डपुरुषाच्या इच्छेमुळें पुरुष व प्रकृति असे दोन घटक, अशी दोन रूपे उत्पन्न झाली ' प्रकृति ' ह्याचा अर्थ विविध प्रकारची कृती करणारी जी शक्ती ती. तिलाच ' माया असे म्हणतात

+

'माया' म्हणजे कौशल्य किंवा कार्यकुशलता. या कार्यकौशल्यामुळेंच 'सृष्टी' उत्पन्न झाली. 'मा–या' या शब्दाचा दुसरा वेदान्ती अर्थ– मा म्हणजे 'नाही' 'नास्तित्व' व 'या' म्हणजे भासमान अस्तित्व, असा समजला जातो. पण येथें तो वेदान्ती अर्थ घ्यावयाचा नाहीं. आतां पुरुषसूक्तातील 'विश्व-पुरुषा'चे स्वरूप पाहू.

विश्वपुरुषाचें त्रिविधस्वरूप

पुरुषसूक्तामध्यें या विश्वपुरुषाचे वर्णन विराट् पुरुष, अखिलमानवसमाज-रूपी समष्टिपुरुष, किंवा राष्ट्रपुरुष, आणि व्यष्टिपुरुष (व्यक्ति पुरुष) असे तीन प्रकारचें आहे. असा हा 'पुरुष' एवढा त्रिस्वरूपीच नसून त्याच्या पलीकडे आहे. 'अत्यतिष्ठत् दशांगुलम्' किंवा भगवद्गीतेंत सांगितल्या-प्रमाणे 'मयि ते न तेष्वहम्' असा अति व्यापक आहे. पण तो वर वर्णिलेल्या ब्रह्मपुरुषाचा म्हणजे परमात्म्याचा एक भाग आहे.

विश्वपुरुषाचें स्वरूप

'मुख किमस्य ? कौ बाहू ? का ऊरू, पादा उच्येते ?' या विश्वपुरुषाच्या संबंधाच्या प्रश्नाची उत्तरे म्हणजे सूक्तें १२, १३ व १४ म्हणजे 'ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्' पासून 'पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रात् तथा लोकाँ अकल्पयन्' येथपर्यंत आहेत ती अत्यंत विचारणीय आहेत या विश्वपुरुषाचा देह द्युलोकापासून पृथ्वीपर्यंत पसरलेला आहे. आणि तो या विश्वाचे संचालन, त्यातील घटकांच्या सहकार्याने करीत आहे जसे, सूर्य प्रकाश देतो, चंद्रमा मनःस्वास्थ्य ठेवितो, पर्जन्य धान्यादि उत्पन्न करतो, वायुजीवन देतो, पृथ्वी सर्वांना आधार देते सारांश, अशा त्या विराट् विश्वपुरुषाचें हें मस्तक आहे, अंतरिक्ष हे पोट आहे आणि पृथ्वी ही त्याच्या पायाच्या स्थानी आहे असा विराट् विश्वपुरुष हा आधिदैविक आहे, तो संपूर्ण ब्रह्माण्डात व्याप्त आहे

मानवरूप समष्टिपुरुषाचें स्वरूप

'सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्

स भूमिं विश्वतो वृत्वात्यतिष्ठद् दशाङ्गुलम्' ॥ १ ॥

पृथ्वीवरील सर्वमानवसमाज हा सहस्रशीर्षा असा समष्टिपुरुष आहे यालाच मानवसमाजरूपी राष्ट्रपुरुष म्हटले आहे व्यक्तीच्या शरीराचे सर्व अवयव, जरी ते निरनिराळे व भिन्न ठिकाणी, भिन्न स्वरूपात आहेत तथापि जसे ते सहकार्याने कार्य करून शरीर सुस्थित व कार्यक्षम ठेवितात, त्याचप्रमाणे सर्व मानवसमाजानें परस्पर सहकार्य करावें व तें केलें तरच तो 'राष्ट्रपुरुष' चिरंतन निरामय स्थितींत राहील. मानवरूपी जीव तेवढा सर्वत्र सारखाच, त्याचें हिताहित, त्याचे हक्क सर्व सारखेच या विचारानें, भावनेने व आचारानें सर्व मानव वागतील तरच पृथ्वीवरील मानवसमाज सुखी राहील, अशी शिकवण व विचारधारा याच पुरुषसूक्तात आहे. दुसऱ्या महायुद्धानंतर 'One world' 'सर्व जग तेवढें एक' ह्या भावनेची जी लाट उठली (पण ती स्थिरावली मात्र नाही, कारण त्या विचाराला सर्वांचे

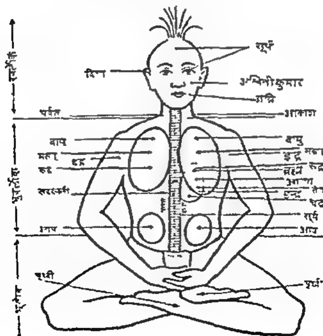
सहकार्य नव्हते) तीच पुरुषसूक्तीय विचारधारेसारखी नाही का ? हाच तो समष्टिरूप राष्ट्रपुरुष म्हणजेच आधिभौतिक राष्ट्रपुरुष होय. तो पृथ्वी-वरील सर्व भूभागात व्याप्त आहे ज्ञानी हे या राष्ट्रपुरुषाचे मस्तक आहे, शूर वीर हे बाहू आहेत, वृषव् पोट आहेत, आणि कर्मचारी पाय आहेत, म्हणजेच शरीराचा आधार किंवा पाया आहेत. ' ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् बाहू राजन्य कृत । ऊरू तदस्य यद् वैश्य पद्भ्या शूद्रो अजायत ' हे वर्णन त्या मानवसमाजरूपी समष्टिपुरुषाचे म्हणजे राष्ट्रपुरुषाचे आहे त्या प्रत्येकाने आपापले काम केवळ मानवसमाजरूपी, राष्ट्रपुरुषासाठीच–स्वत साठी नव्हे–केले तरच तो समष्टिराष्ट्रपुरुष सुखी, समाधानी व सुस्थित नाही का दिसणार ? आधुनिक 'युनो' (Uno) ही संस्था त्या दृष्टीने काम करित आहे का ? काहीही असो, तथापि 'युनो' ही संस्था तरी त्या ध्येयासाठी असावीच, या विचारधारेपर्यंत आजचा मानवसमाज आला आहे, हे एवढा दृष्टीने पुरुषसूक्तीय सुलक्षणच आहे.

व्यष्टि पुरुषाचे स्वरूप

हा पुरुष वैयक्तिक शरीररूपी ' पुरी ' मध्ये राहतो म्हणजे तो शरीर निवासी आहे तो जसा स्त्रीच्या शरीरात आहे, तसाच पुरुषशरीरातही आहे या व्यक्तिपुरुषाचे ज्ञान वत्याची खडानुखडा माहिती प्रत्येक व्यक्तीला अवश्य असली पाहिजे याची कारणे तीन ती अशी– (१) या शरीररूपी नगरीत राहणारा ' मी ' म्हणजे कोण ? या शरीरामध्ये कोणत्या शक्ति कोठें आहेत ? त्या शक्तीचा ' मी ' शी काय संबंध आहे ? आणि त्या शरीरातील ' मी ' त्या शक्तीचा उपयोग करतो का नाही ? वा उपयोग कशाकरिता करितो ? ही माहिती हवी (२) दुसरें कारण – ज्या अर्थी अशीच असंख्य शरीरें पृथ्वीवर आहेत त्या अर्थी त्याचा व ' माझा ' कोणता संबंध, कसा व कशाकरिता आहे ? हे ज्ञान हवे (३) तिसरें कारण :– शरीरे जरी भिन्न असलीं तरी त्यातील ' मी ' हाच प्रत्येक शरीराचा ' अधिष्ठाता ' आहे, हें ज्या अर्थी खरें आहे, त्या अर्थी वैयक्तिक ' मी ' म्हणजेच मानवसमाज

ष्टी समष्टि मी हे दोन एकच आहेत, अभिन्न आहेत आणि अशी वस्तु-स्थिति मी समजलो, उमजलों, अनुभविली तर विराट्पुरुष म्हणजेच विश्व पुरुष, *त्यातहि ' मी ' आहेंच म्हणजे विश्वपुरुषाचा वैयक्तिक ' मी ' हा* एक भाग किंवा अंश आहे हें ज्ञान झालें म्हणजे शरीरराउळातील ' मी ' ला ' पिंडी ते ब्रह्मांडी ' हें कसे, ते पटेल, उमजेल व अनुभविता येईल अशा रीतीनें व्यक्तिपुरुषाचे ज्ञान व वर्णन हे आध्यात्मिक आहे ' देह हें राउळ आत्मा हा विठ्ठल ' तुकोबाचे ज्ञान ते हे

[व्यक्तिरूपशरीरातील देवदेवता]

' चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायत ।
मुखात् इन्द्रश्चाग्निश्च प्राणात् वायुरजायत ॥
नाभ्या आसीत् अन्तरिक्ष शीर्ष्णो द्यौः समवर्तत ' ॥ १ ॥

इत्यादि वर्णनावरून खालील गोष्टी स्पष्ट होतात—

१) चद्रमा मन होऊन हृदयात राहतो.
२) सूर्य डोळे होऊन नेत्रस्थानी राहतो
३) अग्नि वाणीच्या रूपाने मुखात राहतो, व शरीरात वावरतो जागृत असतो
४) वायू प्राण होऊन नासिकेत सचार करू लागला
५) दिशा कान होऊन श्रवणेंद्रियात राहतात. –
६) अपान नाभिस्थानीं राहतो. इत्यादि

प्रथम चद्र व मग सूर्यवर्णन असे का ? श्रीसूक्त ा व १४ व्या मत्रातही असाच क्रम आहे (प्रथम चद्र व मग सू

अशा रीतीनें पुरुषसूक्तात तीनही पुरुषाचे समन्व ले दिसेल.

पुरुषसूक्तांतील इतर विचार

या शिवाय ' तस्मात् यज्ञात् ..... यजुस्तस्मात् ' सूक्ताने वेद व त्याचे प्रकटीकरण, यज्ञामुळे कसे झाले, ' विषा. . ग्रीष्म इदम शरद्धविः ' या सूक्ताने यज्ञीय जीवन कसे ? त्या यज्ञापासून काय लाभ होतो ? तसेच ' तस्मात् यज्ञात्... म्या- श्च य ' ह्या सूक्ताने आणि ' सप्तास्यान्... अयजन् पु ह्या सूक्ताने यज्ञचक्राचे परिवर्तन कसे होते ते सांगितले आहे . सूक्तातील ' पशु ' म्हणजे ' पहाणारा ' — ' पश्यति इति पशु ' असा अर्थ आहे स्थूल-शरीर, वासनात्मकशरीर, बहिर्मानसशरीर, अन्तर्मानसशरीर, बुद्धि, पराबुद्धि व जीव या सात त्या पशुच्या म्हणजे पहाणाऱ्याच्या मर्यादा आहेत मनुष्याच्या कायाच्या याच मर्यादा आहेत देवाना जो यज्ञ मांडून प्रगत केला आहे (' देवा यत् यज्ञं तन्वाना) तो यज्ञ त्या शरीरस्थ देवता, मानवी शरीरातील एकवीस समीधानी पूर्ण करतात ये[illegible] (त्रि सप्त समिध

कृत.) त्या २१ समिधा अशा–दोन डोळे, दोन नाकपुड्या, दोन कान, एक वाक् ही सात ज्ञानेंद्रिय, दोन हात, दोन पाय, एक मुख, एक मूत्रद्वार व एक गुदद्वार अशी सात कर्मेंद्रियें आणि पंचप्राण, चैतन्य व अहंकार या सात. अशा २१ समिधाद्वारा मनुष्य हा यज्ञ जितका उत्तम करील, तितकी उत्तम सिद्धि त्याला प्राप्त होईल. अशा रीतीने यज्ञकर्म सुरू राहिले म्हणजे ' यज्ञेनयज्ञ-मयजन्त... साध्या. सन्ति देवा. ' असे यज्ञकर्म जे करतील ते सुखी होऊन सुखस्थानी राहतील. अशा यज्ञांत श्रेष्ठांचा सत्कार, आपसांत संगठन आणि गरिबांना सहाय्य, हीं तीन मुख्य कर्मे करावयाचीं असतात. व तीं पूर्वी होत.

देवपूजा–संगतीकरण व दान हे यज्ञाचे त्रिविधस्वरूप ज्ञानी, पुरुषार्थी व व्यवहारदक्ष यांचा सत्कार, ही देवपूजा, राष्ट्रनिवासियांचे संघटन करण्याने राष्ट्राची शक्ति वाढते आणि ज्ञान, बल, धन या कार्यशक्ति यानी जे निर्बल असतात, त्याना तें ते सहाय्य देऊन त्यांचे निर्बलत्व दूर करणे हे दान– ही तीन कार्ये केल्याने यज्ञसिद्धि मिळते, हा सोळाव्या सूक्ताचा इत्यर्थ आहे.

सारांश, एवढ्या व्यापक दृष्टीचे पुरुषसूक्त हें पंचायतन पूजेंतील इतर दैवतांनाही अभिषेक समयी योग्य व उपयुक्त कां होतें, ही गोष्ट ध्यानात येईल व त्या सूक्ताचें श्रेष्ठत्वही पटेल असे वाटतें

पूजेमधील पुरुषसूक्ताऐवजी निराळ्या ऋचांचें ' पुरुषसूक्तविधान ' व पुरुषसूक्त व होम व यज्ञ विधान ही असून, ते संतानप्राप्तीसाठी आहे पुरुष सूक्तांतील काही मंत्रांचे अन्य उपयोगही आहेत.

या पुरुषसूक्तांत चातुर्वर्ण्याच्या मूळस्वरूपाचें पण चिंतन टिकाऊ अशी मांडणीही केलेली आहे पण ती येथें देणे अप्रस्तुत आहे

पुरुषसूक्ताची एकादशिनी

ऋग्वेदीय १६ सूक्ते १६ वेळा म्हटल्याने किंवा नारायण अथर्वशीर्षाची १६ आवर्तने केल्याने, विष्णुदेवतेची एकादशिनी होते. ११ वेळ सूक्त म्हणणे, हा शब्द मुख्यत. शंकर देवतेच्या–रुद्राच्या– अशा आवर्तनाला लावितात

श्रीसूक्त

अभ्युदय हेतु-प्रधान श्रीसूक्तविधान परिचय—
पंचायतनांतील देवीपूजेसाठी.
श्री देवीप्रमुखपंचायतन

वेदोक्त वाङ्मयांतील स्थान व हेतू—

श्रीसूक्त हे पंचायतनपूजेंतील इतर सूक्ताप्रमाणे वेदोक्तच आहे पण त्याचा मुख्य हेतू ' अभ्युदय ' हा आहे कारण त्याचे स्वरूप म्हणजे, त्या सूक्ताचा अर्थ, अभ्युदय प्राप्ति हाच आहे पंचायतनांतील देवीची पूजा वा अभिषेक श्रीसूक्तानेंही केला जातो

श्रीसूक्तसंख्या

श्रीसूक्ताची संख्या पंधरा आहे, हें प्रारंभीच दिलें आहे जसें 'हिरण्यवर्णामिति पंचदशर्चस्य सूक्तस्य' असें आहे परंतु १६ वें सूक्त म्हणजे श्रीसूक्ताच्या १५ सूक्तरूपी प्रार्थनेचा कृतियुक्त हेतु आहे तथापि यापुढें आणखी नऊ सूक्तें व नंतर उपनिषदांतील लक्ष्मी–गायत्रीची दोन वा तीन सूक्तें मिळून २८ सूक्तें होतात[1]

श्रीसूक्त एकादशिनी

या बाबतींत १२, १५ वा १६ आवृत्त्यांनी एकादशिनी होते, अशी भिन्न मतें असून तरी आवर्तनें होतातही गणपती अथर्व–शीर्षांत ज्याप्रमाणे फलादेशापर्यंतच एकवीस आवर्तनें करून शेवटी पुढील सर्व फलादेश एकदाच म्हणावयाचा म्हणजे एकादशिनी पूर्ण होते, तद्वतच् श्री–सूक्ताची–१६ सूक्ताची १२ वा १५ आवर्तनें करून मग पुढील सर्व सूक्तरूपी फलादेश एकदाच म्हणावयाचा म्हणजे श्रीसूक्त एकादशिनी होते, असा परिपाठ आहे तथापि पूजेंतील अभिषेकमात्र दशावृत्तींनेंच करावयाचा

श्रीसूक्त बीजें

श्रीसूक्तांतील 'पद्मानने पद्मऊरु' या सूक्तापर्यंत पहिल्या सर्व सूक्तांना 'ॐ' हें बीज आहे पण औदुंबरस्थ ब्रह्मवृंदामध्यें प्रचलित व रंगावधूत

१ प० चित्रावशास्त्री यानीं २८ सूक्तें मानून त्याचा अर्थ दिला आहे प० सातवळेकर यानी फलादेशरूपानें "श्रीवर्चस्वमायुष्य ... शतसंवत्सर दीर्घमायु" ही २९ वी ऋचा (सूक्त) दिली आहे पण विद्याविनोद नारायणशास्त्री जोशी (आजर्लें) यानी १५+१० सूक्तें + ३ लक्ष्मी गायत्री रूपी तीन सूक्तें दिलीं आहेत श्री तिजवडेकरशास्त्रींच्या श्रीसूक्तांत एकूण २९ सच सूक्तें आहेत सिद्धयोगी रंगावधूतपरंपरेनही तेवढींच सूक्तें आहेत

महाराजाच्या टेंभेस्वामी परंपरेंतही औदुंबरस्थ ब्रह्मवृंदाप्रमाणेच प्रत्येक सूक्ताला भिन्न भिन्न बीजें असलेली श्रीसूक्तें पाठित व अनुष्ठानित केली जातात. *

श्रीसूक्ताचें स्वरूप

श्रीसूक्तोपासना ही शीघ्र फलदायी आहे, असा निर्वाळा 'सप्रत्ययं मया प्रोक्तम्' प्राचीन ऋषी देतात. अर्थात् त्याचे अनुष्ठान, जप संकल्प, प्रारंभ इत्यादि बाबतीत निर्बंध आहेतच व ते असणे योग्य व जरूरच आहे तंत्रमार्गासह अनुष्ठान व केवळ वैदिक मंत्रानुष्ठान यापैकी वैदिक पद्धतीच मंत्रानुष्ठानानेही इष्ट फल मिळेलच पण प्रमाद घडला तरी दोष उत्पन्न होत नाहीं. पण तंत्रयुक्त अनुष्ठानात प्रमाद इष्ट फलाच्या दृष्टीने क्षम्य नसतो, हें ध्यानात घ्यावे

परिचय

श्री–सूक्त म्हणजे लक्ष्मीसंबंधाचे, लक्ष्मी मिळविण्यासंबंधाचे विचार ह्या सूक्तात श्री म्हणजे लक्ष्मी हिची अति उच्च विचाराची, तिच्या श्रेष्ठ वैभवाची तिच्या अमोघ व अतुलनीय सामर्थ्याची पूर्ण कल्पना दिलेली आहे शंकर, विष्णु, गणपती अथवा देवी ह्यांच्या उपासनेंत रुद्र, पुरुषसूक्त, अथर्वशीर्ष किंवा सप्तशती ह्यांना जें महत्त्व व स्थान आहे, तेंच स्थान लक्ष्मीच्या म्हणजे देवीच्या उपासनेत श्रीसूक्ताला आहे. त्या त्या उपासना–सूक्ताची जशी विधिविधानें व होमहवनादि तन्त्रें आहेत, तशी श्रीसूक्ताचीही आहेत एवढेच नव्हे तर इष्टकामनासिद्धीसाठी श्रीसूक्ताच्या प्रत्येक सूक्ताची यंत्रें असून त्या यंत्राची म्हणजे देवताप्रतीकाची प्राणप्रतिष्ठादिकृतियुक्त

---

* पण ही भिन्न भिन्न बीजें असलेली श्रीसूक्ते ('मन्त्रशास्त्र–' १९७० आवृत्ति– नवज्योती प्रकाशन–दादर, मुंबई २८ या ग्रंथात पृ० ३५१, ३५३ दिलेली आहेत) २६ असून तीन लक्ष्मीसूक्तेंही दिलेली आहेत येथें ह्या सर्व प्रकाशित श्रीसूक्तात काही ठिकाणी स्वरभिन्नता आहे.

होमहवनादि कृतीसह उपासनाही आहेत ह्री साधी म्हणजे-तत्रमत्र युक्त नव्हे अशी सूक्तपारायणात्मक कृतीची उपासनाही सद्य फलदायी म्हणजे अल्पावधी कालाची (सोळा दिवसातील अनुष्ठानाची) आहे त्यालाही आज्य द्रव्ययुक्त प्रत्यूच हवन करावे लागते या मध्ये फलदायी अनुष्ठानाचा अनुभव वा प्रत्यतर उपासकाच्या वैयक्तिक पूर्व सुकृत इत्यादि गोष्टीवर अवलंबून असते, हे पण ध्यानात असावे

श्री म्हणजे धन, संपत्ती हा अभ्युदयाचा मूलाधार आहे पंधरा ऋचाचा (सूक्ताचा) हा संग्रह म्हणजे लक्ष्मीची आळवणी, लक्ष्मीचा प्रार्थना, मनोभावाने म्हणजे तिला पुण शरण जाऊन केली म्हणजे लक्ष्मी मातृवत् प्रसन्न होते आईची केलेली मनधरणी आईजवळ मागितलेले मागणे हे कधीच फुकट जात नाही आई बालहट्ट पुरवितच पण केव्हा ? अनन्यभावाने बालक तिच्या गळीं पडते तेव्हाच सारांश ही श्रीसूक्तरूपी प्रार्थना टिकाऊ व अद्वितीय उच्च व्यावहारिक वैभवाची काम्य प्रार्थना आहे अशा या श्रीसूक्ताचे नित्यपठनही अडचणी वा संकटे यांचे निवारण, तसेच दुःख परिहार, सुखप्राप्ती वा समाधान देणारे आहे, हे अनुभूत व अनुभाव्य सत्य आहे विशेषतः श्रीसूक्तयंत्र (ताम्राचे) करवून त्याची प्राणप्रतिष्ठा करून केवळ ते यंत्र नित्यपूजेत घेऊन त्याची पूजा करीत असले तरीही अनेक अनिष्ट व अरिष्ट टळतात, असा अनुभव येतो सामान्य अडचण वा संकट निवारणासाठी पंधरा ऋचाची १०८ पारायणे व शेवटी फलादेशरूपी उरलेली सर्व एकदा म्हणावी हे पाठ ३–४ दिवसात ठराविक जागी ठराविक वेळी करा व अनुभव घ्या

कांही श्रीसूक्तांचा काम्योपयोग

(१) संपत्तिप्राप्तीसाठी— 'ॐ कां सो-स्मितां ... ह्वये श्रियम' ह्या सूक्ताचा रोज दोनहजार जप असे आठ दिवस करणे नित्य हजार पाठानंतर घृताक्त अन्न किंवा त्रिमधु (दूध, दही व मध) ह्या द्रव्याच्या अकरा आहुती हवन पात्रात द्याव्यात

(२) विविधविद्याप्राप्तीसाठीं— ' ॐ का सोऽस्मिताम् ' या सूक्ताचा आठलक्ष जप, रोज हजार, शुक्रवारी तीन हजार गोघृतावत पलाशसमिधांचे हवन ' श्री ऐं ' या पल्लवाने न्यास व ' वरदाभयाङ्कुश कल्पे । कमला सस्मितवदना वाचित, ह्या ध्यानाने अनुष्ठान करावे.

(३) संततिप्राप्त्यर्थे— ' कर्दमेन प्रजाभूता पद्ममालिनीम् '— ह्या ऋचेचा पद्माक्षमालेने १ लक्ष जप व ' श्रीं ' हा न्यास

[ह्या दोहोबद्दल जास्त माहिती '<u>श्रीसूक्तविधानम्</u>' या नारायणशास्त्री जोशी आजलेकर ह्याच्या ग्रंथात पहावी]

(४) अन्नसमृद्धिसाठीं— ' ॐ आर्द्रां पुष्करिणी ' किंवा ' ॐ आदित्यवर्णे ' ह्या ऋचेचा जप

(५) संपत्तिप्राप्तीसाठीं— ' ॐ क्षुत्पिपासा ' किंवा ' ॐ कर्दमेन ' ह्या सूक्ताचा जप–हवनइत्यादि

(६) यशोवृद्धीसाठीं— ' ॐ उपैतु मा ' ह्या ऋचेचा जप–पाठ–हवन इ०
[ह्या तीनही हेतूसाठी जास्त माहिती ' मंत्रशास्त्र ' १९७० आवृत्ति, नवज्योति प्रकाशन, दादर मुंबई २८ यात पहावी]

श्रीसूक्त यंत्रे व उपयोग

वर सांगितल्याप्रमाणे श्रीसूक्ताच्या प्रत्येक ऋचेचे यंत्र असून त्या प्राणप्रतिष्ठित यंत्राची ठरावित सूक्त म्हणून उपासना— जप–हवनादि कृतीने केली तरीही अनेक प्रकारचे लाभ होतात. सारांश, श्रीसूक्तोपासना ही बहुफलदायी व सद्य फलदायिनी आहे ह्याचा अनुभव घ्यावा. मंत्रशास्त्र या ग्रंथात पृ० ३६२ व ४७८ वर दिलेल्यापैकी कोणतेही एक यंत्र * प्राण-

* या पुस्तिकेत दिलेले श्रीसूक्त यंत्र अनुभूत असे प्रासादिक आहे

प्रतिष्ठा करून नित्य पूजेंत ठेवून सारस्य करून अनुभव तर घेऊन पहा. कोणत्याही उपासनेमुळें उपासकाच्या पंचभौतिक शरीरातही मग्नस्पंदनोद्भूत आकर्षणशक्ति- इतरांना ओढून घेण्याची शक्ती म्हणजे चुंबकीय शक्ति वाढते. सात्त्विक उपासनेमुळें ही चुंबकीय शक्ति (आकर्षणशक्ति) उपासकाच्या चेहऱ्यावर पूर्ण तेजानें दिसू लागते, असे अनुभवी लोकही आहेत.

श्रीसूक्तांतील अध्यात्म

' मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयो ' व ' संकल्प-विकल्पात्मकं मन ' ह्या दोन सूत्रांत ' मन ' या वस्तूचें स्वरूप व लक्षण सांगितलें आहे असा या मनाला सुचवाहून समर्थांनी ' मनाचे श्लोक ' रचून त्याला अध्यात्माकडे कसें वळवावे, हे सांगितलें या मनाचा संबंध बुद्धीशीं, बुद्धीचा आत्म्याशी, आणि आत्म्याचा परमात्म्याशी असा संबंध या सर्व येतो इंद्रियांची सहज बाह्य प्रवृत्ति मन प्रचोदित असते ती अन्तर्मुख होण्यासाठीं काही आमिष लागतें श्रीसूक्तात जी भौतिक ऐश्वर्याची प्रार्थना केलेली आहे, तिचा संबंध मनाशी आहे. सोळाव्या श्रीसूक्तांत तें ऐश्वर्य प्राप्त करून घेण्यासाठीं ' य शुचि प्रयतो भूत्वा ' ही अट मनाला घातलेली आहे शुद्ध मनानें सूक्ताचा जप करून नित्य हवन करावे म्हणजे तें ऐश्वर्य मिळेलच असे आश्वासन दिले आहे त्यामुळें मन ध्येयप्रेरित होऊन अन्तर्मुख होण्याच्या मार्गाला लागते तें तसे एकाच ठिकाणीं संपूर्ण सश्रद्ध बनतें म्हणजे तें इतर कशाचीही अपेक्षा ठेवीत नाही एकदा अशी निरपेक्ष श्रद्धता मनाला प्राप्त झाली म्हणजे तें आत्मारूप केंद्राकडे आकर्षित केले जाते आणि अशा सकामातून निष्काम स्थिति प्राप्त झाली की, ' मन शुद्धी आत्मशुद्धि ही अवस्था येते श्रीसूक्तातील शब्दमाधुर्य, भावसौष्ठव ह्यांवर लक्ष्यार्थे स्थित उपासकाचें मन, विलीन होऊन अखेरीस स्थिरावतें. अशारीतीनें स्थिरावलेलें मन म्हणजे अखेरची ' अहं ब्रह्मास्मि ' ही स्थिति प्राप्त होते तशा स्थितीप्रत पोचलेल्या लक्ष्मीच्या उपासकाकडे भौतिकी अभ्युदयी लक्ष्मी तर यतेच पण त्याबरोबर सर्व जीवांना आकर्षून घेण्याची शक्ति ही त्याच्या पंचभौतिक देहाचा एक उज्ज्वल भाग किंवा पैलूच झालेला आढळतो

श्रीसूक्तान्तर्गत वैज्ञानिक संकेत

इतर सूक्ताप्रमाणे श्रीसूक्तातही विज्ञान म्हणजे विज्ञानी दृष्टीचे सखोल ज्ञान भरलेले आहे. पण ते सांकेतिक शब्द वा उपमादर्शित शब्दानी व्यक्त केलेले आहे. कारण ह्या सूक्ताचे उद्दिष्ट व्यावहारिक अभ्युदयोपयोगी 'लक्ष्मी' म्हणजे वैभव व त्याचा आधार धन, दौलत वा संपत्ति व वैभव हा आहे यामुळें या सूक्तातील लक्ष्मीसंबंधीचे वर्णन, तिचे स्वरूप व तिजमधील सर्व प्रकारच्या शक्ति ह्याची अर्थगर्भित वर्णने आहेत. ह्यात जी शब्दरचना केलेली आहे, त्यातील अनेक शब्द आधुनिक विज्ञानापेक्षाही श्रेष्ठ विज्ञानाचे दर्शक आहेत. व तशा अर्थगर्भित विज्ञानाची सांगड अभ्युदयहेतुक लक्ष्मीशी घालून दिलेली आहे. म्हणून अशा काही सांकेतिक शब्दांचे व त्यातील विज्ञानाचे ईषद्दर्शनच येथें करणे योग्य व समयोचित होईल म्हणून त्याकडे वळतो.

(१) सूक्त ४ यातील 'आर्द्रां, कास्, पद्मवर्णाम्' हे शब्द भारतीय-ऋषींच्या वैज्ञानिक ज्ञानाचे अर्थगर्भित आहेत जसे— 'क' म्हणजे ब्रह्म-ब्रह्मांडात भरून असलेली शक्ति. विश्व व त्याची भारतीयांची कल्पना तेव्हा केवढी होती हे यात गर्भित आहे आर्द्र म्हणजे ओली दयेमुळें ओली व आर्द्रानक्षत्रावर जन्मलेली, न-क्षत्र म्हणजे न तुटणारी, न संपणारी म्हणजे अक्षय्य टिकाऊ अशी. नक्षत्रें ही अफाट अवकाशात म्हणजे वैश्विक पोकळीत आहेत त्यातूनच उत्पन्न झालेली इ० १३ व्या व १४ व्या सूक्तातही 'आर्द्रां' हा शब्द आलेला आहे [तेथें करुणामयी असा गर्भितार्थ आहे.] शेषशायी विष्णूचे चित्र फार फार विज्ञानी अर्थगर्भित आहे क्षीरसागरात राहणाऱ्या विष्णूच्या म्हणजे स्थिरशक्तीच्या पायाशी सेवारत अशी लक्ष्मी त्या चित्रात आहे पद्मवर्णा.* व १३ व्या ऋचेतील 'पिंगलां' हा रंगाचा वर्णन भारतीय

* सदरहू चित्र फार अर्थगर्भित आहे. विष्णुरूपी स्थिर व सर्वाधार शक्तीची सेवाभावी योजना विष्णूच्या पायाशीच आहे. चंचल अशी लक्ष्मी योग्य कामास लाविली तरच ती नेहमी पायाशी सेवातत्परतेने उभी असते.

दृष्टीच्या सखोल रंगविज्ञानाची द्योतक आहेत अजिंठा लेण्यातील टिकाऊ व सगनीकरणात्मक रंगविज्ञान हे अजूनही पाश्चिमात्य रंगविज्ञानाला मोहित करणारे आहे

(२) १३ व्या सूक्तातील ' यः करिणीम् ' ' यष्टिम् ' या शब्दातही व्यावहारिक विज्ञान आहे ते असे ती दण्डधारी (यष्टिम्) अशी आहे. लक्ष्मीचा म्हणजे धनाचा असंयमी उपयोग करू नये व तसा केला तर त्याला लक्ष्मीच ' दण्ड ' दाखवून शासन केल्याशिवाय राहणार नाही, वा निघून जाईल हा संकेत आहे

(३) ६ व्या सूक्तातील ' वृक्षोऽथ बिल्व ' यात बेलाच्या झाडाचा महिमा विज्ञानयुक्त आहे तो असा– केवळ फळेंच देणाऱ्या वृक्षालाच ' वनस्पती ' हा शब्द लावतात यावरून त्या भारतीयाचे ' वनस्पतिशास्त्र ' कोणत्या स्वरूपात सिद्ध झालेले होतें, हें सूचित केले आहे बिल्व वृक्षाला ' श्रीवृक्ष ' व फळाला ' लक्ष्मीफल ' असे म्हणतात ते का ? बिल्वपत्र व फल ह्याचा आरोग्यशास्त्राशी असलेला घनिष्ट * संबंध, ' अपर्णा म्हणजे पार्वती म्हणजे अलक्ष्मी, हिने बिल्व वृक्षाखालीच वा बिल्ववृक्षाशेजारी बसनच त्याचीच शुष्कपर्ण खाऊन तपस्या केली आणि अशा रीतीने इष्ट साध्य करून घेतले असा हा ' बिल्ववृक्ष ' हे अभ्युदय–निःश्रेयसाला जोडणारे तत्वज्ञान गर्भितार्थाने सांगितलेले आहे एवढेंच नव्हे तर ' तस्य फलानि तपसा, बाह्या अलक्ष्मी नुदन्तु ' अशी प्रार्थना केलेली आहे *

* पूजासाहित्यामधील विज्ञान ह्या वर्णनात बिल्वपत्र व ' रुद्राक्ष ह्या वर्णनात आरोग्याशी संबधित अशी माहिती दिली आहे. अनेक मंत्र बिल्व- [illegible]

मोदुवर याचे उपासना व होम हवन ह्यानीं स्थान, तसेच त्याचा आयुर्वेदीय

श्रीसूक्तातील वरील सांकेतिक शब्दात असे विज्ञानगर्भित अर्थ आहेत एवढेंच ध्वनित वा सूचित करावयाचे आहे. अशा या श्रीसूक्तात याप्रमाणे आणखीही विज्ञानगर्भित अर्थाचे बरेच शब्द आहेत, हे ध्यानात ठेवले म्हणजे आमच्या देवपूजेतील सूक्तें केवढ्या मोठ्या योग्यतेची आहेत, हे ध्यानात येईल.

श्री सूक्तातही पुरुषसूक्ताप्रमाणे समष्टिरूपाची म्हणजे समाजाची सर्व प्रकारची व्यावहारिक अभ्युदयी उन्नती व्हावी या हेतूनें देवीची प्रार्थना आहे. जसे सूक्त ७ यात ' प्रादुर्भूतोऽस्मि राष्ट्रेऽस्मिन् कीर्तिम् ऋद्धिं ददातु मे ॥७॥ ' माझ्या सर्व राष्ट्रांत पुरून उरेल इतकी कीर्ति व ऋद्धि मागितलेली आहे. सारांश, या श्रीसूक्तामध्येंही समष्टिदृष्टि कायम आहे. लक्ष्मीला राष्ट्रमाता असेही म्हटलेले आहे ❀

देवीपूजोपासनेसाठीं आणखीः— देवीअथर्वशीर्ष व देवीसूक्तें

देवी अथर्वशीर्ष

पचायतन पूजेंतील म्हणजे ' देवीप्रमुख ' पचायतन पूजेंतील देवीपूजन करिताना श्रीसूक्ताप्रमाणे देवी अथर्वशीर्षाच्या पठनाने पूजा वा अभिषेक करिता येतो व करितातही या अथर्वशीर्षाची २५ सूक्ते असून त्यानंतर गणपती अथर्वशीर्षाप्रमाणे फलादेश आहे. हे १०८ वेळा जपिले म्हणजे पुरश्चरण होतें

देवीचें स्वरूप

' अहं ब्रह्मस्वरूपिणी मत्त (माझ्यापासून) प्रकृति पुरुषात्मक जगत् । अहम् अखिल जगत् ' असे तिचे स्वरूप तिने देवाना सांगितलेले आहे

उपायांशी संबंध, त्या त्या वृक्षाच्याच समिधाचा अनेक काम्य होमहवनाशी जोडिलेला संबंध, इत्यादि गोष्टीवरून आमचे भौतिक व आधिदैविक विज्ञान किती खोल, दूरदर्शी व प्रगत होते याची कल्पना येते.

❀ तसेच देवीला ' प्रजाना माता ' असेही म्हटले आहे

देवीसूक्तें

यात ऋग्वेदीय सूक्तें आठ आहेत व तन्त्रोक्त देवीसूक्तें ३० आहेत देवी अथर्वशीर्षाप्रमाणे देवीसूक्तानींही महाभिषेक करतात

सप्तशती

सप्तशती* म्हणजे ७०० मंत्राचा समुदाय हा देवी उपासनेचा गाभा आहे या उपासनाकार्यांत देवीअथर्वशीर्ष व देवीसूक्तें याचे पठन करावेच लागते. पण पंचायतनपूजेंतील ' देवी ' ही सात्विक लक्ष्मी आहे सप्तशतीमधील त्रिविध स्वरूपाची देवी नाही. यामुळें श्रीसूक्तानेच तिचा अभिषेक करणे जास्त चागले व योग्य

विज्ञान

अखिल विश्व ज्या शक्तीमुळें अस्तित्वात आढळते, त्या शक्तीचे एक स्वरूप म्हणजे ' देवी.' हीच ती देवतापंचायतनरूपी ' पावरहाऊस ' मधील एक मुख्य शक्ति

एकादशिनी

देवी अथर्वशीर्षाची ११ आवर्तनें म्हणजे तिची एकादशिनी होते

* सप्तशती उपासना– ' मंत्रशास्त्र ' १९७० आवृत्ती नवज्योती प्रकाशन, दादर-मुंबई २८ यांत उत्तरार्ध प्रकरण ५ मध्यें पूर्ण माहिती दिली आहे.
×

सौर परिचय

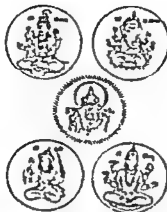
दैविक तेजाच्या सूर्यरूप प्रतीकाची वर्णनें–सौर सूक्तें

सौरसूक्ताच्या व एकादशिनी

श्रीसूक्ताप्रमाणे सूर्यनारायणाच्या पूजेची 'सूर्यनारायणप्रमुख देवतापचायतन' असेल तेव्हा–प्रथम सौरसूक्ते (सूर्यनारायणाची जी सूक्तें तीं) म्हणून मग अभिषेक स्नान समवावयाचे असतें 'उदुत्यम् इति त्रयोदशर्चस्य सूक्तस्य' असा सौर सूक्ताचा प्रारंभ आहे ऋग्संहितेमध्यें निरनिराळ्या मंडलांत सूर्यस्तुतीपर जे मंत्र आहेत, त्याचे एकत्रीकरण करून त्याला प्राचीन-ऋषींनी 'सौरसूक्त' असे नाव दिले याचे एकूण बारावर्ग (अनुवाक्) असून 'ऋत चेति' हा शेवटचा वर्ग (परिशिष्ट) जोडिला म्हणून त्याचे तेरा वर्ग झाले आहेत

'उदुत्य' पासून 'प्रतिवत्सोरुद्दुभि' पर्यंत एक आवर्तन होते अशीं बारा आवर्तनें म्हणजे एक एकादशिनी होते

सौरान्तर्गत सूर्याचें स्वरूप
श्रीसूर्यप्रमुख पंचायतन

सौरसूक्तातील वर्णनात सूर्याला उद्देशून 'सौर्यचक्षुः' 'विश्वमाभासि' 'इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरुत्तमम्' 'चित्रस्य हि प्रेषितो रश्मिः' 'चित्रभाड् भासोमहिर्गुर्वौ' 'आप्राद्यावापृथिवीऽन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च' 'उदगादयमादित्यो विश्वेन सहसा सह' अशी वर्णनें दिलेली आहेत. आणि आठव्या सौरसूक्तात तर असा वैदिक तेजस्तत्त्वाची वर्णनें आहेत त्याप्रमाणेच अग्नि विद्युत् (केवळ सामान्यतः मानलेल्या ग्रहमालेतील सूर्यासच उद्देशून नव्हे) तेजस्तत्त्वाला उद्देशून ती वर्णनें आहेत अशा त्या वैदिक तेजोरूपी स्फोटाच्या प्रतीकाची पूजा पंचायतनपूर्वक आहे

अतीव वैदिक तेजाची साक्षी नवग्रहाराधनातील सूर्याच्या ध्यानात आहे '[illegible]' असा प्रकारचे वर्णन आहे.

सौरतेजाचे परिणाम व उपयोग

एवढेच नव्हे तर या वैदिक सौर तेजःशक्तीमुळे पृथ्वीरूपी जगातीलच नव्हे, तर अखिल विश्वातील सर्वप्रकारची हालचाल व जिवतपणा होत असतो व राहतो या शक्तीमुळेच सर्व प्रकारची सृष्टि (सृज्–उत्पन्नकरणे, उत्पन्नहोणे, वाढणे वा प्रसृतहोणे) दिसते व टिकते असे वर्णनही या सौर-सूक्तात आहे अहोरात्र वा अयनें होणे या क्रिया सर्व अवकाशस्थित म्हणजे अंतरिक्षस्थित ग्रहोपग्रहादि सृष्टीला लागू आहेत असे वर्णन पण १३ व्या सौरसूक्तात आहे सौरसूक्तांत अशी व्यापक दृष्टीची माडणी असूनही 'हृद्रोग मम सूर्य हरिमाण च नाशय' असे दुसऱ्या सूक्तात व तृचाकल्प नमस्कारात 'जीवेम शरद शतम्, पश्येम शरद शतम्' असे सातव्या सूक्तांत आहे त्याचप्रमाणे ६ व्या सूक्ताच्या अखेरीस 'सूर्यं वहति हरितो रथे' असे वर्णन आहे.ॐ या सर्वांत आधुनिक विज्ञानापेक्षाही श्रेष्ठ असे भौतिक विज्ञान भरलेले आहे हे सात हिरवे अश्व यात पृथक्करण झालेले किरण रंग आणि सूर्यकलाना सूर्यकिरणाच्या गुणाप्रमाणे मिळालेलीं नावे याशी संबधित असे विज्ञान आहे [पहा–मंत्रशास्त्र पृ० ३६८ व ३६९] सूर्यकिरणातील सप्तरंग–याचे आमचे सूत्र 'तानापिहिअनिजा' व पाश्चिमात्यांचे ~~Vibgore~~ Vibgyor यात श्रेष्ठ व योग्य कोणते ?

सौरोपासना व आधुनिक विज्ञान

पश्चिमेकडील शास्त्रज्ञांनीं नवीन शोध म्हणून उचलून धरलेल्या आजच्या भौतिकी नवविज्ञानाप्रमाणे सूर्यकिरणजन्यचिकित्सा ह्याचा उपयोग काही

ॐ सूर्यार्यास्तोत्रांत 'हरितहय हरितपरिकरगगनागदीपक, नमस्ते' (मन्त्रशास्त्र पृ० २८९) व नवग्रहोपासनेवील सूर्यध्यानात 'सप्तद्वारुण-ध्वजपताकोपशोभितेन सप्ताश्वरथवाहनेन मेरु प्रदक्षिणा कुर्वन्' असे वर्णन आहे (मन्त्रशास्त्र पृ० ३८१) तृचाकल्पनमस्कारातही 'सप्ताश्व सप्त-रज्जुश्च अरुणो मे प्रसीदतु' असे आहे सूर्याच्या आरतींत 'वनकाकृति रथ एक चक्रांकित तरणी । सप्तानलभूषितरथि बैसोनी' उसाच अनुवाद आहे

शारीरिक रोगोपशमासाठी केलेला आहे एवढेच नव्हे तर पृथ्वीवरील ज्या भूभागात वर्षाकाळीं अल्पकाळपर्यंतच सूर्यकिरण मिळतात, त्या भूभागातील लोक त्या त्या काळांत व भूभागात शरीरारोग्याला फायदा मिळावा म्हणून धडपडत असतात, परतु प्राचीन आर्यांनी उघडपणे अगानें सूर्यनमस्कार घालण्याची प्रथाच ठेविलेली आहे प्रकृतिस्वास्थ्य व सुलभप्रसूति यासाठी आठव्या महिन्यापर्यंतही सूर्यभेदनपद्धतीचे नमस्कारही घालावे असे सुचविलेले आहे एवढेच नव्हे तर कांतिमान् अपत्यसभव, वचनसुधार, अस्थिकमजोरी (रिकेट्स्), बुद्धिमत्तावाढ, दीर्घायुष्य इत्यादि गोष्टींसाठी ताम्रपात्रजलांतील सूर्यकिरण यांचा कसा कोणत्या वेळी उपयोग करावयाचा याचें मत्रयोजित शास्त्र बनविलेले आहे ' सूर्यकवच ' व त्याचें न्यासयुक्त पाठ, हें रक्षावधाचें शास्त्र असून ' आदित्यहृदय ' ही पाठोपासनाही तयार केलेली आहे एवढेच नव्हे सूर्यादिग्रहोपयोगी रत्नधारण व जपजाप्यादि क्रियांचे शास्त्र बनवून ठेविलेले आहे !

अंतरिक्षीय नवविज्ञान व प्राचीन भारतीय ज्ञान

सौरशक्तीचा म्हणजे सूर्यकिरणोद्भूत उष्णतारूप शक्तीचा उपयोग अवकाश शोधन यत्रासाठीं इन्धन म्हणून अलीकडे केलेला आहे फ्रान्समध्यें तर अशी एक प्रचड भट्टी तयार केलेली आहे विषुव वृत्तीय वा उष्णकटिबधिक भूभागामध्यें अतिशय मोठी सौरशक्ति वाया जात आहे सध्यां तरी पश्चिमेकडील शास्त्रज्ञाना नवग्रहमालिकेतील सूर्याबद्दली फारच थोडें ज्ञान झालेले आहे कारण ते तें ज्ञान भौतिकी यत्राच्या मदतीनेच मिळवू पहातात परतु सौरसूक्तातील ज्ञान आधुनिक नवविज्ञानापेक्षा कितीतरी व्यापक आहे तसेच सूर्योपासनेच्या आधाराने प्राप्त करून घेतलेले ' महाभारत ' कालात निवत असलेलें अस्त्रविज्ञान हें किती श्रेष्ठ व व्यवहारतुल्य होतें, तें इतिहास सागतो या शिवाय सध्या भारतात सहज उपलब्ध नसलेले सद्ग्रंथ म्हणून उल्लेखिलेले अंशुबोधिनी (भरद्वाजप्रणीत) वायुतत्र (शाकटायनप्रणीत) शक्तितंत्र (महर्षि अगस्त्य प्रणीत) इत्यादि ग्रंथ (याबाबत विस्ताराबद्दल जास्त माहिती ' मत्रशास्त्र ' १९७० पृ० ३६८–३६९ व पृ० ५०७–५०८

वर आहे) यांतील माहितीप्रमाणे नवग्रहमालेतील सूर्य, त्याचा प्रकाश, तेज, किरण इत्यादिकांच्या उपयोगाची माहिती आधुनिक शोधांपलीकडील व जास्त सूक्ष्म स्वरूपाची दिसते. सौरसूक्तांतील काही वर्णन त्या आधुनिक माहितीशी संबंधित वाटतें.

सायणाचार्यांच्या मताप्रमाणे (सुमारे सातहजार वर्षांपूर्वीचे सूर्यासंबंधीचे ज्ञान) ' सवितृ ' हा शब्द उदयापूर्वीच्या सूर्याला, ' सूर्य ' हा शब्द उदयानंतरच्या सूर्याला आणि ' भग ' हा त्यानंतरच्या अधिकाधिक तेजोभागाला लावितात. वस्तूचें नेमके व स्पष्ट ज्ञान झाल्यानंतरच तें तदर्थबोधक शब्दानें व्यक्त केले जातें. ज्याला सामान्यतः सूर्य असें म्हणतों त्याचे ' सूर्य-पृष्ठ ' (अत्यंत तेजस्वी प्रकाशमान भाग) वर्णमंडल (सूर्य पृष्ठापासून सुमारे ३ ते ५ हजार मैलाचा भाग) आणि प्रभामंडल (हा अगदीं बाहेरचा भाग) असे तीन भाग असून त्याचें वर्णन उदक, तेज, जिव्हा, प्रकाशाचें तरंगायाम, अणुभंगप्रक्रिया इत्यादि उत्तम माहिती ऋग्वेदमंडल सूक्ते १४०—१४१ यात आहे. एवढेच नव्हे तर त्या मंडलात पृथ्वीचे वजन, सूर्याचे वजन, त्याची उष्णता तसेच निरनिराळ्या ताऱ्यांचे रंग व त्यांची कारणे व ताऱ्यांची संख्या इत्यादि वर्णन आहेत. सूर्यासंबंधाच्या अनेक गोष्टींची म्हणजे त्यावरील डाग, त्याचे त्यावर व इतर अवकाशावर होणारे परिणाम इत्यादि वर्णनें ' दीर्घतमस् व सूर्य ' —लेखक भैयासाहेब पंत इ. स. १९७० या ग्रंथात आहेत सारांश, आमचे भारतीय व प्राचीन ज्ञान कशा दर्जाचे त्या प्राचीन काळात होतें व तें कोणत्या साधनांनी व पद्धतीनें त्यांनीं मिळविले असावे ह्याचा विचार करा, आणि मग आजचे विज्ञान त्या मानानें कोणत्या दर्जाचे आहे हे ठरवा. पश्चिम जर्मनीचे शास्त्रज्ञ इतक्यातच सूर्यमंडलाचे स्वरूप, त्याच्या अग्निज्वाला इत्यादि शोध घेण्याच्या हेतूनें स्वयंचलित पण भूकेन्द्रसंचालित असे यंत्र पाठवू म्हणतात (इ स. १९७२ मध्यें) तसेच संशोधन रशियन शास्त्रज्ञ पण करू म्हणतात. यावरून भारतीय संस्कृतीतील ज्ञानाचा दर्जा ठरविण्यापेक्षा ते आकाशस्थ दिव्य तारकांचे, अशा

अनेक सूर्यग्रहमंडलाचे, वैदिकज्ञान काय आहे, त्याचे अध्ययन, संशोधन करण्याकडे नवीन दृष्टीने पहाण्याचा प्रयत्न करा म्हणजे भारतीय स्वत्वाची तरी जाणीव होईल. तसे घडेल तर सध्यां होणारी स्वत्वहीनकारी विज्ञान वेडी दिशाभूल टळेल. सूर्याच्या आरतीत नवग्रहमालिकेतील सूर्याच्या भ्रमण कालासंबंधीं 'योजनसहस्र द्वे द्वे शतयोजन दोनी । निमिषार्धें जग आक्रमित अद्‌भुत तव करणी' असा सहज केलेला उल्लेख आहे आमच्या वाङ्‌मयात हें केवढें विज्ञान भरलेले आहे ! ह्याचा विचार करून त्यात लक्ष घाला व तसे कराल तर पाश्चिमात्य शोधोद्‌भूत विज्ञानवेड कमी होऊन आम्हा भारतीयाजवळ काय आहे, ते 'जुनें ठेवणें' तरी पहाण्याकडे दृष्टि वळेल, तर फार फायदा होईल.

विश्वरूप दर्शनामध्यें श्रीकृष्णानी जें दैविक तेजाचे रूप दाखविले, त्याचे वर्णन ज्ञानेश्वर असे करितात– 'तैसे ते दिव्यसूर्य सहस्रवरी । जरी उदयती का एकेचि अवसरीं । तरी तया तेजाची थोरी । उपमू नये ।।

सौरसूक्ते व ऋग्वेद त्यात वैदिकनेच्या दिलेल्या कल्पनेप्रमाणे आमच्या सूर्यमालेप्रमाणे एक हजार सूर्यमाला विश्वात असून त्या प्रत्येकांतील सूर्य हा त्या मोठ्या असा वैदिक सूर्यतेजाची प्रतिबिंबें आहे ज्ञानेश्वराचा वरील उतारा काय सूचवितो ?

आपल्या चंद्राचा प्रकाश हा सूर्यतेजाचे प्रतिबिंब आहे असे तेच सांगतात.

आपली सूर्यमाला त्यातील सूर्याच्या कॉकडोपट मोठ्या महातेजस्वी अशा 'Antaris' 'अंतारिस' या ताऱ्याकडे मारवीं ओढली जात आहे असे पाश्चिमात्य शोधक कबूल करितात !

रुद्र परिचय

रुद्र : सर्वांचें सर्वप्रकारचें हित व संरक्षण करणारी शक्ति

शिव प्रमुख पंचायतन

यजुर्वेदांतील सारभूत मंत्र

यजुर्वेद हा यज्ञप्रधान वैदिकसंस्कृतीचा मुख्य मंत्रसंग्रह आहे त्यामध्यें 'रुद्रसूक्तें' आहेत संहिताग्रंथ व सूत्रग्रंथ आणि पुराणे यांतही 'रुद्रा'-संबंधानें उद्‌बोधक माहिती आहे 'रुद्रोपनिषद्' या नावाचे एक स्वतंत्र उपनिषद्‌ही आहे. सारांश, वैदिकवाङ्‌मयात रुद्र या रुद्रसूक्ते ह्यांना फार मोठें महत्वाचे स्थान आहे किंबहुना व्यष्टि, समष्टि, भौतिकजगत् व विराट् विश्व ह्या सर्वांचा आधार 'रुद्र' आहे. हे कसे ते पुढें ओघाने दिले आहे

रुद्र म्हणजे काय ?

' रुद्र ' या शब्दाचे अनेक अर्थ आहेत (१) रडावयास लावणारा तो रुद्र याचा सामान्य व्यवहारी अर्थ त्रासदायक, भीति उत्पन्न करणारा म्हणजे भयंकर. ह्या अर्थाप्रमाणे लक्षणेने ' रुद्रावतार ', ' रौद्रस्वरूप ' असे शब्दप्रयोग रूढ झाले (२) संसारदुःखाचा नाश करणारा तो रुद्र यात वाईटाचा नाश व चांगल्याचे रक्षण असा अर्थ अभिप्रेत आहे (३) वेदाच्या रूपानें धर्मकृत्याकडे पहाणारा तो रुद्र या अर्थांतून ' शिवम् ' म्हणजे चांगले व हितकारक असे करणारा असा अर्थ निघतो ह्याचे आणखी थोडें स्पष्टीकरण करु व मग रुद्र या शब्दाच्या वैदिक अर्थाकडे वळू

अर्जुनाला रणांगणावरच स्वजनहत्या न करण्याचा बुद्धिभ्रम झाला भगवंताचे विश्वरूप पाहून तर त्याला फारच भीति वाटली पण त्याच बुद्धीला मग असे पटले की, ते रौद्रस्वरूप म्हणजे दुसरे कोणी नसून आपल्या घोड्याच्या लगामा धरणारे मन मोहून करणारे, तेच हें रूप आहे तो रौद्रस्वरूपी भगवान् श्रीकृष्णच आहे, तोच आपला आधार आहे त्याचेच कार्य करणारा मी निमित्तमात्र आहे अशी जाणीव होताच त्याच भीतिग्रस्त अर्जुनाने ' नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा ' असे छातीठोक उत्तर देऊन तो पराक्रम करण्यास सिद्ध झाला याच घटनेंत रुद्रस्वरूपाच्या आधारशक्तीचे ' शिवम् ' हें खरे स्वरूप व्यक्त होते युद्धपरिकर व युद्धसज्ज असे खडे लष्कर हें खरोखरच भीति उत्पन्न करणारे रौद्रस्वरूप असते पण ह्या लष्करातील अनेक मानवातील ती पराकाष्ठेची तीव्र जीवघेणी वृत्ति एकाच ठिकाणी केंद्रित झाल्यामुळें भीतिदायक वाटते तथापि तीच केंद्रित लष्करी शक्ति म्हणजे रुद्रशक्ति विपरीत करून जरूर पडेल तेंव्हाच एकत्रित यावी, नाही तर तीच रुद्रशक्ति राष्ट्रभर प्रसृत करून अन्य उद्योगात गुंतवून ठेविली तर ती उग्र भासत नाहीं म्हणजेच खडें लष्कर राष्ट्रभर प्रसृत करून ठेविलें कीं, ती रौद्रशक्ति सौम्य वाटते तीच रौद्रशक्ति शांततेच्या व आणीबाणीच्या अशा दोन्ही वेळीं समाजाचा, समष्टि मानवाचा खरा आधार असतो असें पटतें खडें

लष्कर व शिबंदी लष्कर यांतील फरक व महत्त्व पटेल, रुद्र शक्तीचे प्रसृत रूप, विरलीकृतरूप हेच ' शिवम् ' ' सुंदरम् ' आहे. असे ध्यानात येईल. रुद्रांतील राष्ट्रीय प्रार्थना ' याते रुद्र शिवा तनू ' हेच सागते. संरक्षणासाठी जवळ हत्यार असावेंच, पण त्या हत्याराची घातक ऊर्मी नसावी, हेंच त्या हत्याराचे शिवस्वरूप. रुद्रवीणा त्यांतून निघणाऱ्या ध्वनिलहरी आणि त्याचे मानवाच्या ' सहस्रार ' या स्थानावर आणि इतर प्राणीमात्राच्या मस्तिष्क-–मंडलावर होणारे परिणाम ह्या गोष्टी रावणासारख्या तज्ज्ञगायनाचार्यांना अनुभूत असल्यानें त्यांचें रुद्रस्वरूप व शिवस्वरूप हीं दोन्ही तेच जाणूं शकतात. स्वशिरस्थित आंत्र तंतूंच्या स्पंदनामुळेंच भगवान् शंकर प्रसन्न झाला, म्हणूनच त्याने रावणाला आत्मलिंगच दिले.

रुद्राचें वैदिक स्वरूप

रुद्र म्हणजे यज्ञांतून मंत्रशक्तीनें उत्पन्न झालेला व पूर्ण पेटलेला जो अग्नि– जाळ करणारा, सर्वभक्षक, तो उत्पन्न करणाऱ्या याठक व्यक्तींनाही त्रासदायक वा रडविणारा असा जो तो अग्नि– आज्यरूप शक्तीच ज्याला शांत वा सौम्य करू शकते– तो रुद्र होय म्हणून ज्या मंत्रामुळें तो अग्नि उत्पन्न झाला,* त्या मंत्राना ' रुद्र ' असे नांव मिळाले.

वैदिक अग्नीचें स्वरूप

वेदवाङ्मयात वर्णन केलेला अग्नि हा आधुनिक विज्ञानवादी समजतात तसा भौतिक अग्नि नाही. निसर्गपूजकत्वाच्या (Naturalist) भावनेंतून वा विचारांतून उत्पन्न झालेला तो अग्नि नाहीं. तो पंचभूतशक्तिसंभूत नसून मंत्रशक्त्युद्भूत आहे. तो अग्नि पंचभौतिक अणुरेणूंपासून उत्पन्न झालेला

* निरनिराळ्या हवनकार्यांत लागणारा प्रारंभिक अग्नि निरनिराळ्या पद्धतीने मंत्र म्हणत उत्पन्न करावयाचा असतो. त्याचे व त्याच्या साहित्याचे एक शास्त्र असून त्या अग्नीला तदनुरूप निरनिराळी नावे आहेत. यावरून अग्नि, तेज, व शक्ति ह्याचा किती खोल विचार किती प्राचीनकाली केला होता हे ध्यानात घ्या.

नसून मानवी जिवत उच्चारयंत्रांतील दैविक शक्तींशीं संबंधित अशा चेतना-शक्तींतील अणुस्पंदनामुळें उत्पन्न झालेला अग्नि आहे. चराचराची जीवन-यात्रा याच अग्निमुळें सुरळीतपणे चालू आहे 'अग्निमीळे पुरोहितम्' हें ऋग्वेदाचें प्रारम्भसूक्त आहे 'पुरोहित' तो की, जो ऐहिक व पारलौकिक कल्याण प्राप्त करून देतो 'रुद्रा वा एष यदग्नि' यावरून अग्नि म्हणजेच रुद्र सारांश अग्नि ही एक शक्ति आहे शक्ति म्हटली कीं त्यात 'तेज' येतें, व तेज आहे तेथें उष्णता आहेच हल्ली ज्याला 'थर्मोकेमिस्ट्री' (औष्णिक जीवरसविज्ञान) म्हणतात, त्यातही आधुनिक विज्ञानवादी शास्त्रज्ञ शक्ति म्हणजे औष्णिक शक्ति असेच म्हणतात 'All forms of energy ultimately tend to be converted into heat energy' – [Text Book of Physical Chemistry Page 546 by Dr Soni.] सारांश, फार प्राचीन काळच्या भारतीयऋषींना हेंच तत्त्वज्ञान पूर्ण अवगत झाले होते असे स्पष्ट होतें पण हे तत्त्वज्ञान पाश्चिमात्य शास्त्रज्ञान्याना नुकतेंच प्राप्त झालें आहे किंवा कळू लागले आहे

रुद्रांतील ज्ञानविज्ञान

या यज्ञीय अग्नीला म्हणजे रुद्राला अनेक भिन्न अर्थांची, त्याच्या गुण व शक्ती याना अनुरूप अशी नावे रुद्रसूक्तात आहेत विश्वात अनेक शक्ति असून त्याचे कार्य अव्याहतपणे सुरू आहे त्या शक्तींना उद्देशून सूक्तें म्हटलेलीं आहेत आधिभौतिक, आधिदैविक आणि आध्यात्मिक अशा तीनही शक्तींना उद्देशून ती आहेत यामुळें त्यातील शब्द गूढार्थपूर्ण आहेत तसेच 'रुद्रसूक्ते' यज्ञीय प्रक्रियेला धरून असल्याने त्यातील शब्दही यज्ञीय पारिभाषिक आहेत रुद्राच्या सर्व सूक्ताचा म्हणजे सूक्तमंत्राचा चिंतन किंवा साकल्यान विचार केला म्हणजे व्यक्ति, राष्ट्र, आणि जगातील मानवसमाज ह्याची सर्वांगीण ऐहिक व पारलौकिक उन्नति साधण्यासाठी रुद्ररूपी अग्निचैतन्याची त्यात प्रार्थना आहे पुरुषसूक्तातही अशाच प्रकारची विश्वशक्तीच्या भिन्नभिन्न स्वरूपाची जाणीव–अनुभूतवृत्ति–होऊन प्रार्थना केलेली आहे श्रीसूक्तातील

मंत्र जरी मुख्यतः व्यक्तिविषयक उन्नतीच्या प्रार्थनेचे मंत्र आहेत तथापि त्यांतही राष्ट्ररूपी मानव समाजाच्या ऐहिक उन्नतीसाठी प्रार्थना आहे. याचा अर्थ आम्हा भारतीयांचा दृष्टिकोण नेहमीच केवळ एकाच्या वा अनेकांच्या हितासाठींच नसून वैश्विक जीवशिवैक्यासाठींही आहे. हा आशय रुद्रसूक्तांचाही आहे.

रुद्रांतील विज्ञानी सिद्धान्त

(१) रुद्र म्हणजे अग्नि. तेज व उष्णता ही त्याच अग्नीची रूपें. याच मानवजातींतच नव्हे तर अखिल जीवजातांत आहेत. आणि विश्वभर पसरलेले ग्रह व तारकापुंज हे सर्व विश्वव्यापृत असलेल्या अग्नीवरच आधारित आहेत. हा सिद्धान्त ' इडा देवहूर् ' या रुद्राच्या प्रारंभीच्या शांतिमंत्रांत, तसाच चमकविभागाच्या नवम विभागातील ' सूर्यश्चमे, प्राणश्चमें ' या सर्व मंत्रांत सांगितलेला आहे.

(२) दुसरा विज्ञानी सिद्धान्त– चमकमंत्रविभागात ज्या मंत्रांना मंत्रराज कौस्तुभमणींची उपमा देता येईल असा एकादश अनुवाकातील ' एका च मे तिस्रश्च मे भौवनश्च भुवनश्चाधिपतिश्च ' एथपर्यंतचा सर्व मंत्र हा नवविज्ञानाला अजून अज्ञात असा सिद्धांत आहे. हें गणिती विज्ञान आहे. शून्यापासून (म्हणजे ' शून्यलब्धि ' या गणिती सिद्धान्तातून) उत्पन्न झालेले अनंत (अन् + अंत) विश्व विषम व सम संख्यादर्शित विश्वधारक व विश्वव्यापून असा तत्वाचा आणि घटकाचा निर्देश करून संपूर्ण ज्ञान (आधिभौतिक, आधिदैविक आणि आध्यात्मिक ज्ञान) या मंत्रांत स्पष्टपणे सांगितले आहे. या मंत्राचे उत्तम स्पष्टीकरण अनेक रुद्रभाष्यांत केलेले आहे. तें त्यांतूनच वाचणे जरूर.

(३) तिसरा विज्ञानी सिद्धांत– ' अणोरणीयान् महतो महीयान् ' असे हें विश्व व त्याचे असे स्वरूप देशकालपरिच्छिन्न म्हणजे व्याप्त आहे. पण त्या प्रकारच्या विश्वात असूनही ' देश ' व ' काल ' या विश्वव्यापी तत्वांच्या

पलीकडे जी ' परमात्मशक्ति ' आहे, तिच्या नियंत्रणामुळेंच परमाणूंतीलही घटकद्रव्यांचें ' स्पंदन ' योग्य रीतीनें व अचूकपणें आणि अस्तंभितपणें एकसारखें चालू आहे; असें नियंत्रण नसतें तर अणूंतील केंद्राचा तोल राहिला नसता आणि तशा स्थितींत या जगाचे नाश झाले असते ही वस्तुस्थिति त्या प्राचीनतम काळापासून आम्हा भारतीयांना माहीत होती; पण याची जाणीव आधुनिक नव विज्ञानाला आज झाली आहे. दिक् (Space) आणि काल (Time) ह्या दोन तत्त्वांचे स्थूल ज्ञान येथें देणे जरूर आहे म्हणून तें दिले आहे. तें असें – देश व काल हे दोन्ही शब्द जरी भिन्न आहेत, तरी त्यांचा अर्थ एकच आहे. तो असा– देश व काल ह्या दोन्ही गोष्टी एक प्रकारें मोजण्याच्या रीतीच आहेत एक मनुष्य दरतासीं चार मैल या गतीनें चालतो. अशा गतीनें ३ तास चालला म्हणजे तो १२ मैल चालला असें आपण म्हणतो. याचा अर्थ १२ मैल हे दिङ्माप (Space) व ४ तास हें कालमाप झालें. म्हणजे दिक् व काल हीं दोन्ही मापें म्हणजे तत्त्वे एकमेकांत अन्तर्भूत आहेत, असें सिद्ध होतें. पण हीं दोन्ही तत्त्वें त्या परमात्मशक्तीच्या स्वाधीन आहेत. म्हणून ती गोष्ट ध्यानांत घेऊन ' नमो हिरण्यबाहवे सेनान्ये दिशां च पतये नमो ' असा नमस्कार, त्या ' नमो भवस्य हेत्यै जगतां पतये नमो ' या नमकविभागातील दुसऱ्या अनुवाकांतील परमात्मशक्तीला उद्देशून आहे

रुद्रांत काय नाहीं !

रुद्रात भौतिक उन्नतीच्या सामाजिक व राष्ट्रीय गरजांची व धारणेच्या उपायांची सखोल अशी माहिती दिलेली आहे जसे– चमक विभागातील पाचवा अनुवाक् यात समाजधारणेच्या व राष्ट्रीयगरजांच्या उपयोगी अशा सर्व वस्तूंचा स्पष्ट उल्लेख आहे. तो असा ' अश्मा (दगड) च मे मृत्तिका च मे ... हिरण्यं (सुवर्ण) च मेऽयश्च मे (अयस्– लोखंड) सीसं च मे त्रपुश्च (कथिल) मे श्यामं (श्याम– काळे लोखंड) च मे लोहं (पोलाद) च मे .. ग्निं च मे विसिरव मे भूतं च मे भूतिश्च मे वसु (जीवनोपयोगी द्रव्य) वसतिश्च मे (घरें, निवासस्थानें, धर्मगृहें) इत्यादि सर्व मन्त्र इथें

व तीही 'यज्ञेन कल्पन्ताम्' म्हणजे यज्ञ करून मिळू दे, या व इतर मंत्रावरून त्या प्राचीन काळांत स्थावर जगमादि सर्व वस्तू व त्यांचे उपयोग सेंद्री भौतिक अभ्युदय व ऐश्वर्य ह्यांसाठीं कसे उपयोगात आणावे ह्याचें पूर्ण ज्ञान होते असे सिद्ध होतें वेदवाङ्मयात अनेक प्रकारचे उद्योग, धंदे व त्यांचे कारागीर, एवढेंच तव्हे नगररचनेंत त्या त्या धंद्याचे कारागीर व कामकरीवर्ग ह्यांची वस्ती कोठें व कशी असावी, ती तशी का असावी ह्या सर्व गोष्टी व्यक्ति, समाज व अखिल मानवसमाज ह्यांच्या आध्यात्मिक उन्नतीच्या आड न येता पोषक कशा होतील ह्याचें संपूर्ण शास्त्रीय ज्ञान होतें असे अनेक उल्लेख आलेले आहेत सारांश, प्रत्येक रुद्रमंत्रात अशा अनेक गोष्टींचे ज्ञान व विज्ञान भरलेले आहे

चमक-नमकांची चमक

रुद्रमंत्राचे दोन भाग आहेत प्रारंभीच्या भागाला 'नमक' असे नाव आहे कारण या मन्त्रात जागोजग 'नमः' अशा शब्दांनी अनेक शक्तींना (भौतिक व दैविक) नमस्कारपूर्वक प्रार्थना आहे या नमक मंत्रभागाचे 'अकरा' गट आहेत तसेच चमक 'नावाच्या दुसऱ्या म्हणजे अखेरच्या भागात 'च मे' असे शब्द पदोपदी आहेत त्या शब्दाचा अर्थ 'आणखी मला' असा असून त्याचा सदर्भ त्या वैदिक रुद्रशक्तीपाशी केलेला आहे या 'चमक' भागांचेही 'अकरा' गट आहेत या अकरा भागांना म्हणजे मंत्रगटांना 'अनुवाक्' असे सार्थ नाव आहे

'नमका' मध्यें नमस्कारपूर्वक उल्लेखिलेल्या सर्व गोष्टी प्राप्त करून त्या सग्रहीत करण्याचे विचार आहेत, तर चमकामध्यें त्या सग्रहीत वस्तूचे 'सप्रदान' (मुक्तहस्ताने, उदारमनाने देणे) करण्याचे विचार सांगितलेले आहेत 'मे' या शब्दात मला म्हणजे केवळ एकाच व्यक्तीला नव्हे तर सर्व व्यक्तींना म्हणजे समष्टीला, तिच्याच हितासाठीं उल्लेखित अर्थ गर्भित आहे सारांश, रुद्रात प्रथम सचय (साठा करून ठेवणें) आणि मग त्या साठ्याचें त्या साठ्यातून दान देण्याचा गर्भितार्थ आहे. म्हणजे ऐश्वर्य कमवा ते स्वतः उपभोगून संपविण्यासाठीं नसून दुसऱ्यांना देऊन संपविण्यासाठीं आहे

केवळ व्यष्टिसंप्रहासाठीं नाहीं. हा रुद्राचा अत्यंत महत्त्वाचा एक उद्देश वा संदेश आहे. हें कार्य यज्ञ करूनच होतें. 'यज्ञो यज्ञेन कल्पन्ताम्' *[1] आपली आवडती वस्तु, आपल्या इष्ट देवतेला त्या प्रतीकरूप सूक्ष्म पण प्रभु म्हणजे प्रभावी किंवा सामर्थ्यशाली शक्तीला-अग्निद्वारा मन.पूर्वक समर्पण करणें याचें नांव यज्ञ.

रुद्रोपासना-प्रकार व अनुभव

रुद्रोपासना पाच प्रकारानी केली जाते. ते प्रकार असे—

(१) रूपम्– आवर्तनसंख्या एक अकरा अनुवाक् नमकाचे व अकरा अनुवाक् चमकाचे एकदाच म्हणणे म्हणजे पूर्ण रुद्र एकदाच म्हणणे

(२) रुद्री– म्हणजे सर्व रुद्रसूक्ते अकरावेळा म्हणणे या पद्धतीत प्रकार दोन आहेत. ते असे– नमकान्त रुद्राच्या प्रत्येक आवर्तनानंतर चमकातील एकेकच अनुवाक् क्रमाने म्हणणे. यामुळें नमकान्त रुद्राच्या ११ आवर्तनानतर चमकानुवाकाचे एक आवर्तन पुरे होते दुसरा प्रकार सर्व नमकानुवाक् अकरा वेळा म्हटल्यानतर सगळे चमकानुवाक् एकदाच म्हणावयाचे. साराश, आवर्तनसख्या अकरा वेळा होतें म्हणून या प्रकाराला 'एकादशिनी' असे म्हणतात आवर्तनसख्या अकरा

(३) लघुरुद्र– अकरा 'एकादशिनी,' आवर्तनसख्या एकशें एकवीस (१२१)

(४) महारुद्र–म्हणजे अकरा लघुरुद्र आवर्तनसंख्या एकहजार चारशें एकतीस (१४३१)

*[1] पुरुषसूक्तात 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा' या सूक्तांत हेंच सांगितले आहे.

(५) अतिरुद्र– म्हणजे ११ महारुद्र. आवर्तनसंख्या पंधराहजार सातशें एकेचाळीस. (१५७४१).

या पाचही प्रकारात न्यासादि विधि आहेतच ¹

उपयोग

रुद्रातील अनेक मन निरनिराळी व्यावहारिक दुःखें व आपत्ति टाळण्यासाठी किंवा त्यातून सुखरूप निभावण्यासाठी उपयोगात येतात. तथापि मृत्यु ही सर्वांत मोठी आपत्ति टाळण्यासाठी वा आयुष्यवर्धनासाठी रुद्राची वरील उपासनापैकी हवय ती उपासना करितात. त्याचप्रमाणे शंकराचाच ' त्र्यंबक यजामहे ' * या मंत्राचा जप व हवनही करितात. व त्याचा जरूर तो उपयोग होतो, अशी अनेक ऐतिहासिक उदाहरणे आहेत. व वैयक्तिक अनुभवही आहेत. ' शिवकवच ' ह्या सूक्त पाठाचाही अपमृत्यु निवारण व आयुष्यवर्धन या कामासाठी यशस्वी उपयोग होतो

शिवपिंडीचें गूढ व प्रदोषपूजा

यज्ञसंस्था म्हणजे यज्ञ करण्याची पद्धति, जसजशी मागें पडत चालली, तसतशी देवताची निरनिराळी प्रतीके व त्याची उपासना व पूजा या गोष्टी भराभर पुढें येत चालल्या. तांदुळावर पार्थिव सुपारी ठेवून तिला देवत्व देणे

¹ या उपासना बरोबर 'शिवसंकल्पसूक्त' (यज्जाग्रतो दूरमुदैति दैवम्) हें म्हणावे. व हवन केल्यास ' वसोर्धारासूक्तम् ' अवश्यच असते व तें इतर हवनाच्या वतीही म्हणतात ' रुद्राष्टाध्याय ' नावाचा जो भाग आहे त्यात शिवसंकल्प सूक्त, पुरुषसूक्त, अप्रतिरथसूक्त, मैत्रसूक्त, शतरुद्रीयम्, महाच्छीर, रुद्रजटा, शान्त्यध्याय, इत्यादि विषय आहेत

* महामृत्युंजयजप– या मंत्राचे षट्प्रणवी व चतुर्दशप्रणवी असे जपप्रकार अतिलाभकारी असल्याचे अनेक अनुभव आहेत. (गी प्र भा.) जास्त माहितीसाठी त्वरेरच प्रसिद्ध होणारी ' महामृत्युंजयपंचांग ' ही पुस्तिका पहावी

अशी प्रतीकपूजा सुरू झाली सुपारीसारख्या (पृथ्वीतत्वामुळें उत्पन्न झालेली वस्तु) वस्तूवर अनेक रूपकें उत्पन्न झाली लिंगपुराणातील स्त्रीपुरुषलिंगाचे द्योतक असे रूपक-शिवावर बसवून-शिवलिंग हे रुद्राचे द्योतक असे मानिले गेले वास्तविक पाहता यज्ञामध्यें पूर्ण प्रदीप्त होऊन पेटलेल्या अग्नीचा 'ज्वालापुंज' हा शिवलिंग सदृश दिसतो ह्या वस्तुस्थितीमुळें मृत्तिकारूप पार्थिव शंकरपूजेची (रुद्रपूजेची) प्रथा सुरू झाली व शिवपिंडी हें योनिस्वरूप प्रतीक मानलें गेलें असे हे शिवपिंडीचे गूढ आहे

संधि म्हणजे सांधा संधिकाल म्हणजे सांध्यावरचा काळ यालाच 'प्रदोष काळ' असे म्हणतात सूर्याचे दोन प्रहरचे रुद्रस्वरूप क्रमाक्रमाने सौम्य होत जातें उग्र रुद्र पण तोच सायंकाळीं दृष्टिसुलभ असा 'शिव' होतो. दिवस व रात्र ही अशावेळी एकत्र येत असतात. व मग पुढें त्याचा मार्ग भिन्न होतो. अशा त्या संधिकाळी-प्रदोषकाळी रुद्राच्या शिवस्वरूपाची 'प्रदोषपूजा' करून त्या शिवाला आपल्या हृदयांत ध्यावयाचा ह्या उद्देशाने प्रदोषपूजा असते. सोमप्रदोष व शनिप्रदोष हे दोन्हीही शिवाच्या प्रदोषपूजेचे दिवस आहेत. समर्थ रामदास स्वामी किंवा श्रीपादवल्लभ नृसिंह सरस्वती यासारख्या अवतारी विभूतीच्या पूर्वजानी अशाच अनेक प्रदोषपूजा केल्यामुळें त्याच्या वंशात ईश्वरी तेजाचा संभव तथा अवतारी व्यक्तीच्या रूपाने झाला हा इतिहास आहे संधिकाली जन्मलेल्या रामकृष्ण, हनुमानादि अवतारी पुरुषा-च्या जन्मसंभवाचे व संधिकालाचे दैविक संबंध कसे असतात ह्याचे शास्त्रीय विवेचन 'स्वरोदय विज्ञान परिचय' [नवज्योतिप्रकाशन– दादर, मुंबई २८] ह्या ग्रंथात जरूर पडताळून पाहावें

पंचायतनपूजेंत शिव

आद्य शंकराचार्य व मंडनमिश्र ह्याच्यामध्यें पूर्वीच्या यज्ञादि कर्मकांडीय विधीसंबंधी जो वादविवाद झाला, त्यातून निष्पन्न झालेली सुसवादी तडजोड म्हणून पंचायतनपूजा सुरू झाली, व त्यात रुद्ररूप शिवाला स्थान मिळालें

सारांश, रुद्रमंत्रासंबधें लिहावे तितके थोडेंच लिहिले हेंच जास्त व अप्रस्तुत वाटण्याचा संभव आहे तथापि ऐहिक अभ्युदयेच्छूनी जसे श्रीसूक्त नित्यपाठात ठेवावे तसा रुद्र नीट सथा म्हणजे पाठपद्धति शिकून, नित्य पाठात ठेवून अनुभवच घ्यावा, ही विनंति रुद्रपाठाच्या प्रारंभीच्या ' इडादेवहूर् ' ह्या शांतिपाठातील ' मधु मनिष्ये... मधु वदिष्यामि ' इत्यादि संपूर्ण शांति मंत्र अर्थ लक्षात घेऊन म्हणावे म्हणजे ब्राह्मण भोजन प्रारंभी नारायणोपनिषदातील ' त्रिसुपर्ण ' पाठीय मंत्रांतील ' मधुमेतुमा । ब्रह्ममेव मधुमेतु मा ' । या मंत्राची साधर्म्याने आठवण होईल पंचायतनपूजाविधी व त्यातील सूक्त मंत्रपाठ ही योजना किती दूरदर्शी व हितपरिणामी आहे, हे एकच अनुभूत व अनुमान्य उत्तर आहे इति ' शम् ' ।

द्वितीयसर समाप्त

विज्ञानकलीका समाप्त

विधिकलिका

प्रारंभ

पूर्वीपसर पूजकाची शिदोरी

(१) पूजाविधी सुरू करण्यापूर्वी पूजकानें खालील गोष्टी ध्यानात ठेवून वागावे

(१) स्नान करून शुद्धवस्त्र–धौतवस्त्र–धुवून वाळविलेले वस्त्र नेसून संध्या व गायत्रीजप केलेला असावा गळ्यात यज्ञोपवीत असावे. (२) पूजासाहित्य स्वच्छ असावे ताम्हने दोन असणे बरे. (एक उदक-सोडण्यासाठी व दुसरे देवता स्नानासाठी. या दुसऱ्या ताम्हनातील पाणी तीर्थ असते, तें उष्टें न व्हावे म्हणून उदकादि विधीसाठी पहिले स्वतंत्र ताम्हन जरूर आहे (३) देवघरांत तरी फरशी नसावी जमीन असावी. ती गोमयलेपित शुद्ध करून तीवर रांगोळी काढलेली असावी. (४) देव उच्चासनी व पूजक नीचासनी असावा (आदर व श्रेष्ठत्व हा हेतु). (५) देव पश्चिमाभिमुख व पूजक पूर्वाभिमुख असावा (६) देव पुसण्याचे वस्त्र स्वच्छ ठेवून तें इतर कोणत्याही कामासाठी–हात पुसणे इत्यादि–न वापरणे (७) नित्याच्या पंचायतन पूजेंत ' पंचामृत स्नान विधि न केला तरी चालतो (८) तसेच तशा पूजेंत, ' देवना वस्त्र, अलंकार इत्यादि वस्तू अर्पण करण्याची जरूर नसते अशा वेळी ' सर्वोपचारार्थे अक्षतां समर्पयामि ' ही कृति करावी अथवा मूर्तीची वस्त्रें वा

अलंकार असल्यास ते स्वच्छ ठेवून तेच अर्पण करावे. त्याचप्रमाणे 'दक्षिणा' ही करो. (९) देवाला कोणताही उपचार अर्पण करिताना असे चतुर्थ्यंत मंत्रोच्चार करावे 'ॐ गणपतये किंवा ॐ रामाय किंवा ॐ श्रीमहालक्ष्म्यै धूपं-दीपं-गुड नैवेद्यं समर्पयामि' पण (१०) आवाहन करताना 'ॐ गणपतिम्, ' ॐ रामम्, ॐ महालक्ष्मीम्' आवाहयामि असे द्वितीयात शब्द उच्चारून मग 'स्थिरो भव, अभिमुखो भव, सुप्रसन्नो भव, वरदो भव' या शब्दांनी विनंति करावी. (११) सर्व पूजासपून विसर्जन करिताना 'गच्छ गच्छ सुरश्रेष्ठ पुनरागमनायच' असे म्हणून तीर्थ प्रसाद घ्यावा (१२) दुसऱ्या दिवशीच्या पूजेच्या प्रारंभी देवावरील निर्माल्य काढून तो हुंगून उत्तर दिशेस ठेवावा (१३) जमलेला निर्माल्य वहात्या पाण्यांत-नदीत-समुद्रांत-सोडावा.

स्त्रीशूद्रांनीं— केवळ पौराणिक मंत्र म्हणत अथवा 'महिम्नाचे श्लोक' म्हणत पूजा करावी.

पूजकाचे शुद्धाचरण, श्रद्धायुक्त पूजा आणि उपचारांनीं सजविलेली प्रतिमा याप्रमाणे होत असलेल्या आचरणरूप तपानेंच देवाजवळ येतो व भारण (पूजा) देवाजवळ जात असतो हे पूजेचे रहस्य आहे

१ आचमनम्

[पहिल्या तीन नांवांनीं तीनदां आचमनें करावीं, चौथ्या नांवानें पाणी सोडावे, व पुढील नावे तशीच म्हणत उच्चारावी; आणि मग प्राणायाम करावा]

१ ॐ केशवाय नमः । २ ॐ नारायणाय नमः ।
३ ॐ माधवाय नमः । ४ ॐ गोविंदाय नमः ।
५ ॐ विष्णवे नमः । ६ ॐ मधुसूदनाय नमः ।
७ ॐ त्रिविक्रमाय नमः । ८ ॐ वामनाय नमः ।
९ ॐ श्रीधराय नमः । १० ॐ हृषीकेशाय नमः ।
११ ॐ पद्मनाभाय नमः । १२ ॐ दामोदराय नमः ।

१३ ॐ संकर्षणाय नमः ।   १४ ॐ वासुदेवाय नमः ।
१५ ॐ प्रद्युम्नाय नमः ।   १६ ॐ अनिरुद्धाय नमः ।
१७ ॐ पुरुषोत्तमाय नमः ।   १८ ॐ अधोक्षजाय नमः ।
१९ ॐ नारसिंहाय नमः ।   २० ॐ अच्युताय नमः ।
२१ ॐ जनार्दनाय नमः ।   २२ ॐ उपेंद्राय नमः ।
२३ ॐ हरये नमः ।   २४ ॐ श्री कृष्णाय नमः ।

२ प्राणायामः

ॐ प्रणवस्य परब्रह्म ऋषिः । परमात्मा देवता । दैवी गायत्री छंदः । (सप्तानां व्याहृतीनां विश्वामित्र-जमदग्नि-भरद्वाज-गौतम-अत्रि-वसिष्ठ-कश्यपा ऋषयः । अग्निवाय्वादित्यबृहस्पतिवरुणेन्द्रविश्वेदेवाः देवताः । गायत्र्युष्णिग्-अनुष्टुप्-बृहती-पंक्ति-त्रिष्टुब्-जगत्यश्छंदांसि । गायत्र्या गाथिनो विश्वामित्र ऋषिः । सविता देवता । गायत्री छंदः । गायत्री शिरसः प्रजापतिर्ऋषिः । ब्रह्माग्निवाय्वादित्या देवताः । यजुश्छन्दः ।) प्राणायामे विनियोगः ।

(कंसात दिलेला छंदादि हा भाग पुष्कळदा म्हणत नाहीत म्हणून कंसात दिला पण तो म्हणावा)

ॐ भूः ॐ भुवः ॐ स्वः ॐ महः ॐ जनः ॐ तपः
ॐ सत्यम् ।

ॐ भूर्भुवः स्वः । ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ।
धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ (ऋ. ३।६२।१०)

ॐ आपो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोम् ॥

(एवढाच मंत्र म्हणताना उजव्या हाताच्या अंगुल्याग्रांनी दोन्ही कान, मुख व नासिका यांना स्पर्श करावा)

३ देवता नमस्कार

(हात जोडून शांत मनानें खालील मंत्र सावकाश म्हणावेत.)

ॐ श्रीमन्महागणाधिपतये नमः । श्रीसरस्वत्यै नमः । श्रीगुरुभ्यो नमः । वेदाय नमः । वेदपुरुषाय नमः । इष्टदेवताभ्यो नमः । कुलदेवताभ्यो नमः । ग्रामदेवताभ्यो नमः । स्थानदेवताभ्यो नमः । वास्तुदेवताभ्यो नमः। शचीपुरंदराभ्यां नमः। उमामहेश्वराभ्यां नमः। मातापितृभ्यां नमः । आदित्यादिनवग्रहदेवताभ्यो नमः । सर्वेभ्यो देवेभ्यो नमः । सर्वेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो नमः । एतत्कर्मप्रधानदेवताभ्यो नमः ॥ प्रारंभकार्यं निर्विघ्नमस्तु ॥ (असे म्हणून सर्व देवांना नमस्कार करावा)

सुमुखश्चैकदंतश्च कपिलो गजकर्णकः ।
लंबोदरश्च विकटो विघ्ननाशो गणाधिपः ॥ १ ॥
धूम्रकेतुर्गणाध्यक्षो भालचंद्रो गजाननः ।
द्वादशैतानि नामानि यः पठेच्छृणुयादपि ॥ २ ॥
विद्यारंभे विवाहे च प्रवेशे निर्गमे तथा ।
संग्रामे संकटे चैव विघ्नस्तस्य न जायते ॥ ३ ॥
शुक्लांबरधरं देवं शशिवर्णं चतुर्भुजम् ।
प्रसन्नवदनं ध्यायेत्सर्वविघ्नोपशांतये ॥ ४ ॥
सर्वमंगलमांगल्ये शिवे सर्वार्थसाधिके ।
शरण्ये त्र्यंबके गौरि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥ ५ ॥
सर्वदा सर्वकार्येषु नास्ति तेषाममंगलम् ।
येषां हृदिस्थो भगवान्मंगलायतनं हरिः ॥ ६ ॥
तदेव लग्नं सुदिनं तदेव ताराबलं चंद्रबलं तदेव ।
विद्याबलं दैवबलं तदेव लक्ष्मीपते तेंऽघ्रियुगं स्मरामि ॥ ७ ॥
लाभस्तेषां जयस्तेषां कुतस्तेषां पराजयः ।
येषामिंदीवरश्यामो हृदयस्थो जनार्दनः ॥ ८ ॥
विनायकं गुरुं भानुं ब्रह्माविष्णुमहेश्वरान् ।
सरस्वतीं प्रणम्यादौ सर्वकार्यार्थसिद्धये ॥ ९ ॥

अभीप्सितार्थसिद्ध्यर्थं पूजितो यः सुरासुरैः ।
सर्वविघ्नहरस्तस्मै गणाधिपतये नमः ॥ १० ॥
वक्रतुंड महाकाय कोटिसूर्यसमप्रभ ।
निर्विघ्नं कुरु मे देव सर्वकार्येषु सर्वदा ॥ ११ ॥
गणनाथसरस्वतीरविशुक्रबृहस्पतीन् ।
पंचैतानि स्मरेन्नित्यं वेदवाणीप्रवृत्तये ॥ १२ ॥
गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवो महेश्वरः ।
गुरुः साक्षात्परब्रह्म तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ १३ ॥
यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।
तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥ १४ ॥
सर्वेष्वारब्धकार्येषु त्रयस्त्रिभुवनेश्वराः ।
देवा दिशंतु नः सिद्धिं ब्रह्मेशानजनार्दनाः ॥ १५ ॥

४ देशकालोच्चारणम्—संकल्प

श्रीमद्भगवतो महापुरुषस्य विष्णोराज्ञया प्रवर्तमानस्य अद्य ब्रह्मणो द्वितीये परार्धे विष्णुपदे श्रीश्वेतवाराहकल्पे वैवस्वतमन्वंतरे अष्टाविंशतितमे युगचतुष्के कलियुगे प्रथमचरणे जंबुद्वीपे भारतवर्षे* — देशे गोदावर्याः— तीरे शालिवाहनशके बौद्धावतारे रामक्षेत्रे अस्मिन्वर्तमाने अमुक — नाम संवत्सरे, — अयने,— ऋतौ,— मासे,— पक्षे, — तिथौ — वासरे अद्य दिवस — नक्षत्रे – विष्णुयोगे विष्णुकरणे एवं गुणविशेषणविशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ,

५ संकल्पः

मम आत्मनः श्रुति-स्मृति-पुराणोक्त-फलप्राप्त्यर्थं अस्माकं सर्वेषां सद्कुटुंबानां सपरिवाराणां क्षेम-स्थैर्य-विजय-अभय-आयुरारोग्यैश्वर्याभिवृद्ध्यर्थं द्विपद-

* जेथें जेथें जागा सोडिली आहे, तेथें योग्य तो देशकालादि योग्य तो शब्द म्हणावा. जसे— विरोधकृन्नाम संवत्सरे–दक्षिणायने –वर्षाऋतौ–श्रावणे मासे–शुक्ल पक्षे–अष्टम्यां तिथौ–भृगुवासरे–इत्यादि.

चतुष्पदसहितानां शान्त्यर्थं पुष्ट्यर्थं तुष्ट्यर्थं समस्तमंगलावाप्त्यर्थं समस्त-दुरितोपशान्त्यर्थं समस्ताभ्युदयार्थं च इष्टकामसंसिद्ध्यर्थं कल्पोक्तफलावाप्त्यर्थं मम इह जन्मनि जन्मजन्मांतरे च सकुटुंबस्य क्षेमस्थैर्यायुरारोग्यैश्वर्यादिवृद्धि-सर्वकामनिर्विघ्नसिद्धि- पुत्रपौत्रधनधान्यविद्याजययशसमृद्धिद्वारा श्रीमहा-विष्णुप्रमुख- श्री शिवशंकरप्रमुख- श्रीगणेशप्रमुख- श्री सूर्यनारायण प्रमुख- श्री देवीप्रमुख-[1] पंचायतनदेवताप्रीत्यर्थं यथाशक्ति यथाज्ञानेन यथामिलितोपचारद्रव्यैः पुरुषसूक्त-श्रीपुराणोक्तमंत्रैः ध्यानावाहनादिषोड-शोपचारैः पूजां अहं करिष्ये । तथा च आसनादि - दिग्रक्षणादि - कलशपूजनं शंखार्चनं घंटाराधनं दीपपूजनं च करिष्ये । शरीरशुद्ध्यर्थं पुरुषसूक्तन्यासं षडंगन्यासं च करिष्ये । आदौ निर्विघ्नतासिद्ध्यर्थं श्रीमहागणपतिस्मरणं च करिष्ये ।[2]

(असे म्हणून उदक ताम्हनांत सोडावें.)

६ श्रीमहागणपतिस्मरण

गणानां त्वा शौनको गृत्समदो गणपतिर्जगती । गणपतिस्मरणे विनियोगः॥

ॐ गणानां त्वा गणपतिं हवामहे कविं कवीनामुपमश्रवस्तमम् । ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पत आ नः शृण्वन्नूतिभिः सीद सादनम् ॥ (ऋ. २।२३।१)

ऋद्धिसिद्धिसहितं सांगं सपरिवारं सायुधं सशक्तिकं श्री महागणपतिं स्मरामि ॥

---

१ सर्व देव तुल्यबल आहेत एक देव मध्यें मांडणें हा एक क्रम आहे. वास्तव ' अमुक देवप्रमुख ' असें न म्हणता पाचही देवतांचीं नावें घेऊन ' देवताभ्यो नमः ' असे म्हणावे असे मत आहे, तथापि इष्ट वा परंपरित देव-देवतेचें नाव प्रथम घेऊन मग इतर देवतांचीं नावें घेणे चांगले. त्यात श्रेष्ठा-श्रेष्ठत्व भाव नाहीं.

२ पूजक पुरुषानें प्राणायाम करून संकल्प म्हणावा. पूजक स्त्रीनें फक्त आचमन करून संकल्प म्हणावा. तसेच स्त्रीपूजकानें वैदिक मंत्र न म्हणतां फक्त पुराणोक्त मंत्र म्हणत म्हणत पूजोपचार अर्पण करीत पूजाविधि संपवावा.

७ आसनकर्म

(जमिनीला हात लावून)

पृथिवीति मंत्रस्य मेरुपृष्ठ ऋषिः । कूर्मो देवता । सुतलं छंद ।
आसने विनियोग ॥

ॐ पृथ्वि त्वया धृता लोका देवि त्वं विष्णुना धृता ।
त्वं च धारय मां देवि पवित्रं कुरु चासनम् ॥

८ भूतोत्सादनः

[अपसर्पन्तु वामदेवो भूतान्यनुष्टुप् भूतोत्सादने विनियोगः ।]

अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भूमिसंस्थिताः ।
ये भूता विघ्नकर्तारस्ते नश्यंतु शिवाज्ञया ॥

अपक्रामन्तु भूतानि पिशाचाः सर्वतो दिशम् ।
सर्वेषामविरोधेन पूजाकर्म समारभे ॥

[डावा पाय भूमीस तीन वेळा लावावा आणि माडी घालून दोन्ही हातांनी न्यास करावे]

देवा आयान्तु । यातुधाना अपयान्तु ॥ विष्णो देवयजनं रक्षस्व इति भूमौ प्रादेशं कुर्यात् । येभ्यो माता इत्यस्य गय प्लात ऋषि । विश्वेदेवा देवता । जगती छन्दः । एवापित्र इत्यस्य वामदेवगौतम ऋषि । बृहस्पतिर्देवता । त्रिष्टुप् छन्द ।

९ मनुष्यगंधनिवारणे विनियोगः ।

ॐ येभ्यो माता मधुमत् पिन्वते पयः पीयूषं द्यौरदितिरद्रिबर्हाः ।
उक्थशुष्मान् वृषभरान्त्स्वप्नसस्ताँ आदित्याँ अनुमदा स्वस्तये ॥
(ऋ १०।६३।३)

ॐ एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्णे यज्ञैर्विधेम नमसा हविर्भिः ।
बृहस्पते सुप्रजा वीरवन्तो वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥
(ऋ. ४।५०।६)

१० षडंगन्यासः

ॐ यत्पुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन् ।
मुखं किमस्य कौ बाहू का ऊरू पादा उच्येते ॥ १ ॥

अंगुष्ठाभ्यां नमः । हृदयाय नमः ।

(तर्जनी, मध्यमा व अनामिका ह्या तीन बोटांनी हृदयाला स्पर्श करावा.)

ॐ ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः ॥
ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥ २ ॥

तर्जनीभ्यां नमः । शिरसे स्वाहा ।

(अंगुष्ठ व मध्यमा या दोन बोटांनी टाळूला स्पर्श करावा.)

ॐ चंद्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायत ।
मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च प्राणाद्वायुरजायत ॥ ३ ॥

मध्यमाभ्यां नमः । शिखायै वषट् ॥

(तर्जनी, मध्यमा व अंगुष्ठ ह्या मिळून शेंडीचे स्थानीं स्पर्श करावा.)

ॐ नाभ्या आसीदन्तरिक्षं शीर्ष्णो द्यौः समवर्तत ।
पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रात्तथा लोकाँ अकल्पयन् ॥ ४ ॥

अनामिकाभ्यां नमः । कवचाय हुम् ॥

(दोन्ही हातांच्या अंगुलींनीं स्कंधापासून नाभीपर्यंत भागाला स्पर्श करावा)

ॐ सप्तास्यांसन् परिधयस्त्रिः सप्त समिधः कृताः ।
देवा यद्यज्ञं तन्वाना अबध्नन्पुरुषं पशुम् ॥ ५ ॥

कनिष्ठिकाभ्यां नमः । नेत्रत्रयाय वौषट् ॥

(तर्जनी, मध्यमा व अनामिका ह्या तीन बोटांनीं दोन्ही नेत्राचे कोपरे व ललाट ह्यांना स्पर्श करणें.)

ॐ यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।
ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः ॥ ६ ॥

करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः । अस्त्राय फट् । (असे म्हणून दोन्ही हातांनीं तीन वेळ टाळी वाजवावी; अथवा डाव्या तळहातावर तर्जनी व मध्यमा या दोन बोटांनीं तीनदां टाळी वाजविणें.) भूर्भुवस्वरोम् इति दिग्बंधः ॥

११ कलशपूजा

(शुद्ध उदकानें भरलेल्या कलशावर तजवा पत्रा उपरा ठेवून पुढील मंत्र म्हणावेत)

ॐ आकलशेषु धावति पवित्रे परिषिच्यते । उक्थैर्यज्ञेषु वर्धते ।

अथवा

कलशस्य मुखे विष्णुः कंठे रुद्रः समाश्रितः ।
मूले तत्र स्थितो ब्रह्मा मध्ये मातृगणाः स्मृताः ।
कुक्षौ तु सागराः सर्वे सप्तद्वीपा वसुंधरा ।
ऋग्वेदोऽथ यजुर्वेदः सामवेदो ह्यथर्वणः ॥
अंगैश्च सहिताः सर्वे कलशं तु समाश्रिताः ।
अत्र गायत्री सावित्री शांतिपुष्टिकरी तथा ।
आयांतु देवपूजार्थं दुरितक्षयकारकाः ॥

गंगे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति ।
नर्मदे सिंधु कावेरी जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु ॥

श्री वरुणाय नमः । कलशदेवताभ्यो नमः । सकलपूजार्थे गंधाक्षतपुष्पाणि समर्पयामि ॥

[असें म्हणून कलशाला गंध, अक्षता, फूल, तुळशीपत्र घालावें आणि धेनुमुद्रा दाखवून पुढील श्लोक म्हणून कलशाची प्रार्थना करावी.]

कलशः कीर्तिमायुष्यं प्रज्ञां मेधां श्रियं बलं ।
योग्यतां पापहानिं च पुण्यं वृद्धिं च यच्छति ॥
सर्वतीर्थमयो यस्मात्सर्वदेवमयो यतः ।
अतो हरिप्रियोऽसि त्वं पूर्णकुंभ नमोऽस्तु ते ॥

१२ शंखपूजा

शंखादौ चंद्रदैवत्यं कुक्षौ वरुणदेवता ।
पृष्ठे प्रजापतिश्चैव अग्रे गंगा सरस्वती ॥
त्रैलोक्ये यानि तीर्थानि वासुदेवस्य चाज्ञया ।
शंखे तिष्ठंति विप्रेंद्र तस्माच्छंखं प्रपूजयेत् ॥
त्वं पुरा सागरोत्पन्नो विष्णुना विधृतः करे ।
नमितः सर्वदेवैश्च पांचजन्य नमोऽस्तु ते ॥

ॐ पांचजन्याय विद्महे पावमानाय धीमहि ।
तन्नः शंखः प्रचोदयात् ॥

शंखदेवताभ्यो नमः । सकलपूजार्थे गंधपुष्पतुलसीपत्रं समर्पयामि ॥

(असे म्हणून शंखाला गंध, पुष्प, तुळसीपत्र घालावें आणि शंखमुद्रा दाखवून नमस्कार करावा. शंख पूजकाच्या उजव्या हाताला देवतेकडे मुख करून त्यांत पाणी घालून ठेवावा.)

१३ घंटापूजा

घंटानाद कुर्यात् (घंटा वाजवावी) आणि—

आगमार्थं तु देवानां गमनार्थं तु रक्षसाम्।
कुर्वे घंटारवं तत्र देवताह्वानलक्षणम् ॥

घंटायै नमः। सकलपूजार्थे गंधाक्षतपुष्पं समर्पयामि ॥

(हा मंत्र म्हणून घंटेला गंध, फूल, अक्षता घालाव्यात. घंटा पूजकाने आपल्या डाव्या बाजूस पण देवाचेजवळ ठेवावी व वाजवावी)

१४ दीपपूजा

ॐ दिवे दिवे सुदृशीरन्यमर्धं कृष्णा असेधदपसद्मनोजाः।
अहं दासा वृषभोवस्नयंतो दब्रजे वर्चिनं शंबरं च ॥

भो दीप ब्रह्मरूपस्त्वं ज्योतिषां प्रभुरव्ययः।
अतस्त्वां स्थापयाम्यत्र मम शांतिप्रदो भव * ॥
त्वं ज्योतिः सर्वदेवानां तेजसां तेज उत्तमम्।
आत्मज्योतिः परंधाम दीप तुभ्यं नमो नमः ॥
यावत्पूजा समाप्ति स्यात्।
तावत्त्व सुस्थिरा भव ॥

दीपदेवतायै नमः। सकलपूजार्थे गंधाक्षतपुष्पं समर्पयामि ॥

(असे म्हणून समईतील दीपदेवतेला गंध फूल अक्षता घालून नमस्कार करावा समई किंवा तेलाचा दिवा देवाचे डावीकडे ठेवावा.)

मंडप पूजा (देव्हारा)

उत्तप्तोज्ज्वलकांचनेन रचितं तुंगांगरंगस्थल
शुद्धस्फाटिकभित्तिकाविलसितैस्तंभैश्च हैमैः शुभैः।
मुक्ताजालविलंबिमंडपयुतं वज्रैश्च सोपानकैः।
नानारत्नविराजितैश्च कलशैरत्यन्तशोभावहैः ॥ १ ॥

---

* या चरणाऐवजी ' आरोग्यं देहि पुत्रांश्च सर्वार्थांश्च प्रयच्छ मे। दीपाय नमः ' असाही चरण म्हणतात

द्वारैश्चामररत्नराजखचितैः शोभायद्देमैर्डितं
रत्नाद्यैरपि शंखपद्मधवलप्रख्याजितस्वास्तिकैः ।
माणिक्योज्ज्वलदीपदीप्तिविलसल्लक्ष्मीविलासास्पदं
ध्यायेन्मंडपमर्चनेषु सकलेष्वेवंविध साधकः ॥ २ ॥

मंडपदेवताभ्यो नमः । गधाक्षतपुष्पं समर्पयामि ॥ देव्हारा नसल्यास हे म्हणू नये.

[हे श्लोक म्हणून देव्हाऱ्याला गंधफूल घालावे यांप्रमाणें पूजा झाल्यावर–]

१५ पूजासाहित्य शुद्धीकरण

(शंखातील व कलशातील उदक तुलशीपत्राने सर्व पूजा–साहित्यावर व तसेच स्वतःच्या डोक्यावरहि)

अपवित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थां गतोऽपि वा ।
यः स्मरेत्पुंडरीकाक्षं स बाह्याभ्यंतरः शुचिः ।

(हा मंत्र म्हणून प्रोक्षण करावे.)

१६ देवता ध्यानमन्त्र

श्री विष्णुध्यानं

शांताकारं भुजगशयनं पद्मनाभं सुरेशं
विश्वाधारं गगनसदृशं मेघवर्णं शुभांगम् ।
लक्ष्मीकान्तं कमलनयनं योगिभिर्ध्यानगम्यं
वन्दे विष्णुं भवभयहरं सर्वलोकैकनाथम् ॥ १ ॥

श्री शिवध्यानं

ध्यायेन्नित्यं महेशं रजतगिरिनिभं चारुचंद्रावतंसं
रत्नाकल्पोज्ज्वलांगं परशुमृगवराभीतिहस्तं प्रसन्नम् ।
पद्मासीनं समंतात् स्तुतममरगणैर्व्याघ्रकृत्तिं वसानं
विश्वाद्यं विश्ववंद्यं निखिलभयहरं पंचवक्त्रं त्रिनेत्रम् ॥ २ ॥

श्री गणपतिध्यानं

गजवदनमचिंत्यं तीक्ष्णदंष्ट्रं त्रिनेत्रं
बृहदुदरमशेषं भूतिराजं पुराणम् ।
अमरवरसुपूज्यं रक्तवर्णं सुरेशं
पशुपतिसुतमीशं विघ्नराजं नमामि ॥ ३ ॥

श्री सूर्यध्यानं

ध्येयः सदा सवितृमंडलमध्यवर्ती
नारायणः सरसिजासनसंनिविष्टः ।
केयूरवान् मकरकुंडलवान् किरीटी
हारी हिरण्मयवपुर्धृतशंखचक्रः ॥ ४ ॥

श्री देवीध्यानं

नमो देव्यै महादेव्यै शिवायै सततं नमः ।
नमः प्रकृत्यै भद्रायै नियताः प्रणताः स्म ताम् ॥ ५ ॥
या सा पद्मासनस्था द्विभुजकटितटी पद्मपत्रायताक्षी
गंभीरावर्तनाभिस्तनभरनमिता शुभ्रवस्त्रोत्तरीया ।
लक्ष्मीर्दिव्यैर्गजेंद्रैर्मणिगणखचितैस्नापिता हेमकुंभैः
नित्यं सा पद्महस्ता मम वसतु गृहे सर्वमांगल्ययुक्ता ॥

[याप्रमाणे आपले जे मुख्य आराध्यदैवत असेल त्याचे ध्यान प्रथम करून नंतर बाकीच्या देवतांचे ध्यान करावे. सर्व श्लोक म्हणून झाल्यावर आपापल्या प्रमुख आराध्य दैवताप्रमाणे —]

पूजाविधि–पूर्वाराधन

श्री महाविष्णु– श्री शंकर– श्री गणपति– श्री सूर्यनारायण– श्री देवी–
प्रमुखपंचायतनदेवताभ्यो नमः । ध्यायामि । ध्यानं समर्पयामि ॥

(असे म्हणून हात जोडावे.)

यापुढें पूजाविधानांतील मंत्र– (वैदिक व पौराणिक) निराळ्या टाइपांत दिले आहेत. दोन्हीचाही किंवा इष्ट वाटतील त्या मंत्रांचा उपयोग करावा. (स्त्री पूजकांनीं पुराणोक्त मंत्र म्हणावे.) महिम्न वा सहस्रनाम हीं पौराणिक आहेत.

आवाहनम्

ॐ सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
स भूमिं विश्वतो वृत्वाऽत्यतिष्ठद्दशांगुलम् ॥ १ ॥
(ऋ० १०।९०)

आगच्छ देव देवेश तेजोराशे जगत्पते ।
क्रियमाणां मया पूजां गृहाण सुरसत्तम ॥

अथवा

आगच्छ भगवन् देव स्थाने चात्र स्थिरो भव । यावत्पूजां करिष्यामि तावत्वं सन्निधो भव ॥ (अभिमुखो भव, सुप्रसन्नो भव, वरदो भव, असेही म्हटलें जातें,) ×

ॐ श्री— देवताभ्यो नमः । आवाहनार्थे अक्षतान् पुष्पांजलिं समर्पयामि ॥

आसनम्

ॐ पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम् ।
उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति ॥ २ ॥

नानारत्नसमायुक्तं कार्तस्वरविभूषितम् ।
आसनं देवदेवेश प्रीत्यर्थं प्रतिगृह्यताम् ॥

× आवहनादि उपचाराच्या वेळीं आपल्या इष्टदेवतेला वा पंचायनातील इष्ट देवतेला "ॐ श्री गणपतये नमः" "ॐ श्री महालक्ष्म्यै नमः" असे चतुर्थ्यंत शब्द उच्चारून अथवा ॐ श्री अमुक देवताभ्यो नमः असे म्हणून. 'आवाहनार्थे अक्षतान्' आसनार्थे तुळसीपत्रं समर्पयामि असे 'पुरुषसूक्ताचा तोतो मंत्र म्हणून मगच म्हणावे व तो तो पदार्थ अर्पावा

अथवा

रम्यं सुशोभनं दिव्यं सर्वसौख्यकरं शुभम् । आसनं च मया दत्तं गृहाण परमेश्वर ॥

ॐ श्री— देवताभ्यो नमः । आसनार्थे पुष्पाक्षतान् समर्पयामि ॥

पाद्यम्

ॐ एतावानस्य महिमाऽतो ज्यायाँश्च पूरुषः ।
पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ॥ ३ ॥

पाद्यं गृहाण देवेश सर्वक्षेमसमर्थ भो ।
भक्त्या समर्पितं देव लोकनाथ नमोऽस्तु ते ॥

अथवा

उष्णोदकं निर्मलं च सर्वसौगंधसंयुतम् । पादप्रक्षालनार्थाय दत्तं मे प्रतिगृह्यताम् ॥ किंवा सर्वतीर्थसमानीतं पाद्यं गंधादिसंयुतम् । गृहाणेदं भगवन् भक्तवत्सलम् ॥

ॐ श्री— नमः । पाद्यं समर्पयामि ॥

अर्घ्यम्

ॐ त्रिपादूर्ध्व उदैत्पुरुषः पादोऽस्येहाभवत्पुनः ।
ततो विष्वङ् व्यक्रामत्साशनानशने अभि ॥ ४ ॥

नमस्ते देवदेवेश नमस्ते धरणीधर ।
नमस्ते जगदाधार अर्घ्यं नः प्रतिगृह्यताम् ॥

अथवा

अर्घ्यम् गृहाण देवेश गंधपुष्पाक्षतैः सह । करुणाकर मे देव गृहाणार्घ्यं नमोऽस्तु ते ॥ किंवा अर्घ्यं च फलसंयुक्तं गंधपुष्पाक्षतैर्युतम् । नमस्तेऽस्तु करुणानिधे ॥

ॐ श्री— नमः । अर्घ्यं समर्पयामि ॥

×

आचमनीयम्

ॐ तस्माद्विराळजायत विराजो अधि पूरुषः ।
स जातो अत्यरिच्यत पश्चाद्भूमिमथो पुरः ॥ ५ ॥

कर्पूरवासितं तोयं मन्दाकिन्याः समाहृतम् ।
आचम्यतां जगन्नाथ मया दत्तं हि भक्तितः ॥

अथवा

सर्वतीर्थसमायुक्तं सुगंधि निर्मलं जलम् । आचम्यतां मया दत्तं गृहाण परमेश्वर ॥
ॐ श्री— नमः । आचमनीयं समर्पयामि ॥

स्नानम्

ॐ यत्पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमतन्वत ।
वसन्तो अस्यासीदाज्यं ग्रीष्म इध्मः शरद्धविः ॥ ६ ॥

गंगासरस्वतीरेवापयोष्णीनर्मदाजलैः ।
स्नापितोऽसि मया देव तथा शांतिं कुरुष्व मे ॥

अथवा

गंगादिसर्वतीर्थेभ्य आनीतं तोयमुत्तमम् । भक्त्या समर्पितं तुभ्यं स्नानायाभीष्टदायकम् ॥
ॐ श्री— नमः । स्नानीयं समर्पयामि ॥

पंचामृतस्नान

(यानंतर पंचामृताने स्नान घालावे.)

पयः स्नानम्

ॐ आ प्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोम वृष्ण्यम् ।
भवा वाजस्य संगथे ॥ (ऋ. १।९१।१६)

कामधेनोः समुद्भूतं देवर्षिपितृतृप्तिदम् ।
पयो ददामि देवेश स्नानार्थं प्रतिगृह्यताम् ॥

अथवा *

ॐ श्री— नमः । स्नानार्थे पयःस्नानं समर्पयामि ॥ पयःस्नानानंतरं शुद्धोदकस्नानं समर्पयामि । शुद्धोदकस्नानानंतरं आचमनीयं समर्पयामि । सकलपूजनार्थे गंधाक्षतपुष्पाणि समर्पयामि ॥

दधिस्नानम्

ॐ दधिक्राव्णो॑ अकारिषं जि॒ष्णोरश्व॑स्य वा॒जिनः॑ ।
सु॒र॒भि नो॒ मुखा॑ कर॒त्प्र ण॒ आयूं॑षि तारिषत् ॥ (ऋ. ४।३९।६)

चंद्रमंडलसंकाशं सर्वदेवप्रियं दधि ।
स्नानार्थं ते मया दत्तं प्रीत्यर्थं प्रतिगृह्यतां ॥

अथवा

पयसस्तु समुद्भूतं मधुराम्लं शशिप्रभम् । दध्यानीतं मया देव स्नानार्थं प्रतिगृह्यताम् ॥

ॐ श्री नमः । दधिस्नानं समर्पयामि ॥ दधिस्नानानंतरं शुद्धोदकस्नानं समर्पयामि । सकलपूजार्थे गंधाक्षतपुष्पाणि समर्पयामि ॥

---

* नित्याच्या पंचोपचार पूजेच्या वेळीं (स्नान–गंध, पुष्प–धूप दीप व नैवेद्य या प्रकारच्या पूजेंत) पंचामृतस्नानाची जरुरी नाहीं. विशेष नैमित्तिक पूजेमध्यें (जसें संकष्टी, गणेशचतुर्थी–घटस्थापना–दसरा इ. इ.) पंचामृत-स्नान देवतांना घालावें. पंचामृताचे पाचही पदार्थ एकत्र करून स्नान न घालणे बरें. क्वचित् घातलें तर पुढील मंत्र म्हणत स्नान घालावें. तो श्लोक असा :—

'पयो दधि घृतं चैव मधुशर्करायुतम् । पंचामृतेन स्नपनं क्रियतां परमेश्वर' पंचामृतं मयानीतं स्नानार्थं प्रतिगृह्यताम् ॥ १ ॥" पण असो कृति गैर आहे.

घृतस्नानम्

ॐ घृतं मिमिक्षे घृतमस्य योनिर्घृते श्रितो घृतम्वस्य धाम।
अनुष्वधमा वह मादयस्व स्वाहाकृतं वृषभ वक्षि हव्यम्॥
(ऋ. २।३।११)

आज्यं सुराणामाहार आज्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम्।
आज्यं पवित्रं परमं स्नानार्थं प्रतिगृह्यताम्॥

किंवा

नवनीतसमुत्पन्नं सर्वसंतोषकारकम्। घृतं तुभ्यं प्रदास्यामि स्नानार्थं प्रतिगृह्यताम्॥

ॐ श्री— नमः। घृतस्नानं समर्पयामि॥

घृतस्नानानंतरं शुद्धोदकस्नानं समर्पयामि॥ सकलपूजार्थे गंधाक्षतपुष्पाणि समर्पयामि॥

मधुस्नानम्

ॐ मधु वाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः।
माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः॥
मधु नक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवं रजः।
मधु द्यौरस्तु नः पिता॥
मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाँ अस्तु सूर्यः।
माध्वीर्गावो भवन्तु नः॥ (ऋ. १।९०।६–८)

सर्वौषधिसमुत्पन्नं पीयूषसदृशं मधु।
स्नानार्थं ते प्रयच्छामि गृहाण परमेश्वर॥

किंवा

तरुपुष्पसमुद्भूतं सुस्वादु मधुरं मधु। तेजः पुष्टिकरं दिव्यं स्नानार्थं प्रतिगृह्यताम्॥

ॐ श्री— नमः। मधुस्नानं समर्पयामि॥

मधुस्नानानंतरं शुद्धोदकस्नानं समर्पयामि॥ सकलपूजार्थे गंधाक्षतपुष्पाणि समर्पयामि॥

शर्करास्नानम्

ॐ स्वादुः पवस्व दिव्याय जन्मने स्वादुरिन्द्राय सुहवीतुनाम्ने ।
स्वादुर्मित्राय वरुणाय वायवे बृहस्पतये मधुमाँ अदाभ्यः ॥
(ऋ. ९।८५।६)

इक्षुदंडसमुद्भूतदिव्यशर्करया हरिम् ।
स्नापयामि महाभक्त्या प्रीतो भव सुरेश्वर ॥

किंवा

इक्षुसारसमुद्भूता शर्करा पुष्टिकारका । मलापहारिका दिव्या स्नानार्थं प्रतिगृह्यताम् ॥

ॐ श्री— नमः । शर्करास्नानं समर्पयामि ॥ शर्करास्नानानंतरं शुद्धोदकस्नानं समर्पयामि ॥ सकलपूजार्थे गंधाक्षतपुष्पाणि समर्पयामि ॥

ॐ गंधद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम् ।
ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोपह्वये श्रियम् ॥ (श्रीसूक्त ९)

कर्पूरैलासमायुक्तं सुगंधद्रव्यसंयुतम् ।
गंधोदकं मया दत्तं स्नानार्थं प्रतिगृह्यताम् ॥

किंवा

मलयाचलसमुद्भूतं चंदनागरुसंभवम् । चंदनं देवदेवेश स्नानार्थं प्रतिगृह्यताम् ॥

ॐ श्री— नमः । गंधोदकस्नानं समर्पयामि ॥ गंधोदकस्नानानंतरं शुद्धोदकस्नानं समर्पयामि ।

(शुद्धोदक स्नानाच्या वेळीं खालील मंत्र म्हणावेत.)

ॐ आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन ।
महे रणाय चक्षसे ।
यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः ।
उशतीरिव मातरः ।

तस्मा अरं गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ ।
आपो जनयथा च नः । (ऋ. १०।९।१-३)

स्नानार्थं जलमानीतं शीतमुष्णं यथारुचि ।
सुगंधितं सर्वनदीतीर्थेभ्यः प्रतिगृह्यताम् ॥

प्रत्येक पदार्थस्नानाच्या शेवटीं "ॐ भूर्भुवः स्वः श्री अमुक पंचायतन देवताभ्यो नमः— अमुक स्नानं समर्पयामि" असें म्हणून पुन: दुसऱ्या स्नानपदार्थ मंत्राला आरंभ करावयाचा.

ॐ श्री— नमः । शुद्धोदकस्नानं समर्पयामि ॥
ॐ श्री— आचमनीयं समर्पयामि ।
ॐ श्री— गंधाक्षतपुष्पाणि समर्पयामि । धूपं समर्पयामि । दीपं समर्पयामि ॥
ॐ श्री— पंचामृतशेषनैवेद्यं समर्पयामि ॥ (आणि नमस्कार करावा.)

अनेन पूर्वाराधनेन ॐ श्री अमुक देवता प्रीयताम् ।

(असें म्हणून पाणी सोडावें.)

इतरे निर्माल्यं विसृज्य महाभिषेकं कुर्यात् ।

महाभिषेकस्नान व पूजासाहित्य समर्पणम्

या महाभिषेक स्नानाच्या वेळीं निरनिराळ्या देवतांचीं निरनिराळीं सूक्तें आहेत, तीं म्हणतात—

श्री विष्णुसाठीं— पुरुषसूक्त, पवमान
श्री शंकरासाठीं— रुद्रसूक्त,
श्री गणपतिसाठीं— गणपत्यथर्वशीर्षसूक्त,
श्री सूर्यासाठीं— सौरसूक्त, आणि
श्री देवीसाठीं— श्रीसूक्त, इत्यादि

पुरुषसूक्त हें सर्वसाधारणपणे इतर देवतानाहि महाभिषेक करताना म्हणतात. पंचायतनपूजेंत हीं सर्व सूक्तें म्हणावीत; पण आपल्या मुख्य देवतेचें

सूक्त प्रथम म्हणून मग पुरुषसूक्ताने अभिषेक संपवावा. देवतांची सूक्तें अगर पुरुषसूक्त म्हणून झाल्यावर हें अभिषेकस्नान संपवावयाचें असतें, त्यावेळीं खालील मंत्र म्हणावा—

ॐ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नेस्तेजसा सूर्यस्य वर्चसेन्द्रस्येंद्रियेणाभिषिंचामि ।
बलाय श्रियै यशसेऽन्नाद्याय ।

ॐ भूर्भुवः स्वः अमृताभिषेकोऽस्तु ।
शांतिः पुष्टिस्तुष्टिश्चास्तु ॥

श्री— देवताभ्यो नमः । महाभिषेकस्नानं समर्पयामि । महाभिषेकस्नानानंतरं शुद्धोदकस्नानं समर्पयामि । महाभिषेकस्नानानंतरं आचमनीयं समर्पयामि ॥

[नंतर देवाच्या मूर्ति स्वच्छ धुतलेल्या वस्त्रानें पुसून आपापल्या जागीं ठेवाव्यात. त्यावेळीं पुढील मंत्र म्हणावा—]

ॐ तदस्तु मित्रावरुणा तदग्ने शं योरस्मभ्यमिदमस्तु शस्तम् ।
अशीमहि गाधमुत प्रतिष्ठां नमो दिवे बृहते सादनाय ॥
(ऋ. ५.४७।७)

गृहा वै प्रतिष्ठासूक्तं तत्प्रतिष्ठिततमया वाचा शंस्तव्यं तस्माद्यद्यपि दूर इव पशूँल्लभते गृहानेवैनानाजिगमिषति गृहा हि पशूनां प्रतिष्ठा प्रतिष्ठा ॥

ॐ नर्यप्रजां मे गोपाय ॥ अमृतत्वाय जीवसे ॥
जातां जनिष्यमाणां च ॥ अमृते सत्ये प्रतिष्ठिताम् ॥

ॐ श्री— नमः ॥ सुप्रतिष्ठितमस्तु ॥ सुमुहूर्तमस्तु ॥

वस्त्रम्

ॐ तं यज्ञं बर्हिषि प्रौक्षन्पुरुषं जातमग्रतः ।
तेन देवा अयजंत साध्या ऋषयश्च ये ॥ ७ ॥

सर्वभूषाधिके सौम्ये लोकलज्जानिवारणे ।
मयोपपादिते तुभ्यं वाससी प्रतिगृह्यताम् ॥

ॐ श्री— नमः । कार्पासवस्त्रोपवस्त्रं समर्पयामि ॥

यज्ञोपवीतम्

ॐ तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः संभृतं पृषदाज्यम् ।
पशून् तांश्चक्रे वायव्यानारण्यान्ग्राम्याश्च ये ॥ ८ ॥

देवदेव नमस्तेऽस्तु त्राहि मां भवसागरात् ।
ब्रह्मसूत्रं सोत्तरीयं गृहाण पुरुषोत्तम ॥

ॐ श्री— नमः । यज्ञोपवीतं, यज्ञोपवीतार्थे अक्षतान् समर्पयामि ॥

हरिद्राकुंकुमादि

हरिद्रा स्वर्णवर्णाभा सर्वसौभाग्यदायिनी ।
सर्वालंकारमुख्या हि देवि त्वं प्रतिगृह्यताम् ॥

ॐ श्री— नमः । हरिद्रां समर्पयामि ।

हरिद्राचूर्णसंयुक्तं कुंकुमं कामदायकम् ।
वस्त्रालंकरणं सर्वं देवि त्वं प्रतिगृह्यताम् ॥

ॐ श्री— नमः । कुंकुमं समर्पयामि ॥

कज्जलं कामिकं रम्यं कामिनीकामसंभवम् ।
नेत्रयोर्भूषणार्थाय कज्जलं प्रतिगृह्यताम् ॥

ॐ श्री— नमः । कज्जलं समर्पयामि ॥

उदितारुणसंकाशं जपाकुसुमसंनिभम् ।
सीमंतभूषणार्थाय सिंदूरं प्रतिगृह्यताम् ॥

ॐ श्री— नमः । सिंदूरं समर्पयामि ॥

मांगल्यतंतुर्मणिभिर्मुक्ताफलविराजितम् ।
कण्ठस्य भूषणार्थाय कण्ठसूत्रं प्रगृह्यताम् ॥

ॐ श्री— नमः। कण्ठसूत्रं समर्पयामि ॥

काचस्य निर्मितं दिव्यं कङ्कणं च सुरेश्वरि।
हस्तालंकरणार्थाय कंकणं प्रतिगृह्यताम् ॥

ॐ श्री— नमः। कंकणं समर्पयामि ॥

अलंकारान्मया देवि सुवर्णेन विनिर्मितान्।
प्रीत्यर्थं तव देवेशि भूषण प्रतिगृह्यताम् ॥

ॐ श्री— नमः। नानाभूषणानि समर्पयामि ॥

नानाभरणशोभाढ्य नानारत्नोपशोभितम्।
अर्पितं च मया देवि ताडपत्रं प्रगृह्यताम् ॥

श्री— नमः। ताडपत्रं समर्पयामि।

ॐ अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुं ज्याया हेतिं परिबाधमानः।
हस्तघ्नो विश्वा वयुनानि विद्वान्पुमान्पुमांसं परि पातु विश्वतः ॥

(ऋ ६।७५।१४)

ज्योत्स्नापते नमस्तुभ्यं नमस्ते विश्वरूपिणे।
नानापरिमलद्रव्यं गृहाण परमेश्वर ॥

श्री— नमः। नानापरिमलसुवासिकद्रव्याणि समर्पयामि ॥

(ऋ. १०।९०)

ॐ तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे।
छंदांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ॥ ९ ॥

श्रीखंड चंदनं दिव्यं गंधाढ्यं सुमनोहरम्।
विलेपनं सुरश्रेष्ठ चंदनं प्रतिगृह्यताम् ॥

ॐ श्री— नमः। विलेपनार्थे चंदनं समर्पयामि ॥

(गणपतीला व देवी ह्यांना हळद, कुंकू हे पदार्थ नित्याच्या पूजेतही हवेत. गणपतीला लाल गंध व लालफूल आणि असेल तर शेंदूर वहावा.)

[या वेळी देवीच्या मूर्तीला गंध लावण्याच्या ऐवजी अथवा गंधाबरोबर हळद-कुंकू लावण्याचीहि प्रथा आहे]

अक्षतास्तंडुलाः शुभ्राः कुंकुमेन विराजिताः ।
मया निवेदिता भक्त्या गृहाण परमेश्वर ॥
ॐ श्री— नमः । सर्वालंकारार्थे अक्षतान् समर्पयामि ॥

ॐ तस्मादश्वा अजायंत ये के चोभयादतः ।
गावो ह जज्ञिरे तस्मात्तस्माज्जाता अजावयः ॥ १० ॥

माल्यादीनि सुगंधीनि मालत्यादीनि वै प्रभो ।
मया हृतानि पूजार्थं पुष्पाणि प्रतिगृह्यताम् ॥
सेवंतिकाबकुलचंपकपाटलाब्जैः
पुन्नागजातिकरवीररसालपुष्पैः ।
बिल्वप्रवालतुलसीदलमालतीभिः
त्वां पूजयामि जगदीश्वर मे प्रसीद ॥
ॐ श्री— नमः । नानाविधपुष्पाणि समर्पयामि ॥

(शाळिग्रामाला अक्षता, विष्णूला धोत्र्याचें व रुईचें फूल, गणपतीला तुळशी, देवीला दुर्वा आणि सूर्याला बेल ही वर्ज्य आहेत.)

ॐ यत्पुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन् ।
मुखं किमस्य कौ बाहू का ऊरू पादा उच्येते ॥ ॥ ११ ॥

वनस्पतिरसोद्भूतो गंधाढ्यो गंधः उत्तमः ।
आघ्रेयः सर्वदेवानां धूपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥
ॐ श्री— नमः । धूपं समर्पयामि ॥

घ्रा आघ्रापयामि असें म्हणत डाव्या हाताने घंटा वाजवीत ओंवाळावें.

ॐ ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः ।
ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥ ॥ १२ ॥

आज्यं च वर्तिसंयुक्तं वह्निना योजितं मया ।
दीपं गृहाण देवेश त्रैलोक्यतिमिरापह ॥

भक्त्या दीपं प्रयच्छामि देवाय परमात्मने ।
त्राहि मां निरयाद्घोराद्दीपज्योतिर्नमोऽस्तु ते ॥

श्री— नमः । दीपं समर्पयामि ॥

क्रिया

सुप्रकाश महादीपं सर्वतस्तिमिरापह ।
सबाह्याभ्यंतरं ज्योतिर्दीपोयं प्रतिगृह्यताम् ॥

(डाव्या हातानें घंटा वाजवीत असतां, व अंगुलिमुद्रेनें बोट आणि आंगठा ह्यामध्यें नीरांजन धरून देवाच्या पायापासून मस्तकापर्यंत ओंवाळावें. पुन्हा दिवा देवाच्या उजव्या बाजूस ठेवावा.)

ॐ चंद्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायत ।
मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च प्राणाद्वायुरजायत ॥ ॥ १३ ॥

नैवेद्यं गृह्यतां देव भक्तिं मे ह्यचलां कुरु ।
ईप्सितं मे वरं देहि परत्र च परां गतिम् ॥
शर्कराखंडखाद्यानि दधिक्षीरघृतानि च ।
आहारं भक्ष्यभोज्यं च नैवेद्यं प्रतिगृह्यताम् ॥

ॐ श्री— नमः । नैवेद्यं समर्पयामि ॥

नैवेद्याचे पदार्थ देवापुढें ठेवण्यापूर्वी जमिनीवर पाण्यानें चौकोनी मंडल करून त्यावर नैवेद्याचे पदार्थ ठेवून त्या त्या पदार्थाचें नांव घ्यावें व 'समर्पयामि' असे म्हणून मृगीमुद्रा करून पुढें दिल्याप्रमाणें अर्पण करावें. अर्पण करितांना डोळे मिटून डोळ्यासमोर देवमूर्ति आणून देवाला निदान सहा घास देत आहोंत अशी कल्पना करावी.)

ॐ प्राणाय स्वाहा । ॐ अपानाय स्वाहा । ॐ व्यानाय स्वाहा ।
ॐ उदानाय स्वाहा । ॐ समानाय स्वाहा । ॐ ब्रह्मणे स्वाहा ॥

एलोशीरलवंगादिकर्पूरपरिवासितम् ।
प्राशनार्थं कृतं तोयं गृहाण गणनायक ॥

नैवेद्यमध्ये पानीयं समर्पयामि ।

ॐ प्राणाय स्वाहा । ॐ अपानाय स्वाहा । ॐ व्यानाय स्वाहा ।
ॐ उदानाय स्वाहा । ॐ समानाय स्वाहा । ॐ ब्रह्मणे स्वाहा ॥

उत्तरापोशनं समर्पयामि ॥ हस्तप्रक्षालनं समर्पयामि ॥ मुखप्रक्षालनं समर्पयामि ॥ आचमनं समर्पयामि ॥ करोद्वर्तनार्थे चंदनं समर्पयामि ॥

* पूगीफलं महद्दिव्यं नागवल्लीदलैर्युतम् ।
कर्पूरैलासमायुक्तं तांबूलं प्रतिगृह्यताम् ॥

श्री— नमः । मुखवासार्थे पूगीफलतांबूलं समर्पयामि ॥

हिरण्यगर्भगर्भस्थं हेमबीजं विभावसोः ।
अनंतपुण्यफलदमतः शांतिं प्रयच्छ मे ॥

श्री— नमः । सुवर्णपुष्पदक्षिणां समर्पयामि ॥

बीजपूराम्रपनसखर्जूरीकदलीफलम् ।
नारिकेलफलं दिव्यं गृहाण गणनायक ॥
इदं फलं मया देव स्थापितं पुरतस्तव ।
तेन मे सुफलावाप्तिर्भवेज्जन्मनि जन्मनि ॥
फलेन फलितं सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
तस्मात्फलप्रदानेन सफलाश्च मनोरथाः ॥

श्री— नमः । नारिकेलादिफलानि समर्पयामि ॥

(जें फळ असेल तो शब्द उच्चारून अर्पण करावा.)

ॐ श्रिये जातः श्रिय आ निरियाय श्रियं वयो जरितृभ्यो दधाति ।
श्रियं वसाना अमृतत्वमायन् भवंति सत्या समिथा मितद्रौ ॥
(ऋ. ९।९४।४)

श्रिय एवैनं तच्छ्रियामादधाति संततमृचा वषट् कृत्यं ।
संतत्यै संधीयते प्रजया पशुभिर्य एवं वेद ॥

* (नित्यच्या पूजेंत ताम्बूल, दक्षिणा व फळ हे उपचार असावे असे नाहीं)

याज्यया यजाति प्रत्तिर्वै याज्या पुण्यैव लक्ष्मीः ।
पुण्यामेव तल्लक्ष्मीं संभावयति पुण्यां लक्ष्मीं संस्कुरुते ॥
कर्पूरदीपं सुमनोहरं प्रभो ददामि ते देववर प्रसीद ।
पापांधकारं त्वरितं निवारय प्रज्ञानदीपं मनसि प्रदीपय ॥
चंद्रादित्यो च धरणिर्विद्युदग्निस्तथैव च ।
त्वमेव सर्वज्योतींषि आर्तिक्यं प्रतिगृह्यताम् ॥
कर्पूरगौरं करुणावतारं संसारसारं भुजगेन्द्रहारम् ।
सदा वसन्तं हृदयारविंदे भवं भवानीसहितं नमामि ॥
ॐ श्री— नमः । महानीराजनदीपं कर्पूरार्तिक्यदीपं समर्पयामि ॥

(ऋ. १०।९०)

ॐ नाभ्या आसीदंतरिक्षं शीर्ष्णो द्यौः समवर्तत ।
पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रात्तथा लोकाँ अकल्पयन् ॥ १४ ॥
नमः सर्वहितार्थाय जगदाधारहेतवे ।
साष्टांगोऽयं प्रणामस्ते प्रयत्नेन मया कृतः ॥
नमस्कारान्प्रकुर्वेऽहं मनसा वचसा दृशा । भूमिसंलग्नहृद् पादकाष्ठ—काद्यानुकान् ॥
नमोऽस्त्वनंताय सहस्रमूर्तये सहस्रपादाक्षिशिरोरुबाहवे ।
सहस्रनाम्ने पुरुषाय शाश्वते सहस्रकोटियुगधारिणे नमः ॥
श्री— नमः । नमस्कारान् समर्पयामि ॥

ॐ सप्तास्यासन्परिधयस्त्रिः सप्त समिधः कृताः ।
देवा यद्यज्ञं तन्वाना अबध्नन् पुरुषं पशुम् ॥ ॥ १५ ॥
यानि कानि च पापानि जन्मांतरकृतानि च ।
तानि तानि विनश्यंति प्रदक्षिणपदे पदे ॥
अन्यथा शरणं नास्ति त्वमेव शरणं मम । तस्मात्कारुण्य भावेन रक्ष रक्ष परमेश्वर ।।
ॐ श्री— नमः । प्रदक्षिणां समर्पयामि ॥

ॐ यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।
ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः ॥
॥ १६ ॥

करचरणकृतं वाक्कायजं कर्मजं वा
श्रवणनयनजं वा मानसं वापराधम् ।
विहितमविहितं वा सर्वमेतत्क्षमस्व
जय जय करुणाब्धे श्रीमहादेवशंभो ॥

श्री— नमः मंत्रपुष्पं समर्पयामि ॥

मंत्रपुष्प–राष्ट्रीय–प्रार्थना

ॐ राजाधिराजाय प्रसह्यसाहिने । नमो वयं वैश्रवणाय कुर्महे ।
स मे कामान्कामकामाय मह्यम् । कामेश्वरो वैश्रवणो ददातु ।
कुबेराय वैश्रवणाय । महाराजाय नमः ॥ (तै. आ. १–३१–६)

ॐ स्वस्ति । साम्राज्यं भौज्यं स्वाराज्यं वैराज्यं पारमेष्ठ्यं राज्यं
माहाराज्यमाधिपत्यमयं समन्तपर्यायी स्यात् सार्वभौमः
सार्वायुष आन्तादापरार्धात् ।
पृथिव्यै समुद्रपर्यन्ताया एकराळिति ॥ (ऐ. ब्रा. ८–१५)

तदप्येषः श्लोकोऽभिगीतो ' मरुतः परिवेष्टारो मरुत्तस्यावसन् गृहे ।
आविक्षितस्य कामप्रेर्विश्वेदेवाः सभासद ' इति ॥

यो वै तां ब्रह्मणो वेद अमृतेनावृतां पुरीम् ।
तस्मै ब्रह्म च ब्रह्मा च आयुः कीर्तिं प्रजां ददुः ॥

देवे प्रारंभः ।

ॐ गणानां त्वा गणपतिं हवामहे कविं कवीनामुपमश्रवस्तमम् ।
ज्येष्ठराजं ब्रह्मणांब्रह्मणस्पत आ नः शृण्वन्नूतिभिः सीदसादनम्
॥ १ ॥
नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यो नमो युवभ्यो नमऽआशिनेभ्यः ।
यजाम्य देवान्यदि शक्नवाम मा ज्यायसः शंसमावृक्षिदेवाः॥२॥
ममत्तु नः परिज्मा वसर्हा ममत्तु वातोऽअपां वृषण्वान् ।
शिशीतमिन्द्रापर्वता युवं नस्तन्नो विश्वे वरिवस्यन्तु देवाः ॥ ३ ।
कया ते अग्ने शुचयन्तऽआयोर्ददाशुर्वाजेभिराशुषाणाः ।
उभे यत्तोकेतनये दधाना ऋतस्य सामन्रणयन्त देवाः ॥ ४ ॥
यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास् तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।
ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः ॥५
परो शुभ्राऽअयासो यव्या साधारण्येव मरुतो मिमिक्षुः ।
न रोदसीऽअपनुदन्त घोरा जुषन्त वृधं सख्याय देवाः ॥ ५ ॥

प्रार्थना

आवाहनं न जानामि न जानामि तवार्चनम् ।
पूजां चैव न जानामि क्षमस्व परमेश्वर ॥
मंत्रहीन क्रियाहीनं भक्तिहीन सुरश्वर ।
यत्पूजितं मया देव परिपूर्ण तदस्तु मे ॥
अन्यथा शरणं नास्ति त्वमेव शरणं मम ।
तस्मात्कारुण्यभावेन रक्षस्व परमेश्वर ।
अपराधसहस्राणि क्रियन्तेऽहर्निशं मया ।
दासोऽयमिति मां मत्वा क्षमस्व परमेश्वर ॥

गतं पापं गतं दुःखं गतं दारिद्र्यमेव च ।
आगता सुखसंपत्तिः पुण्याच्च तव दर्शनात् ॥
रूपं देहि जयं देहि यशो देहि द्विषो जहि ।
पुत्रान् देहि धनं देहि सर्वान्कामांश्च देहि मे ॥
यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपः पूजाक्रियादिषु ।
न्यूनं संपूर्णतां याति सद्यो वंदे तमच्युतम् ॥
घालीन लोटांगण, वंदीन चरण । डोळ्यांनीं पाहिन रूप तुझें ॥
प्रेमें आलिंगिन आनंदें पूजिन । भावें ओंवाळीन म्हणे नामा ॥
त्वमेव माता च पिता त्वमेव त्वमेव बंधुश्च सखा त्वमेव ।
त्वमेव विद्या द्रविणं त्वमेव त्वमेव सर्वं मम देवदेव ॥
कायेन वाचा मनसेंद्रियैर्वा बुध्यात्मना वानुसृतस्वभावात् ।
करोमि यद्यत्सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयामि ॥
अच्युतं केशवं रामनारायणं कृष्णदामोदरं वासुदेवं हरिम् ।
श्रीधरं माधवं गोपिकावल्लभं जानकीनायकं रामचंद्रं भजे ॥
हरे राम हरे राम राम राम हरे हरे । हरे कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे ॥ (साष्टांग नमस्कार घालावा.)

अनेन मया यथाज्ञानेन यथामिलितोपचारद्रव्यैः कृतपूजनेन श्री— देवता प्रीयताम् ॥

तीर्थाचें महत्व– तीर्थ घेतांना म्हणावयाचे मंत्र :— शंखमध्ये स्थितं तोयं भ्रामितं केशवोपरि । अंगलग्नं मनुष्याणाम् ब्रह्महत्या व्यपोहति ॥ १ ॥ अकालमृत्युहरणं सर्वव्याधिविनाशनम् । विष्णुपादोदकं तीर्थं जठरे धारयाम्यहम् ॥ २ ॥ अच्युतानंदगोविंदनामोच्चारणभेषजात् । नश्यंति सकला रोगाः सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ॥ ३ ॥ असें म्हणून तें तीर्थजल प्यावें व थोडें डोळ्यास लावावें. तांबें, सोनें, लोह हे आरोग्यावश्यक पदार्थ देवताप्रतीकांत आहेत.

॥ इति पूजाविधि समाप्तः ॥

———

१ पुरुषसूक्तम् (ऋग्वेदीय)

(ऋ. १०।९०। ऋषिः-नारायणः। देवता-पुरुषः। छन्दः-अनुष्टुप्, १६ त्रिष्टुप्।)

ॐ सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
स भूमिं विश्वतो वृत्वात्यतिष्ठद् दशाङ्गुलम् ॥ १ ॥

ॐ पुरुष एवेदं सर्वं यद् भूतं यच्च भव्यम् ।
उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति ॥ २ ॥

ॐ एतावानस्य महिमातो ज्यायाँश्च पूरुषः ।
पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ॥ ३ ॥

ॐ त्रिपादूर्ध्व उदैत् पुरुषः पादोऽस्येहाभवत् पुनः ।
ततो विष्वङ् व्यक्रामत् साशनानशने अभि ॥ ४ ॥

ॐ तस्माद् विराळजायत विराजो अधि पूरुषः ।
स जातो अत्यरिच्यत पश्चाद् भूमिमथो पुरः ॥ ५ ॥

ॐ यत् पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमतन्वत ।
वसन्तो अस्यासीदाज्यं ग्रीष्म इध्मः शरद्धविः ॥ ६ ॥

ॐ तं यज्ञं बर्हिषि प्रौक्षन् पुरुषं जातमग्रतः ।
तेन देवा अयजन्त साध्या ऋषयश्च ये ॥ ७ ॥

ॐ तस्माद् यज्ञात् सर्वहुतः संभृतं पृषदाज्यम् ।
पशूँस्ताँश्चक्रे वायव्यान् आरण्यान् ग्राम्याश्च ये ॥ ८ ॥

ॐ तस्माद् यज्ञात् सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे ।
छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद् यजुस्तस्मादजायत ॥ ९ ॥

+

ॐ तस्मादश्वा अजायन्त ये के चोभयादतः ।
गावो ह जज्ञिरे तस्मात् तस्माज्जाता अजावयः ॥ १० ॥
ॐ यत् पुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन् ।
मुखं किमस्य कौ बाहू का ऊरू पादा उच्येते ॥ ११ ॥
ॐ ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद् बाहू राजन्यः कृतः ।
ऊरू तदस्य यद् वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥ १२ ॥
ॐ चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायत ।
मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च प्राणाद् वायुरजायत ॥ १३ ॥
ॐ नाभ्या आसीदन्तरिक्षं शीर्ष्णो द्यौः समवर्तत ।
पद्भ्यां भूमिः दिशः श्रोत्रात् तथा लोकाँ अकल्पयन् ॥ १४ ॥
ॐ सप्तास्यासन् परिधयः त्रिः सप्त समिधः कृताः ।
देवा यद् यज्ञं तन्वाना अबध्नन् पुरुषं पशुम् ॥ १५ ॥
ॐ यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।
ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः ॥ १६ ॥
ॐ अतो देवा अवन्तु नो यतो विष्णुर्विचक्रमे । पृथिव्याः सप्त
धामभिः ॥ १ ॥ इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा नि दधे पदम् ।
समूळमस्य पांसुरे ॥ २ ॥ त्रीणि पदा वि चक्रमे विष्णु-
र्गोपा अदाभ्य । अतो धर्माणि धारयन् ॥३॥ विष्णोः कर्माणि
पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे । इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ ४ ॥
तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव
चक्षुराततम् ॥ ५ ॥ तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः
समिन्धते । विष्णोर्यत् परमं पदम् ॥ ६ ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ता-
भ्यामग्नेस्तेजसा सूर्यस्य वर्चसेन्द्रस्येन्द्रियेणाभिषिंचामि ॥
बलायश्रियै यशसेऽन्नाद्याय । ॐ भूर्भुवः स्वः अमृताभिषेकोऽस्तु ॥
शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिश्चास्तु ॥

२ श्रीसूक्तम्

श्रीगणेशाय नमः। अथ श्रीमहालक्ष्म्यै नमः। हिरण्यवर्णामिति पंचदशर्चस्य सूक्तस्य श्रीआनन्दकर्दमचिक्लीतेन्दिरासुता ऋषयः। श्रीर्देवता। आद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः। चतुर्थी बृहती। पंचमीषष्ठ्यौ त्रिष्टुभौ। ततोऽष्टावनुष्टुभः। अंत्या प्रस्तारपंक्तिः। जपे विनियोगः॥ हरिः ॐ॥

ॐ हिरण्यवर्णां हरिणीं सुवर्णरजतस्रजाम् ।
चन्द्रां हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदो म आ वह ॥ १ ॥

ॐ तां म आ वह जातवेदो लक्ष्मीमनपगामिनीम् ।
यस्यां हिरण्यं विन्देयं गामश्वं पुरुषानहम् ॥ २ ॥

ॐ अश्वपूर्वां रथमध्यां हस्तिनादप्रबोधिनीम् । (प्रमोदिनीम्)
श्रियं देवीमुप ह्वये श्रीर्मा देवी जुषताम् ॥ ३ ॥

ॐ कां सोस्मितां हिरण्यप्राकारामार्द्रां ज्वलन्तीं तृप्तां तर्पयन्तीम् ।
पद्मे स्थितां पद्मवर्णां तामिहोप ह्वये श्रियम् ॥ ४ ॥

ॐ चन्द्रां प्रभासां यशसा ज्वलन्तीं श्रियं लोके देवजुष्टामुदाराम् ।
तां पद्मिनीमीं शरणं प्र पद्येऽलक्ष्मीर्मे नश्यतां त्वां वृणे ॥ ५ ॥

(इति प्रथमो वर्गः)

ॐ आदित्यवर्णे तपसोऽधि जातो वनस्पतिस्तव वृक्षोऽथ बिल्वः ।
तस्य फलानि तपसा नुदन्तु या अन्तरा याश्च बाह्या अलक्ष्मीः
॥ ६ ॥

ॐ उपैतु मां देवसखः कीर्तिश्च मणिना सह ।
प्रादुर्भूतोऽस्मि राष्ट्रेऽस्मिन् कीर्तिमृद्धिं ददातु मे ॥ ७ ॥
ॐ क्षुत्पिपासामलां ज्येष्ठामलक्ष्मीं नाशयाम्यहम् ।
अभूतिमसमृद्धिं च सर्वां निर्णुद मे गृहात् ॥ ८ ॥
ॐ गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम् ।
ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोप ह्वये श्रियम् ॥ ९ ॥
ॐ मनसः काममाकूतिं वाचः सत्यमशीमहि ।
पशूनां रूपमन्नस्य मयि श्रीः श्रयतां यशः ॥१०॥

(इति द्वितीयो वर्गः)

ॐ कर्दमेन प्रजा भूता मयि सम्भव कर्दम ।
श्रियं वासय मे कुले मातरं पद्ममालिनीम् ॥ ११ ॥
ॐ आपः सृजन्तु स्निग्धानि चिक्लीत वस मे गृहे ।
नि च देवीं मातरं श्रियं वासय मे कुले ॥ १२ ॥
ॐ आर्द्रां पुष्करिणीं पुष्टिं पिङ्गलां पद्ममालिनीम् ।
चन्द्रां हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदो म आ वह ॥ १३ ॥
ॐ आर्द्रां यष्करिणीं यष्टिं सुवर्णां हेममालिनीम् ।
सूर्यां हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदो म आ वह ॥ १४ ॥
ॐ तां म आ वह जातवेदो लक्ष्मीमनपगामिनीम् ।
यस्यां हिरण्यं प्रभूतं गावो दास्योऽश्वान् विन्देयं पुरुषानहम्

(इति तृतीयो वर्गः) ॥ १५ ॥

ॐ यः शुचिः प्रयतो भूत्वा जुहुयादाज्यमन्वहम् ।
श्रियः (सूक्तं) पञ्चदशर्चं च श्रीकामः सततं जपेत् ॥ १६ ॥

ॐ पद्म ये गणपतये ।
। प्रत्यक्षं तत्त्वमऽसि । त्वमेव केवलं कर्ताऽसि ।
विश्व । केवलं धर्ताऽसि । त्वमेव केवल हर्ताऽसि ।
। सर्वं खल्विदं ब्रह्माऽसि । त्वं साक्षादात्माऽसि नित्यम् ॥ १ ॥
पद्मानने ऋच्मि । सत्यं वच्मि ॥ २ ॥
तन्मे मुखेत पद्माक्ष येन सौख्य लभाम्यहम् ॥ १८ ॥
अश्वदायि गोदायि धनदायि महाधने ।
धनं मे जुषतां देवि सर्वकामांश्च देहि मे ॥ १९ ॥
पुत्रपौत्रधनं धान्यं हस्त्यश्वाश्वतरी रथम् ।
प्रजानां भवसि माता आयुष्मन्तं करोतु मे ॥ २० ॥
धनमग्निर्धनं वायुर्धनं सूर्यो धनं वसुः ।
धनमिन्द्रो बृहस्पतिर्वरुणोधनमश्विना ॥ २१ ॥
वैनतेय सोमं पिब सोमं पिबतु वृत्रहा ।
सोमं धनस्य सोमिनो मह्यं ददातु सोमिनः ॥ २२ ॥
न क्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभा मतिः ।
भवन्ति कृतपुण्यानां भक्त्या श्रीसूक्तजापिनाम् ॥ २३ ॥
सरसिजनिलये सरोजहस्ते धवलतरांशुकगंधमाल्यशोभे ।
भगवति हरिवल्लभे मनोज्ञे त्रिभुवनभूतिकरि प्रसीद मह्यम् ॥२४॥
विष्णुपत्नीं क्षमां देवीं माधवीं माधवप्रियाम् ।
लक्ष्मीं प्रियसखीं भूमिं नमाम्यच्युतवल्लभाम् ॥ २५ ॥
ॐ महालक्ष्म्यै च विद्महे विष्णुपत्न्यै च धीमहि ।
तन्नो लक्ष्मीः प्रचोदयात् ॥ २६ ॥

ॐ उपैतु मां देवसखः कीर्तिश्च मणिना सह ।
प्रादुर्भूतोऽस्मि राष्ट्रेऽस्मिन् कीर्तिमृद्धिं ददातु मे ॥ ७
ॐ क्षुत्पिपासामलां ज्येष्ठामलक्ष्मीं नाशयाम्यहम् ।
अभूतिमसमृद्धिं च सर्वां निर्णुद मे गृहात् ॥ ८ ॥

थीवर्चस्वमायुष्यमारोग्यमाविधाच्छोभमानं महीयते ।
धनं धान्यं पशुं बहुपुत्रलाभं शतसंवत्सरं दीर्घमायुः ॥ २९ ॥

३ अथ गणेशाथर्वशीर्ष सूक्तम् ।

शांति मंत्राः–

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥ १ ॥

ॐ स्वस्ति न इंद्रो वृद्धश्रवाः स्वस्तिनः पूषा विश्ववेदाः ।
स्वस्तिनस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमिः स्वस्तिनो बृहस्पतिर्दधातु ॥ २ ॥

ॐ शांतिः शांतिः शांतिः

* काही पाठपद्धतीप्रमाणे २९ साया मंत्र २५ साया घेतात व पुढे ॐ महालक्ष्म्यै च विद्महे विष्णुपत्नी च धीमहि तन्नो लक्ष्मीः प्रचोदयात् ॥ व नंतर ॐ महालक्ष्म्यै च विद्महे महाश्रियै च धीमहि । तन्नोः लक्ष्मीः प्रचोदयात् ॥ हा मंत्र घेतात. या शिवाय निरनिराळ्या प्रकारचे श्रीसूक्त मंत्रशास्त्र ग्रंथात आहे.

ॐ नमस्ते गणपतये ।
त्वमेव प्रत्यक्षं तत्त्वमसि । त्वमेव केवलं कर्ताऽसि ।
त्वमेव केवलं धर्ताऽसि । त्वमेव केवलं हर्ताऽसि ।
त्वमेव सर्वं खल्विदं ब्रह्माऽसि । त्वं साक्षादात्माऽसि नित्यम् ॥१॥
ऋतं वच्मि । सत्यं वच्मि ॥ २ ॥
अव त्वं माम् । अव वक्तारम् । अव श्रोतारम् ।
अव दातारम् । अव धातारम् । अवानूचानमव शिष्यम् ।
अव पश्चात्तात् । अव पुरस्तात् । अवोत्तरात्तात् ।
अव दक्षिणात्तात् । अव चोर्ध्वात्तात् । अवाधरात्तात् ।
सर्वतो मां पाहि पाहि समंतात् ॥ ३ ॥
त्वं वाङ्मयस्त्वं चिन्मयः । त्वमानंदमयस्त्वं ब्रह्ममयः ।
त्वं सच्चिदानन्दाद्वितीयोऽसि । त्वं प्रत्यक्षं ब्रह्माऽसि ।
त्वं ज्ञानमयो विज्ञानमयोऽसि ॥ ४ ॥
सर्वं जगदिदं त्वत्तो जायते । सर्वं जगदिदं त्वत्तस्तिष्ठति ।
सर्वं जगदिदं त्वयि लयमेष्यति । सर्वं जगदिदं त्वयि प्रत्येति ।
त्वं भूमिरापोऽनलोऽनिलो नभः । त्वं चत्वारि वाक्पदानि ॥५॥
त्वं गुणत्रयातीतः । त्वमवस्थात्रयातीतः । त्वं देहत्रयातीतः ।
त्वं कालत्रयातीतः । त्वं मूलाधारस्थितोऽसि नित्यम् ।
त्वं शक्तित्रयात्मकः । त्वां योगिनो ध्यायन्ति नित्यम् ।
त्वं ब्रह्मा त्वं विष्णुस्त्वं रुद्रस्त्वमिन्द्रस्त्वमग्निस्त्वं
वायुस्त्वं सूर्यस्त्वं चन्द्रमास्त्वं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोम् ॥ ६ ॥
गणादिं पूर्वमुच्चार्य वर्णादिं तदनन्तरम् ।
अनुस्वारः परतरः । अर्धेन्दुलसितम् । तारेण ऋद्धम् ।
एतत्तव मनुस्वरूपम् । गकारः पूर्वरूपम् ।
अकारो मध्यरूपम् । अनुस्वारश्चान्त्यरूपम् ।
बिन्दुरुत्तररूपम् । नादः सन्धानम् । संहिता सन्धिः ।
सैषा गणेशविद्या । गणक ऋषिः । निचृद्गायत्री छन्दः ।
गणपतिर्देवता । ॐ गं गणपतये नमः ॥ ७ ॥

एकदन्ताय विद्महे वक्रतुण्डाय धीमहि ।
तन्नो दन्ती प्रचोदयात् ॥ ८ ॥
एकदन्तं चतुर्हस्तं पाशमङ्कुशधारिणम् ।
रदं च वरदं हस्तैर्बिभ्राणं मूषकध्वजम् ।
रक्तं लंबोदरं शूर्पकर्णकं रक्तवाससम् ।
रक्तगन्धानुलिप्ताङ्गं रक्तपुष्पैः सुपूजितम् ।
भक्तानुकम्पिनं देवं जगत्कारणमच्युतम् ।
आविर्भूतं च सृष्ट्यादौ प्रकृतेः पुरुषात्परम् ।
एवं ध्यायति यो नित्यं स योगी योगिनां वरः ॥ ९ ॥
नमो व्रातपतये नमो गणपतये नमः प्रमथपतये *
नमस्तेऽस्तु लम्बोदरायैकदन्ताय विघ्ननाशिने
शिवसुताय वरदमूर्तये नमः ॥ १० ॥

[फलश्रुतिः]

एतदथर्वशीर्षं योऽधीते स ब्रह्मभूयाय कल्पते । स सर्वविघ्नैर्न बाध्यते, स सर्वत्र[१] सुखमेधते । स पञ्चमहापापात्प्रमुच्यते ॥ सायमधीयानो दिवसकृतं पापं नाशयति । प्रातरधीयानो रात्रिकृतं पापं नाशयति । सायंप्रातः प्रयुञ्जानो अपापो भवति । सर्वत्राधीयानोऽपविघ्नो भवति । धर्मार्थं[२] कामं मोक्षं च विन्दति । इदमथर्वशीर्षमशिष्याय न देयम् । यो यदि मोहाद्दास्यति स पापीयान् भवति । सहस्रावर्तनात् यं यं काममधीते तं तमनेन साधयेत् ॥ ११ ॥

अनेन गणपतिमभिषिञ्चति स वाग्मी भवति । चतुर्थ्यामनश्नञ्जपति स विद्यावान् भवति । इत्यथर्वणवाक्यम् । ब्रह्माद्यावरणं विद्यात् । न बिभेति कदाचनेति ॥ १२ ॥

---

* प्रमथपतये हा पाठ योग्य; पण प्रथम हेही शिवाचे गण आहेत.

१ सर्वतः सर्व बाजूने असा पाठभेद आहे.

२ धमार्थकाममोक्षं च या पाठभेदापेक्षां वरील पाठ जास्त उदात्त अर्थाचा आहे.

यो दूर्वाङ्कुरैर्यजति स वैश्रवणोपमो भवति । यो लाजैर्यजति स यशोवान् भवति स मेधावान् भवति । यो मोदकसहस्रेण यजति स वांछितफलमवाप्नोति । यः साज्यसमिद्भिर्यजति स सर्वं लभते स सर्वं लभते । १३ ॥

अष्टौ ब्राह्मणान्सम्यग् ग्राहयित्वा सूर्यवर्चस्वी भवति । सूर्यग्रहे महानद्यां प्रतिमासन्निधौ वा जप्त्वा सिद्धमंत्रो भवति। महाविघ्नात्प्रमुच्यते । महादोषात् प्रमुच्यते महाप्रत्यवायात्प्रमुच्यते । स सर्वविद्भवति स सर्वविद्भवति य एवं वेद ॥ १४ ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिः... बृहस्पतिर्दधातु ।

ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ।

---

४ संक्षिप्त रुद्राध्याय

हरिः ॐ ॥ इडादेवहूर्मनुर्यज्ञनीर्बृहस्पतिरुक्थामदानि श९ सिषद् विश्वेदेवाः, सूक्तवाचः पृथिविमातर्मा मा हि९सीर्मधु मनिष्ये, मधुजनिष्ये, मधु वक्ष्यामि, मधु वदिष्यामि, मधुमतीं देवेभ्यो वाचमुद्यास९ शुश्रूषेण्यां मनुष्येभ्यस्तं मा देवा अवन्तु शोभायै पितरोऽनुमदन्तु ॥

ॐ शांतिः शांतिः, शांतिः ॥

(१) नमः सोमाय च रुद्राय च, नमस्ताम्राय चारुणाय च, नमः शङ्गाय च, पशुपतये च, नम उग्राय च भीमाय च, नमो अग्रेवधाय च दूरेवधाय च, नमो हन्त्रे च हनीयसे च, नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यो, नमस्ताराय, नमः शम्भवे च मयोभवे च, नमः शंकराय च मयस्कराय च, नमः शिवाय च

शिवतराय च, नमस्तीर्थ्याय च कूल्याय च, नमः पार्याय चावार्याय च, नमः प्रतरणाय चोत्तरणाय च, नम आतार्याय चाऽऽलाद्याय च, नमः शष्प्याय च, फेन्याय च, नमः सिकत्याय च प्रवाह्याय च ॥ (इति अष्टमो नमकः)

(२) शं च मे, मयश्च मे, प्रियं च मेऽनुकामश्च मे, कामश्च मे, सौमनसश्च, मे भद्रं च मे, श्रेयश्च मे, वस्यश्च मे, यशश्च मे, भगश्च मे, द्रविणं च मे, यन्ता च मे, धर्ता च मे, क्षेमश्च मे, धृतिश्च मे, विश्वं च मे, महश्च मे, संविच्च मे, ज्ञात्रं च मे, सूश्च मे, प्रसूश्च मे, सीरं च मे, लयश्च मे, ऋतं च मेऽमृतं च मे यक्ष्मं च मे, ऽनामयच्च मे, जीवातुश्च मे, दीर्घायुत्वं च मेऽनमित्रं च मेऽभयं च मे, सुगं च मे, शयनं च मे, सूषा च मे सुदिनं च मे (इति तृतीयः चमकः)

(शिवाची कोणत्याही देवपूजेत अभिषेक करितांना महिम्नाचे पुढे दिलेले पाच श्लोक तरी म्हणावे.

५ महिम्न श्लोक

महिम्नः पारं ते परम विदुषो यद्यसदृशी ।
स्तुतिर्ब्रह्मादीनामपि तदवसन्नाः स्त्वयि गिरः ॥
अथावाच्यः सर्वः स्वमति परिणामावधि गृणन् ।
ममाप्येषः स्तोत्रे हरनिरपवादः परिकरः ॥ १ ॥
अतीतः पन्थानं तव च महिमा वाङ्मनसयो ।
रतद्व्यावृत्त्यायं चकितमभिधत्ते श्रुतिरपि ॥
स कस्य स्तोतव्यः कतिविध गुणः कस्य विषयः ।
पदेत्वर्वाचीने पतति न मनः कस्य न वचः ॥ २ ॥

मधुस्फीता वाचः परममृतं निर्मितवतस् ।
तव ब्रह्मन्किं वागपि सुरगुरोर्विस्मय पदम् ॥
मम त्वेतां वाणीं गुणकथनपुण्येन भवतः ।
पुनामीत्यर्थेऽस्मिन् पुरमथन बुद्धिर्व्यवसिता ॥ ३ ॥
तवैश्वर्यं यत्तज्जगदुदयरक्षाप्रलयकृत् ।
त्रयी वस्तु व्यस्तं तिसृषु गुणभिन्नासु तनुषु ॥
अभव्यानामस्मिन्वरद रमणीयामरमणीं ।
विहंतुं व्याक्रोशीं विदधत इहैके जडधियः ॥ ४ ॥
किमीहः किंकायः स खलु किमुपायस्त्रिभुवनम् ।
किमाधारो धाता सृजति किमुपादान इति च ॥
अतर्क्यैश्वर्ये त्वय्यनवसरदुःस्थो हतधियः ।
कुतर्कोऽयं कांश्चिन्मुखरयति मोहाय जगतः ॥ ५ ॥
अजन्मानो लोकाः किमवयववन्तोऽपि जगताम् ।
अधिष्ठातारं किं भवविधिरनादृत्य भवति ॥
अनीशो वा कुर्याद् भुवनजनने कः परिकरो ।
यतो मन्दास्त्वां प्रत्यमरवर संशेरत इमे ॥ ६ ॥

६ लघु प्राणप्रतिष्ठा व विज्ञान

अस्य श्री प्राणप्रतिष्ठा मंत्रस्य । ब्रह्मा विष्णु महेश्वरा ऋषयः । ऋग्, यजु, साम अथर्वाणि छंदांसि । पराप्राणशक्तिर्देवता । आंबीजम्, ह्रीं शक्तिः । क्रों कीलकम् । अस्यां मृण्मय । धातुमय । मूर्तौ देवकलासान्निध्यार्थे प्राणप्रतिष्ठापने विनियोगः । (तसबीर असेल तर ... वैगे असे म्हणावें)

(१) ॐ आं ह्रीं क्रों, अं, यं रं लं वं शं षं सं । हं ळं क्षं अः क्रों ह्रीं आं हंसः सोऽहं अस्यां मूर्तौ देवस्य प्राणा इह प्राणाः (२) ॐ आं ह्रीं ... सोऽहम् अस्यां मूर्तौ जीव इह स्थितः । (३) ॐ आं ह्रीं ... सोऽहम् अस्यां मूर्तौ वाङ्मनः ... त्वक् चक्षुः श्रोत्र जिह्वा घ्राण पाणिपादपायूपस्थादि इंद्रियाणि इहागत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहा ॥ असे म्हणून उदक सोडून १५ वेळा ॐ हा प्रणव उच्चारावा

अथवा

सकल्नाच्या प्रारंभी ' ॐ ॐ असे पंधरा वेळां म्हणत श्वास आंत घेऊन मग तो हळूहळू फुलावर सोडून पुढील मंत्र म्हणावयाचा ' द्वारेण ब्रह्मरंध्रस्य नासारंध्रात् विनिर्गतम् । पुष्पांजलीसमाऽह्वाय । आत्मसंस्थं महाशुद्धं त्वामहं परमेश्वर । आरण्यमिव हव्याशं मूर्तावामाह्वयाम्यहम् ॥ ' असे म्हणून मग पंचोपचारादि वा षोडशोपचारादि पूजा करावयाची.

प्राणप्रतिष्ठा हेतु व विज्ञान

प्राणप्रतिष्ठा म्हणजे प्राणाची स्थापना (प्रतिष्ठा) करावयाची. लाकूड, पाषाण किंवा धातूच्या बनविलेल्या मूर्तीमध्यें प्राण म्हणजे जीवनशक्ति घालून त्या त्या अचेतन म्हणजे चेतना नसलेल्या वस्तूला सचेतन म्हणजे सजीव करण्याचा हा विधि आहे. ' आह्वयाम्यहम् ' याचा अर्थ ' मी तुम्हा प्राणांना हाक मारत्ये या, या, असे म्हणतों ' असा आहे. यानंतर असा विधि केल्यानें त्या निर्जीव वस्तुरूप मूर्तीमध्यें पंचप्राण येतात. त्या प्राणांनीं त्या मूर्तीमध्यें सर्व अवयवांत संचार करावा, रहावें याचाठीं पुनः—

" सुस्थिरोभव–स्थिर व्हा ' शांतो भव ' शांत व्हा, सुप्रसन्नोभव " प्रसन्न अशा स्थितीत किंवा वृत्तीत रहा, असा, अशी प्रार्थना करावयाची म्हणजे मग तो मूर्ति प्रारंभी निर्जीव होती तशी रहात नसून ज्या मंत्रानें ज्या देवदेवतेचें वर्णन म्हटले, त्याप्रमाणे ती त्या त्या प्रकारची देवता म्हणजेच देव त्या मूर्तीमध्यें येतो व रहातो. * किंवा ' आगच्छ देवदेवेश तेजोराशे

* त्या त्या स्वरूपाची देवदेवता त्या मूर्तीमध्यें किंवा स्थळीं आलेली असते. अश्रद्ध माणसाच्या डोळ्यांना पटणारा पुरावा म्हणजे ' कॅमेराने फोटो घेतला तर त्या वर्णनाप्रमाणें ती ती वस्तू छायाचित्राच्या ' प्लेट निगेटिव्ह फिल्मवर ' उमटते. या छाया लेखन पद्धतीला ' Spirit photography ' असे म्हणतात– ' परलोक विद्या '– लेखक न. खं. क्षीरसागर–नाशिक ' किंवा त्यांचेच ' पुरुषार्थ ' मासिकातील ' आत्मशक्ति ' या नांवाचे लेख पहा. गायत्री जपानें उत्पन्न होणाऱ्या तेजाचे म्हणजे प्रकाशाचे अनेक फोटो (छायालेख) घेतात असे पुरावे ' सध्याविधि व विज्ञान (१९७२) ले. गो. म. भावे, यांत दिलेले आहेत.

भगवते । क्रियमाणां मया पूजां गृहाण—" (येथें त्या त्या देवाचे नांव म्हणणें.) त्यानंतर मग त्या मूर्तीची पूजा करणें. देवतेच्या प्राणप्रतिष्ठेचे त्या मूर्तीच्या उपयोगाप्रमाणे स्थिर, म्हणजे अचल व चल असे प्रकार आहेत.

आधुनिक कृत्रिम माणूस ' Robot ' हा ठराविक प्रकारच्या विद्युद्ग्राहक यंत्राच्या सहाय्यानें, रचनेनें व मांडणीनें ठराविकच शब्द (जसे- नमस्कार, या, बसा, काय पाहिजे इत्यादि) उच्चारू शकतो व ठराविक हालचाल करूं शकतो, अथवा ' computer ' पद्धति विद्युत्स्पंदन साधनाच्या मदतीनें ठराविक कार्ये करू शकते, त्यापेक्षा जास्त आश्चर्यकारक व सामर्थ्यशील कार्य किंवा कार्ये मंत्रजनित– शब्दस्पंदनजनित– लहरींच्या सामर्थ्यानें प्राणप्रतिष्ठा केलेली व झालेली मूर्ति कार्य करू शकते म्हणजे फल देते, फलप्रद होते असे अनुभवास येतें. ही अचेतनाला सचेतन बनविण्याची विन खर्चाची, विन साहित्याची क्रिया–किमया भारतीय आर्यांनी म्हणजे भारतातील श्रेष्ठप्रज्ञ अशा लोकांनीं, अथवा ऋषींनी जी उपदेशिली, तीमधील दूरदृष्टि, कौशल्य- पंचभूतोद्भूत साधनें व शक्ति आपलीकडील अतींद्रियगम्य अशा वैदिक- शक्तीमधील शक्यतांशानें अचेतन अशा पंचभूतात्मक वस्तूला सचेतन बन- विण्याची युक्ति व योजना केली याचा विचार आम्ही भारतीयांनीं अथवा इतरांनीं केव्हां करावयाचा ? त्या प्रक्रियेची चाचाणणी करणें योग्य नव्हे का ? किंवा या विज्ञानाचा प्रसार करणें, ' सर्वजन हिताय ' ' कृण्वन्तु विश्व- मार्यम् ' या ध्येयाला योग्य व अनुरूप नव्हे का ? हा ज्ञानधर्म प्रसार आक्रामक स्वरूपाचा नव्हे ना ? हे विचार प्रसृत करणे म्हणजे इतर धर्मीयांना आमच्या भारतीय हिंदुधर्मांत फसवून वा फुसलावून आणण्याचा प्रचार वा प्रकार आहे असे वाटते का ? तसे नाहीं असे विचारानें पटले, म्हणजे सगेच त्यातील ' विज्ञान जाणून तें ग्राह्य आहे त्या पूजाविधीच्या मार्गे की लागू नये हा विचार करा व धर्म वरूं लागा हाच विनंतीरूप आग्रह आहे सारांश मनुष्यकृत पंचभौतिक वस्तूंत ' देवकला आणण्याचा ' प्राणप्रतिष्ठा ' हा विधि आहे, तारेंत जशी वीज, तशी मूर्तींत, देवकला– तारेंत वीज आणतां येते, तशी प्रतीमेंत देवकला तथापि तार म्हणजे वीज नव्हे मूर्ति

म्हणजे देव नव्हे. शास्त्रांत बीज आणण्याची प्रक्रिया व नियम आहेत व ते पाळावेच लागतात. तसेच प्रतिमेंत ' देवकला ' देवत्व, दिव्यशक्ति आणण्याकरितां व ती स्थाई करण्याकरितां ठराविक पूजाविधि व आचारविधि पाळावे लागतात हें योग्य व अपरिहार्य, हे खरें नव्हे का ? मग ते थोतांड नव्हे ना ?

प्राणप्रतिष्ठापना केव्हां व कोणाची ?

शैली दारुमयी हैमी धात्वाद्याकारसंभवाम् ।
प्रतिष्ठां वा प्रकुर्वीत प्रासादे वा गृहे नृप ॥

(वृद्ध पाराशर स्मृति)

अर्थ— दगडाची, लांकडाची किंवा सोन्याची मूर्ति स्वगृहीं किंवा देवालयांत ठेवणें असेल तरच त्या मूर्तिचा प्राणप्रतिष्ठा विधि करावा लागतो. घरांतील नेहमींच्या पंचायतनातील देवदेवतांचा प्राणप्रतिष्ठा विधि करण्याची जरूर नाहीं, मार्कंडेय, स्कंद, भविष्य इत्यादि पुराणांत प्राणप्रतिष्ठा विधीची पंचायतनातील देवदेवतांना जरूर नाहीं असे सांगितलें आहे. एवढेंच नव्हे, त्यातील देवत्वाचे आवाहन त्या वेळच्या पूजाविधी पुरतेंच असतें. पूजाविधी संपल्यावर " गच्छ गच्छ, सुरश्रेष्ठ, पुनरागमनाय च " असें म्हणून विसर्जन करावयाचे असतें.

७ विविध मुद्रा व न्यास परिचय

१ अंगुष्ठमुद्रा— अंगुष्ठाग्रानें तर्जनी पृष्ठभागाला स्पर्श करणे.
२ तर्जनीमुद्रा— अंगुष्ठाग्रानें तर्जनीच्या मुळापासून अग्रापर्यंत स्पर्श करणें.
३ मध्यमामुद्रा— अंगुष्ठाग्रानें मध्यमेच्या मुळापासून अग्रापर्यंत स्पर्श करणें.
४ अनामिका } मुद्रा— अंगुष्ठाग्रानें वर प्रमाणे अनामिका व कनिष्ठिका
५ कनिष्ठिका } यांना स्पर्श करणे.

मानस पूजेंतील मुद्रा

१ गंधमुद्रा— दोन्ही हातांच्या आंगठ्यांच्या अग्रांनीं कनिष्ठिकेच्या मध्य पर्वाला स्पर्श करणे. या मुद्रेनें गंधोपचाराची मनाने कल्पना करावयाची.

२ पुष्पमुद्रा— दोन्ही तर्जन्यग्रांनी अंगुष्ठमध्यपर्वाला स्पर्श करावयाचा (हाताच्या वाटाचा आकार उमलल्या पुष्पासारखा होतो.)

३ धूपमुद्रा— दोन्ही अंगुष्ठाग्रांनी तर्जनीमध्यपर्वाला स्पर्श करावयाचा (हाताचा आकार धुपारती सारखा होतो.)

४ दीपमुद्रा— अंगुष्ठाग्रानें मध्यमेच्या मध्यपर्वाला स्पर्श करणे (नीरांजनांत एक वात उभी आहे असा आकार हाताचा होतो.)

५ नैवेद्यमुद्रा— अंगुष्ठाग्रानें अनामिकेच्या मध्यपर्वाला स्पर्श करावयाचा.

पंचभूतें व बीजें

पृथिवी लं बीज — गंधार्पण
आकाश हं बीज — पुष्पार्पण
वायु यं बीज — धूपार्पण
तेज (अग्नि) — रं बीज — दीपार्पण
आप (अमृत) — वं बीज — नैवेद्यार्पण

मानसपूजा करिताना देवता व बीज ह्यांच्या उच्चाराबद्दल केलेली सूचना ध्यानांत यथाशक्य विसरू नये.

हवन कर्मांतील मुद्रा

१ मृगीमुद्रा— अंगुष्ठ, मध्यमा व अनामिका यांच्या मध्यपर्वं स्पर्शित रचना हें मृगाचे तोंड व उभी तर्जनी व अंगुली ही दोन शिंगें अशी मुद्रा.

२ सूकरी— सर्वांगुलीसह— अभिचार कर्मांत जास्त योग्य.

३ हंसी— कनिष्ठकारहित चारही बोटांची जूट— यज्ञशांतिक पौष्टिक कर्मयोग यात उपयोगी

अवयव व न्यास कृति

(अ) पंचाग न्यासः—

१ शिर ('शिरसि' असे म्हणून) अंगुष्ठ, तर्जनि व मध्यमा ह्यांची अग्रें एकत्रित करून मस्तकाला स्पर्श.

२ मुख ('मुखे' असें म्हणून) अनामिका— कनिष्ठिका व अंगुष्ठ याच्या एकत्रित अग्रांनी मुख स्पर्श.

३ हृदय ('हृदि' असे म्हणून) पांचही अंगुल्यग्रें एकत्रित करून हृदय स्पर्श.
४ गुह्य ('गुह्ये' असे म्हणून) अंगुष्ठ व अनामिका यांच्या अग्रांनीं गुह्याला स्पर्श
५ पाय ('पादयोः' असे म्हणून) उजव्या हातानें डाव्या व डाव्या हातानें उजव्या पायाला स्पर्श करावे.

(आ) षडंगन्यास :—
१ हृदय ('हृदयाय' असें म्हणून) तर्जनी–मध्यमा–अनामिका ह्यांच्या एकत्रित अग्रांनीं स्पर्श.
२ शिर ('शिरसि' म्हणून) तर्जनी व मध्यमा यांचा वर प्रमाणे स्पर्श.
३ शिखा ('शिखायै' म्हणून) तर्जनी मध्यमा व अंगुष्ठ या तयींनें स्पर्श.
४ स्कंध व (भाभिपर्यंत) कवचायहुं असे म्हणून दोन्ही हाताच्या अंगुलीनीं स्पर्श.
५ नेत्र ('नेत्रत्रयाय' म्हणून) तर्जनी व अनामिकाग्रानीं दोन्ही डोळयांना व मध्यमेनें कपाळाला स्पर्श.
६ तळहातांवर ('अस्त्रायफट्' म्हणून) उजव्या तर्जनी व मध्यमा यांनीं तीनदा टाळी वाजविणे. दिग्बंधासाठीं उजव्या बाजूकडून डावीकडे डोक्या भोंवतीं उजव्या बोटांनीं चुटकी वाजविणे.

८ कांहीं पारिभाषिक शब्द

अनामिका— करांगुलीजवळचे बोट
अनुपान— उपर्दे–
अक्षता— न तुटलेले तांदुळ
उद्वासन— उतार्णे
उपचार— देवतेची सेवा करण्याचे साधन, असे गंधादि पदार्थ, नमस्कारादि क्रिया व ध्यान आवाहनादि भावना
करितीर्थ— करांगुली बवळच्या तळहाताचा निमुळता भाग.

ताम्बूल— विडा किंवा पानवेलीचीं पानें.
तर्जनी— आंगठ्या जवळचें बोट.
देवतीर्थ— पंचांगुलींचा अग्रभाग.
दक्षिणा— देवतेपुढें अर्पिलेलें द्रव्य.
न्युब्ज—अनुत्तान, आपल्याकडे अग्र करून ठेविलेले.
न्यास— पृ. १९ व १४५ पहा.
पंचामृत— दूध, दहीं, तूप, मध, साखर (पयदधिघृतमधुशर्करा) हे पांच पदार्थ
पर्युषित— शिळें-ताजें नव्हे.
पितृतीर्थ— तर्जनी व अंगुष्ठ ह्यांच्या मुळा जवळचा तळहाताचा भाग.
पुन्नाग— होर्य
ब्राह्मतीर्थ— मनगटाजवळचा तळहाताचा भाग-येथून दोन वा एक रेषा निघून अंगुल्याकडे जाते.
विसर्जन— 'जा' असे म्हणणें, अशी प्रार्थना करणें, संपविणें.
संकल्प— मनानें ठरवून, वाणीनें उच्चारून व त्या कृतीचें चिन्ह म्हणून उदक सोडणे व तेंही देवतीर्थानें.
सांगता— पूर्णता

आरती संग्रह

आरतीचें स्वरूप व महत्त्व— आरती म्हणजे आळवणी, प्रार्थना. पण देवपूजा या कृत्यांतील प्रार्थना आणि देवपूजा हें कृत्य संपल्यावर करावयाची आरती, यांमध्यें मनोभावनांच्या तादर्थामध्यें थोडा फरक आहे. ही शेवटची आरती म्हणजे देवपूजनाचे कर्म संपवून अभ्युदयी व्यवहार कर्मांत गुंतण्या-पूर्वी देवाचा निरोप घेऊन निघण्याच्या वेळची प्रार्थना आहे. पूजाविधीच्या प्रारंभी केलेल्या 'संकल्पाला' अनुलक्षून पुनरुच्चारित अशीही विनंति आहे. अशा प्रार्थनेंत म्हणजे आरतींत देवाच्या सामर्थ्याचें, गुणांचे वा कृत्यांचें-उपासक वा भक्त यांच्यावर केलेल्या कृपारूप कार्यांचा अथवा त्या त्या देवाच्या सामर्थ्याचा उल्लेख केलेला असतो. प्रार्थनेंत शब्दजनित

ध्वनिकंपनामध्यें फार मोठें सामर्थ्य आहे, प्रार्थनारूप लहरी विश्वावकाशात फेकल्या मोठ्या जबरदस्त शक्तीच्या लाटा उत्पन्न करून तद्वारें होणारे स्फोट हे त्या विश्वशक्तीवर जबरदस्त आघात करितात, हा अनुभव आधुनिक विज्ञानवाद्यांना आज पटूं लागला आहे. पण यापेक्षां जास्त मोठें व महत्त्वाचे अनुभव निरनिराळ्या पद्धतीनें, निरनिराळ्या मंत्र शब्दोद्भव लहरींच्या परिणामांचा अनुभव घेऊन आमच्या प्राचीन भारतीय ऋषी-मुनींनीं हजारों वर्षांपूर्वीच नमूद करून ठेविलेले आहेत. हें आम्हीं भारतीयांनीं विसरतां कामा नये असा हा प्राचीन कालापासून प्रत्यक्ष चालू कालापर्यंत येणाऱ्या अनुभवाचा उल्लेख असलेल्या भक्तवरांनीं अनेक देवदेवतांच्या अनेक आरत्या केल्या आहेत. त्यांपैकीं पंचायतनांतील देवदेवतांच्या येथें एक या दोन आरत्या दिल्या असून त्याशिवाय दत्त, हनुमान, यांच्याही आरत्या हेतुपुरस्सर दिल्या आहेत. सूर्य हें दैवत पंचायतनांत असूनही त्याची आरती सामान्यतः देत नाहींत व म्हटली जात नाहीं, तसेंच दशावतारांची सुश्राव्य व कर्णमधुर आरतीही दिली आहे पंचायतनांतील देव ' हरि ' म्हणजे ' विष्णु ' ह्याच्या प्रतिनिधि देवाच्या म्हणजे प्रभु रामचंद्र, प्रभु श्रीकृष्ण किंवा श्रीविठ्ठल ह्यांची एकेकच आरती दिली आहे. याशिवाय कोणी गुरु केलेला असल्यास त्यासाठीं सद्गुरूची पण आरती दिलेली आहे.

असा हा पंचायतनपूजेशीं निगडित तेवढाच आरती संग्रह आहे.

॥ आरत्या श्रीगणपतीच्या ॥

सुखकर्ता दुःखहर्ता वार्ता विघ्नाची । नुरवी पुरवी प्रेम कृपा जयाची ॥ सर्वांगीं सुंदर उटि शेंदुराची । कंठीं झळके माळ मुक्ताफळांची ॥ १ ॥ जय देव जय देव जय मंगलमूर्ती ॥ दर्शनमात्रें मनःकामना पुरती ॥ धृ० ॥ रत्नखचित फरा तुज गौरीकुमरा । चंदनाची उटी कुंकुमकेशरा ॥ हिरेजडित मुगुट शोभतो बरा । रुणझुणती नूपुरें चरणीं घागरिया ॥ जय० ॥ २ ॥ लंबोदर पीतांबर फणिवरबंधना । सरळ सोंड वक्रतुंड त्रिनयना ॥ दास रामाचा वाट पाहे सदना । संकटीं पावावें, निर्वाणीं रक्षावें सुरवरवंदना ॥ जय देव, जय देव, जय मंगलमूर्ती ॥ दर्शन० ॥

२

नाना परिमळ दूर्वा शेंदुर शमिपत्रें । लाडू मोदक अन्नें परिपूरित पात्रें ॥ ऐसें पूजन केल्या बीजाक्षरमंत्रें । अष्टहि सिद्धि नवनिधि देसी क्षणमात्रें ॥ १ ॥ जय देव जय देव जय मंगलमूर्ती ॥ तुझे गुण वर्णाया मज देई स्फूर्ती ॥ धृ० ॥ तुझें ध्यान निरंतर जे कोणी करिती । त्यांचीं सकलहि पापें विघ्नेंही हरती ॥ वाजी वारण शिबिका सेवक सुत युवती । सर्वहि पावुनि अंतीं भवसागर तरती ॥ जय देव० ॥ २ ॥ शरणागत सर्वस्वें भजती तव चरणीं । कीर्ति तयांची राहे जोंवर शशितरणी ॥ त्रैलोक्यीं ते विजयी अद्भुत हे करणी । गोसावीनंदन रत नामस्मरणीं ॥ जय देव जय देव० ॥ ३ ॥

*

॥ आरत्या श्रीशंकराच्या ॥

१

लवथवती विक्राळा ब्रह्मांडीं माळा। वीषें कंठ काळा त्रिनेत्रीं ज्वाळा॥ लावण्यसुंदर मस्तकीं बाळा। तेथुनियां जळ निर्मळ वाहे झुळझुळां ॥ १ ॥ जय देव जय देव जय श्रीशंकरा। आरती ओवाळूं तुज कर्पुरगौरा ॥ धृ० ॥ कर्पुरगौर भोळा नयनीं विशाळा। अर्धांगीं पार्वती सुमनांच्या माळा ॥ विभूतीचें उधळण शितिकंठ नीळा। ऐसा शंकर शोभे उमावेल्हाळा ॥ जय देव० ॥ २ ॥ देवीं दैत्यीं सागरमंथन पैं केलें। त्यामाजीं अवचीत हळाहळ सांपडलें ॥ तें त्वां असुरपणें प्राशन केलें। नीळकंठ नाम प्रसिद्ध झालें ॥ जय० ॥ ३ ॥ व्याघ्रांबर फणिवरधर सुंदर मदनारी। पंचानन मनमोहन मुनिजनसुखकारी। शतकोटीचें बीज वाचे उच्चारी। रघुकुळ-टिळक रामदासा अंतरीं ॥ जय देव० ॥ ४ ॥

२

जय जय त्र्यंबकराज गिरिजानाथा गंगाधरा हो। त्रिशूलपाणी शंभो नीलग्रीवा शशिशेखरा हो। वृषभारूढा फणिभूषणा दशभुज पंचानना हो। विभूतिमाळा जटा सुंदर गजचर्मांबरधरा हो। ॥ धृ० ॥ पडलें गोहत्येचें पातक गौतमऋषिच्या शिरीं हो। त्यानें तप मांडिलें त्याला आणुनि तुज अंतरीं हो। प्रसन्न होउनि त्यातें स्नाना दिधली गोदावरी हो। औदुंबरमुळीं प्रगटे पावन त्रैलोक्यातें करी हो ॥ जय० ॥ १ ॥ धन्य कुशावर्ताचा महिमा वाचे वर्णूं किती

हो । आणिकहि बहु तीर्थें गंगाद्वारादिक पर्वतीं हो । चंदन मार्जन करिती त्यांचे महादोष नासती हो । तुझिया दर्शनमात्रें प्राणी मुक्तीतें पावती हो ॥ जय० ॥ २ ॥ ब्रह्मगिरीची भावें ज्याला प्रदक्षिणा जरि घडे हो । तैं तैं काया कष्ट जंव जंव चरणीं रुपती खडे हो । तंव तंव पुण्यविशेषें किल्मिष अवघें त्याचें झडे हो । केवळ तो शिवरूपी काळ त्याच्या पायां पडे हो ॥ जय० ॥ ३ ॥ लावुनियां निजभजनीं सकळांहि पुरविसि मनकामना हो । संतति संपत्ति देसी अंतीं चुकविसी यमयातना हो । शिव शिव नाम जपतां वाटे आनंद माझ्या मना हो । गोसावीनंदन विसरे संसारयातना हो ॥ जय० ॥ ४ ॥

※

॥ आरती श्रीविष्णूची ॥

करुणाकर गुणसागर गिरिवरधर देवें । लीला नाटकवेष धरिला स्वभावें ॥ अगणित गुणलाघव हें कवणाला ठावें । सज्जननायक सुखदायक काय मी वर्णावें ॥ १ ॥ जय देव जय देव जय लक्ष्मीरमणा ॥ आरती ओंवाळूं तुज नारायणा ॥ धृ० ॥ वृंदावन हरिभवन नूतन तनु लाभे । षडंग श्रीरंगें यमुनातट शोभे ॥ मुनिजनमानसहारी जगजीवन ऊभे । रविकुळटिळक दास पदरज त्या लाभे । जय देव जय देव जय लक्ष्मीरमणा ॥ २ ॥

※

॥ आरती श्रीसूर्याची ॥

जय जय जगतमहरणा दिनकर सुखकिरणा । उदयाचलगगनाभासक दिनमणि शुभस्मरणा ॥ पद्मासन सुखमूर्ती सुहास्यवदना । पद्माकर वरदप्रभ भास्वत सुखसदना ॥ १ ॥ जय देव, जय देव, जय भास्कर सूर्या । विधिहरिशंकररूपा जय सुरवरवर्या ॥ ध्रु० ॥ कनकाकृतिरथ एकचक्रांकित तरणी । सप्ताननाश्वभूषित रथि त्या बैसोनी ॥ योजनसहस्र द्वे द्वे शतयोजन दोनी ॥ निमिषार्धे जग क्रमित अद्भुत तव करणी ॥ ज० ॥ २ ॥ जगदुद्भवस्थितिप्रलयकरणाद्यरूपा । ब्रह्म परात्पर पूर्ण तू अद्वय तद्रूपा ॥ तत्त्वपदव्यतिरिक्ता अखंडसुखरूपा । अनन्य तव पद मैना वदति चिद्रूपा ॥ जय० ॥ ३ ॥

※

॥ आरत्या श्रीदेवीच्या ॥

दुर्गे दुर्घट भारी तुजविण संसारीं । अनाथनाथे अंबे करुणा विस्तारीं ॥ वारीं वारीं जन्ममरणातें वारीं । हारीं पडलों आतां संकट नीवारीं ॥ १ ॥ जय देवी जय देवी जय महिषासुरमथनी ।

सुरवरईश्वरवरदे तारक संजिवनी ॥ धृ० ॥ त्रिभुवनभुवनीं पाहतां तुज ऐसी नाहीं। चारी श्रमले परंतु न बोलवे कांहीं॥ साही विवाद करितां पडले प्रवाहीं। ते तूं भक्तांलागीं पावसि लवलाहीं ॥ जय० ॥ २ ॥ प्रसन्नवदनें प्रसन्न होसी निजदासां। क्लेशांपासुनि सोडवीं तोडीं भवपाशा ॥ अंबे तुजवांचून कोण पुरविल आशा। नरहरि तल्लिन झाला पदपंकजलेशा॥ जय देवी० ॥ ३ ॥

२

जय देवी जय देवी जय महालक्ष्मी। वससी व्यापकरूपें तूं स्थूलसूक्ष्मीं ॥ धृ०॥ करवीरपुरवासिनी सुरवरमुनिमाता। पुरहर वरदायिनी मुरहरप्रियकांता॥ कमलाकारें जठरीं जन्मविला धाता। सहस्रवदनीं भूधर न पुरे गुण गातां ॥ १ ॥ जय देवी० ॥ मातुलिंग गदा खेटक रविकिरणीं। झळके हाटकवाटी पीयुषरसपाणी॥ मणिकरसना सुरंगवसना मृगनयनी। शशिकरवदना राजस मदनाची जननी ॥ २ ॥ जय देवी० ॥ तारा शक्ति अगम्या शिव-भजकां गौरी। सांख्य म्हणती प्रकृति निर्गुण निर्धारीं। गायत्री निजबीजा निगमागम सारीं॥ प्रगटे पद्मावती निजधर्माचारी ॥ ३ ॥ जय देवी० ॥ अमृतभरिते सरिते अघदुरितें वारीं। मारीं दुर्घट असुरां भव दुस्तर तारीं॥ वारीं मायापटल प्रणमत परिवारीं। हें रूप चिद्रूप तद्रूप दावीं निर्धारीं॥ ४ ॥ जय देवी० ॥ चतुराननें कुश्चितकर्माच्या ओळी। लिहिल्या असतिल माते माझे निजभाळीं। पुसोनि चरण घेतां पदसुमनें झाळीं। मुनेश्वर नागर क्षीरसागर-बाळीं ॥ जय देवी० ॥ ५ ॥ जय देवी० ॥

※

॥ आरती नवरात्राची ॥

आश्विनशुद्धपक्षीं अंबा बैसलि सिंहासनीं हो । प्रतिपदेपासुनी घटस्थापना ती करुनी हो । मूलमंत्रजप करुनि भोंवते रक्षक ठेवुनि हो । ब्रह्मा-विष्णु-रुद्र आईचें पूजन करिती हो ॥ १ ॥ उदो बोला उदो अंबाबाई माउलिचा हो । उदोकारें गर्जती काय महिमा वर्णू तिचा हो ॥ धृ० ॥ द्वितीयेचे दिवशीं मिळती चौसष्ट योगिनी हो । सकळांमध्यें श्रेष्ठ परशुरामाची जननी हो । कस्तुरी मळवट भांगीं शेंदुर भरुनी हो । उदोकारें गर्जति सकल चामुंडा मिळोनी हो ॥ उदो० ॥ २ ॥ तृतीयेचे दिवशीं अंबे शृंगार मांडिला हो । मळवट पातळ चोळी कंठीं हार मुक्ताफळा हो । कंठींचीं पदकें कांसे पीतांबर पिवळा हो । अष्टभुजा मिरविती अंबे सुंदर दिसे लीला हो ॥ उदो० ॥ ३ ॥ चतुर्थीचे दिवशीं विश्वव्यापक जननी हो । उपासका पाहसी प्रसन्न अंतःकरणीं हो । पूर्णकृपें तारिसि जगन्माते मनमोहिनी हो । भक्तांच्या माउली सुर ते येती लोटांगणीं हो ॥ उदो० ॥ ४ ॥ पंचमीचे दिवशीं व्रत तें उपांगललिता हो । अर्घ्यपाद्यपूजनें तुजला भवानी स्तविती हो । रात्रिचे समयीं करिती जागरण हरिकथा हो । आनंदें प्रेम तें आलें सद्भावें क्रीडतां हो । उदो० ॥ ५ ॥ षष्ठीचे दिवशीं भक्तां आनंद वर्तला हो । घेउनि दिवट्या हस्तीं हर्षें गोंधळ घातला हो । कवडी एक अर्पितां देसी हार मुक्ताफळां हो । जोगवा मागतां प्रसन्न झाली भक्तकुळा हो ॥ उदो० ॥ ६ ॥ सप्तमीचे दिवशीं सप्तशृंगगडावरी हो । तेथें तूं नांदसी भोंवतीं पुष्पें नानापरी हो । जाई जुई, शेवंती पूजा रेखियली बरवी हो । भक्त संकटीं पडतां झेलुनियां घेसी वरचेवरी हो । उदो० ॥ ७ ॥ अष्टमीचे दिवशीं अष्टभुजा नारायणी हो । सह्याद्रीपर्वता पाहिली उभी जगज्जननी हो । मन माझें मोहिलें शरण आलों तुजलागुनी हो । स्तनपान देऊनी सुखी केलें अंतःकरणीं हो ॥ उदो० ॥ ८ ॥ नवमीचे दिवशीं नवदिवसांचें

पारणें हो । सप्तशतीजप होमहवनें सद्भक्तीकरुनी हो । षड्रस अन्नें नैवेद्यासी अर्पियलीं भोजनीं हो । आचार्यब्राह्मणां तृप्त केलें त्यां कृपेंकरुनी हो ॥ उदो० ॥ ९ ॥ दशमीचे दिवशीं अंबा निघे सीमोल्लंघनी हो । सिंहारूढ करिं दारुण शस्त्रें अंबे त्वां घेउनी हो । शुंभनिशुंभादिक राक्षसां किती मारिसी रणीं हो । विप्रा रामदासा आश्रय दिधला तो चरणीं हो ॥ उदो बोला० ॥ १० ॥

॥ आरती श्रीपंचायतनाची ॥

जय देव जय देव जय सुखकरमूर्ती । गणपतिशिवहरिभास्कर अंबा सुरमूर्ती ॥ धृ० ॥ अघसंकटभयनाशक सुखदा विघ्नेशा । आद्या सुरवरवंद्या नरवारणवेशा ॥ पाशांकुशधर सुंदर पुरवीसी आशा । निजपद देउनि हरिसी भ्रांतीच्या पाशा ॥ जय० ॥ ॥ १ ॥ नंदिवाहना गहना पार्वतिच्या रमणा । मन्मथदहना शंभो पातालभजनयना ॥ सर्वोपाधिविवर्जित तापत्रयशमना । कैलासाचलवासा करिती सुर नमना ॥ जय० ॥ २ ॥ पयसागरजा कांता धरणीधरशयना । करुणालय वारिसि भव वारिजदलनयना ॥ गरुडध्वज भजनप्रिय प्रभु पीतप्रभवसना ॥ अनुदिनिं तव कीर्तनरस घ्यावो हे रसना ॥ जय० ॥ ३ ॥ पद्मप्रबोधकरणा । भेत्रभ्रमहरणा । गोधनपंचनहर्ता द्योतक आचरणा ॥ किरणस्पर्शे वारिसि या तमआवरणा ॥ शरणागत भयनाशन सुखवर्धनकरणा ॥ जय० ॥ ४ ॥ त्रिभुवनोत्पत्ती पालन करिसी तूं माया । नाहीं तुझिया रूपा दुसरी उपमा या ॥ तूझा गुणगणमहिमा न कळे निगमा या । करुणा करिसी अंबे मनिं विश्रामा या ॥ जय० ॥ ५ ॥

॥ आरत्या मारुतीच्या ॥

१

सत्राणें उड्डाणें हुंकार वदनीं । करि डळमळ भूमंडळ सिंधूजळ गगनीं ॥ गडबडिलें ब्रह्मांड धाकें त्रिभुवनीं । सुरवर नर निशाचर त्यां झाल्या पळणी ॥ १ ॥ जय देव जय देव जय श्रीहनुमंता । तुमचेनि प्रसादें न भीं कृतांता ॥ धृ० ॥ दुमदुमलीं पाताळें उठिला प्रतिशब्द । थरथरला धरणीधर मानीला खेद ॥ कडकडिले पर्वत उड्डुगणउच्छेद । रामीं रामदासा शक्तीचा शोध ॥ जय० ॥ २ ॥

२

कोटीच्याही कोटी गगनीं ऊडाला । अचपळ चंचळ द्रोणाचळ घेउनि आला । गेला आला गेला कामा वहुशीला । वानर वटका घटका लावुनियां गेला ॥ १ ॥ जय देव जय देव जय श्रीबलभीमा । आरती ओंवाळूं सुंदर गुणसीमा ॥ धृ० ॥ उत्कटबळ तें तुंबळ खळखळली सेना । चळवळ करितों त्यासी तुळणा दिसेना ॥ वदंड कीर्ति तेथें मन हें वसेना । दास म्हणे न कळे मोठा कीं साना ॥ २ ॥ जय देव जय देव जय श्रीबलभीमा० ॥

❋

॥ आरत्या श्रीरामचंद्राच्या ॥

उत्कट साधुनि शिळा-सेतू यांधोनी । लिंगदेह लंकापुरि विध्वसूनी। कामक्रोधादि राक्षस मर्दुनी। देह-अहंभाव रावण नियटोनी ॥ १ ॥ जय देव जय देव निजबोधारामा। परमार्थे आरती सद्भावें आरती परिपूर्ण कामा ॥ धृ० ॥ प्रथम सीताशुद्धा हनुमंत गेला। लंकादहन करुना अखिया मारिला॥ मारिला जंबूमाळी भुवनीं त्राहाटिला। आनंदाची गुढी घेऊनियां आला ॥ जय० ॥ २ ॥ निजयळें निजशक्ति सोडविली सीता। म्हणुनी येणें झालें अयोध्ये रघुनाथा ॥ आनंदे वोसंडे वैराग्य-भरता। आरति घेउनि आली कौसल्या माता ॥ जय० ॥ ३ ॥ अनुहतध्वनी गर्जति अपार। अठरा पद्में वानर करिती भुभुःकार॥ अयोध्येसी आले दशरथकुमार। नगरीं होत आहे आनंद थोर ॥ जय० ॥ ४ ॥ सहज सिंहासनीं राजा रघुवीर। सोहंभाव तया पूजा उपचार॥ सहजांचा आरतो वाद्यांचा गजर। माधवदासा स्वामी आठव ना विसर ॥ जय देव० ॥ ५ ॥

२

ओंवाळूं आरती मदनगोपाळा। श्यामसुंदर गळां वैजयंतिमाळा ॥ धृ० ॥ चरणकमल ज्याचे अति सुकुमार ध्वजवज्रांकुश चरणीं ब्रिदाचा तोडर ॥ ओंवाळूं० ॥ १ ॥ नाभिकमळीं ज्याचे ब्रह्मयाचें

स्थान । हृदयीं पदक शोभे श्रीवत्सलांछन ॥ ओंवाळूं० ॥ २ ॥ मुखकमल पाहतां सुखाचिया कोटी । वेधलें मानस हारपली दृष्टी ॥ ओंवाळूं० ॥ ३ ॥ जडितमुकुट ज्याचा देदीप्यमान । तेणें तेजें कोंदलें अवघें त्रिभुवन ॥ ओंवाळूं० ॥ ४ ॥ एका जनार्दनीं देखियेलें रूप । रूप पहातां जहालें अवघें तद्रूप ॥ ओंवाळूं आरती० ॥ ५ ॥

॥ आरत्या श्रीदत्ताच्या ॥

त्रिगुणात्मक त्रैमूर्ती दत्त हा जाणा । त्रिगुणी अवतार त्रैलोक्यराणा ॥ नेति नेति शब्दें न ये अनुमान । सुरवर मुनिजन योगी समाधि न ये ध्याना ॥ १ ॥ जय देव जय देव जय श्रीगुरुदत्ता । आरति ओंवाळीतां हरली भवचिंता ॥ धृ० ॥ सबाह्य-अभ्यंतरीं तूं एक दत्त । अभाग्यासी कैंची कळेल ही मात ॥ पराहि परतली तेथें कैंचा हा हेत । जन्ममरणाचा पुरलासे अंत ॥ जय० ॥ २ ॥ दत्त येऊनीयां उभा ठाकला । सद्भावें साष्टांगें प्रणिपात केला ॥ प्रसन्न होऊनी आशीर्वाद दिधला । जन्ममरणाचा फेरा चुकवीला ॥ जय० ॥ ३ ॥ दत्त दत्त ऐसें लागलें ध्यान । हारपलें मन झालें उन्मन ॥ मी तूं पणाची झाली बोळवण । एकाजनार्दनीं श्रीदत्तध्यान ॥ जय देव जय देव जय० ॥ ४ ॥

२

कृष्णा-पंचगंगासंगम निजस्थान । चरित्र दावुनि केलें गाणगापुरिं गमन ॥ तेथें भक्तश्रेष्ठ त्रिविक्रमयति जाण । विश्वरूपें तया दिधलें दर्शन ॥ १ ॥ जय देव, जय देव, जय सद्गुरु दत्तानृसिंह-सरस्वती, जय विश्वंभरिता ॥ धृ० ॥ वंध्यासाठीं वर्षे पुत्रनिधान । मृत ब्राह्मण उठविला तीर्थ शिंपून ॥ वांझ माहिषी काढवि दुग्ध दोहून । अंत्यजमुखें वदवी निगमागम पूर्ण ॥ जय० ॥ २ ॥ शुष्क-काष्टीं पल्लव दावुनि लवलाहीं । कुष्टी ब्राह्मण शुद्ध केला निजदेहीं ॥ अभिनव महिमा त्याचा वर्णूं मी कायी । म्लेंछराजा येऊनि वंदी श्रीपायीं ॥ जय देव० ॥ ३ ॥ दिपवाळीचे दिवशीं भक्त येऊनी । आठदिजण ठेविनी मस्तक श्रीचरणीं ॥ आठहि ग्रामीं भिक्षा केली ते दिनीं । निमिषमात्रें तंतुक नेला शिवस्थानीं ॥ जय० ॥ ४ ॥ ऐसें चरित्र दावुनि जडमुढ उद्धरिलें । भक्तवत्सल ब्रीद अपुलें मिरवीलें ॥ अगाध महिमा म्हणवुनि वेदश्रुति बोले ॥ गंगाधर-तनय वंदी पाऊलें ॥ जय० ॥ ५ ॥

॥ आरती श्रीविठोबाची ॥

युगें अठ्ठावीस विटेवरी उभा । वामांगीं रखुमाई दिसे दिव्य शोभा ॥ पुंडलिकाचे भेटी परब्रह्म आलें गा । चरणीं वाहे भीमा उद्धरी जगा ॥१॥ जय देव, जय देव, जय पांडुरंगा । रखुमाई वल्लभा, राईच्या वल्लभा पावें जिवलगा ॥ धृ० ॥ तुळसीमाळा गळां कर ठेवुनि कटीं । कासे पीतांबर कस्तुरि ल्लाटीं । देव सुरवर नित्य येती भेटा । गरुड हनूमंत पुढें उभे रहाती ॥ जय० ॥ २ ॥ धन्य वेणूनाद अनुक्षेत्रपाळा सुवर्णाचीं कमळें वनमाळा गळां ॥ राई रखुमायाई

राणीया सवळा। ओंव ळोनी राजा विठोबा सांवळा॥ जय० ॥ ३ ॥ ओवाळू आरत्या कुर्वंड्या येती ॥ चंद्रभागेमाजीं सोडुनियां देती ॥ दिंड्या पताका वैष्णव नाचती। पंढरीचा महिमा वर्णावा किती ॥ जय० ॥४॥ आषाढी कार्तिकी भक्तजन येती चंद्रभागेमध्यें स्नानें जे करिती ॥ दर्शनहेळामात्रें तया होय मुक्ती। केशवासी नामदेव, भावें ओंवाळीती ॥ जय देव जय देव० ॥ ५ ॥

॥ आरती श्रीगुरूची ॥

फळलें भाग्य माझें धन्य झालों संसारीं। सद्गुरु भेटला हो मेणें धरियेलें करीं। पश्चिमेसी चालविलें आत्मस्थितीं निर्धारीं। त्रिकुटावरी नाद देखियली पंढरी ॥ १ ॥ तें सुख काय सांगू वाचे बोलतां न ये। आरतीचेनि गुणें गेलें मापण माय ॥ धृ० ॥ फळलें भाग्य० ॥ राउळामाजीं जाता राहे देहअवस्था। मन हें उन्मन झालें नसे पदानेची वार्ता। हेतु हा मावळला शब्दा आली नि शब्दता। तटस्थ होउनि ठेलों निजरूप पहाता ॥२॥ फळलें भाग्य० ॥ फाळले निर्गुण गुण याई, पूर्ण जळल्या वाता। मयला र आवकाश न समारे स्वप्रद्योनीं। पाहता लक्ष तथें झालू विसरलों पातीं। नातुटे माझें मज नाहीं दिवस ना राता ॥ ३ ॥ फळलें भाग्य० ॥ आनंदसागरात प्रेमें दिघली बुडी। लाधलों सौख्य मोठें न ये बोलतां बोली। सद्गुरूचेनि संगें ऐसी आरती केली। निवृत्तिआनंदानें तेथ प्रवृत्ति निमाली ॥ तें सुख काय सांगू वाचे बोलतां न ये। आरतीचेनि गुणें गेलें० ॥ ४ ॥ फळलें० भाग्य० ॥